خوجا ئابدۇللا ئىبراھىمى
ئەمەت نىياز

ئۇيغۇرتىلى ستىلىستىكىسى

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

خوجا ئابدۇللا ئىبراھىمى
ئەمەت نىياز

ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىمىت ئوسمان

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

ئۇيغۇر تىبابىي ستىلىستىكىسى

مۇپتورى: خوجا ئابدۇللا ئىبراھىمى
ئەھمەت نىياز

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىمىت ئوسمان

مەسئۇل كورېكتورى: بەختىيار ئابلىمىت

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقىتىدۇ
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092 × 787مم 1/32. باسما تاۋىقى: 9.5
1987 - يىل 11 - ئاي 1 - نەشرى
1988 - يىل 6 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 5550 — 1

ISBN7 — 5373 — 0058 — 5/H·2
كىتاب نومۇرى: 5 — 9264 باھاسى: 0.75 يۈەن

كەڭرەش سۆز

11 ـ ئەسەرده ياشىغان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، ئالىم، شائىر، دۆلەت ئەربابى، قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس هاجىپ «ئوقۇش، بىلىش ئۇچۇن بىر دىنبىر تەرجىمان تىلدۇر، ئادەمنى ئادەم قىلغۇچى بىلگىنكى تىلدۇر» دېگەن ئىدى.

تىل ئىنسانلارنىڭ پىكىر ئالماشتۇرۇش قورالى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ يۇقىرى شەكلى هېسابلىنىدۇ. ئۇ مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ راۋاجلانغان ۋە مۇكەممەللەشكەن.

ئىنسانلارنىڭ باشقا جانلىق مەۋجۇداتلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدىغان مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى ــ تىلدىن ئىبارەت ئوقۇش، بىلىش، ئالاقىلىشىش قورالىغا ئىگە بولغانلىقىدۇر. بۇگۈنكىدەك يۇكسەك پەن-مەدەنىيەتلىك ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىنىمۇ هەرگىز مۇ تىلدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ.

مەلۇمكى، ماركسچە، لېنىنچە يېزىش ئىستىلى بىزدىن تىلنىڭ ئېنىق، توغرا، جانلىق، چۇشىنىشلىك، ئاددىي، ئوبرازلىق، قىزىقارلىق، جەلىپ قىلارلىق، گۈزەل، جەڭگىۋار بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ تەلەپكە يېتىش ئۈچۈن گرامماتىكا، لوگىكا، ستىلىستىكا بىلىملىرىنى پۇختا ئۆگىنىش كېرەك. بۇ ئۇچ پەننىڭ بىرى كەم بولسا بولمايدۇ.

گرامماتىكا — تىلنىڭ قۇرۇلۇش قانۇنىيىتى توغرىسىدىكى ئىلىم. ئۇ تىلنىڭ ئېنىق، راۋان، چۈشىنىشلىك بولۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىدۇ. لوگىكا — تەپەككۇر قانۇنلىرى قىلىش ئۈسۈلى توغرىسىدىكى پەن. ئۇ تەپەككۇر قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. نۇتۇقنىڭ مەزمۇن جەھەتتىن توغرا بولۇشى ۋە ئۇلارنى باشقۇرۇپ، تىلنىڭ توغرا بولۇشىغا بولمىغانلىقىنى باشقۇرۇپ، تىلنىڭ ئېپادىلەش ھەل قىلىدۇ. ستىلىستىكا — تىلنىڭ ئېپادىلەش دىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشقا دائىر مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ. يەنى تىلنى تۇزەش، تىلنى بېزەش، تىلنىڭ ئوبرازلىق قىلىدۇ. تەسىرلىك بولۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىدۇ.

پېزىتسىيىلىقا يېقىندىن كىرىشىۋاتقانلارنىڭ ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، ئوي - پىكىرىنى توغرا، چانىق، ئېنىق، گۈزەل، ئوبرازلىق ئېپادىلەشگە ۋە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ يېزىقچىلىق ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا ياردەمى بولار دېگەن ئۈمىدتە بۇ «ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسى»نى بېرىچە تۈزۈپ چىقتۇق. كىتابىمىزدا ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى تولۇق تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈشكە ۋە ئۇلارنى توغرا ئەمەلىي مىساللار بىلەن ئىسپاتلاشقا تىرىشتۇق. كىتابنى تۈزۈش جەريانىدا رۇۋەيدۇللا ھەمدۇللا تۈزگەن «ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسىدىن ساۋات»، ھاجى ئەخمەت تۈزگەن «ئۇيغۇر شېئىرىيىتى توغرىسىدا» قاتارلىق كىتابلاردىن مۇۋاپىق پايدىلاندۇق. سەۋىيىمىز تاللىق كىتابلاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، ئوي - پىكىرىنى ئېنىق ئىپادىلەشتىن ئىبارەت ئىلمىي ئاساسلىق تۈپەيلىدىن كىتابتا نۇقسانلار ھەتتا خاتالىقلارغا يول قويغان بولۇشىمىز مۇمكىن. كەڭ كىتابخانلارنىڭ تەنقىدىي پىكىر بېرىشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمىز.

مۇندەرىجە

ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسى توغرىسىدا چۈشەنچە ... 1
ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ قوللىنىلىدىغان ستىلىستىكىلىق
ۋاسىتىلەر 70
1. ئوخشىتىش 70
2. سىمۋول 90
3. سىلىشتۇرۇش 107
4. جانلاندۇرۇش 116
5. سۈپەتلەش 136
6. پىر - پىراڭ (ئىلىشما ئىبارە) 141
7. مۇبالىغە 144
8. مېتونومىيە (ئوخشاشسىز كۆچۈم)..... 156
9. ئېپىگراپ 160
10. ئالماشتۇرۇش 164
11. مەسەل 175
12. چوڭقۇرلاشتۇرۇش 181
13. دېتالوگ 183
14. يانداشتۇرۇش 188
15. يوشۇرۇن مەنىلىك سۆزلەر 194
16. ئۆستۈرۈش 204
ئېۋفىمىزىم (سىلىقلاشتۇرۇش) 206

18. نەتىل كەلتۈرۈش 211
19. تەڭداش كۈچەيتمە (قاتار قىلىش) 215
20. تەقلىد قىلىش 217
21. تەنە (كنايە) 220
22. ماقال تەمسىلەر 229
23. ئىدىئوملار 241
24. تەسەۋۋۇر 247
25. يېپىشتۇرۇش 253
26. ئىلەپبە 257
27. مېتافورا (ئوخشاشلىق كۆچۈرۈم) 260
28. رېتورىك سوراق 264
29. رېتورىك مۇراجىئەت..... 268
30. ھاياجانلىق سوراق 274
31. ئىمۇتسىئونال (ھاياجانلىق) نۇتۇق 279
32. سېنكىدوخا 294
33. ئىرونىيە (دارتما) 297

ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسى توغرىسىدا چۈشەنچە

«ستىلىستىكا» دېگەن سۆز ئادەتتە تىلىمىزدا «ئەدەبىي جەھەتتىن ئىشلەش» دېگەن مەنىنى يەنى تىلنى تۈزەشتۈرۈش ۋە بېزەش دېگەن مەنىنى بېرىدۇ.

تىلنى تۈزەشتۈرۈش دېگەنلىك — ئىدىيەۋى مەزمۇننىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسلىنىپ، سۆز ۋە جۈملىلەرنى مۇۋاپىق تاللاش، مۇۋاپىق ئىشلىتىش، ئابزاس، بۆلەكلەرنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش دېگەنلىكتۇر.

تىلنى بېزەش دېگەنلىك — ھەر خىل ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق تىلنىڭ روشەن، كونكرېت، جانلىق بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش دېگەنلىكتۇر، كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئىدىيەۋى مەزمۇننى ئىپادىلەش ئېھتىياجىغا ئاساسەن، تىلنىڭ ھەر قايسى ئامىللىرىدىن تولۇق پايدىلىنىپ ئەڭ مۇۋاپىق بولغان ئىپادىلەش شەكىللىرىنى تېپىپ، تاللاپ ئىشلىتىش ئارقىلىق ماقالە ۋە نۇتۇق تىلىنىڭ قايىل قىلىش، تەسىرلەندۈرۈش ۋە ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرۇش دېگەنلىكتۇر. مانا بۇ ستىلىستىكىدۇر.

ستلستكا تىلشۇناسلىقنىڭ مۇھىم بىر تارمىقى بولۇپ، ئۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇ تىل شۇناسلىقنىڭ باشقا تارماقلىرى بىلەن (لېكسىكا، فونېتىكا، گراماتىكا بىلەن) زىچ مۇناسىۋەتلىك، ھەمدە ئۇ يەنە بەلگىلىك مۇستەقىللىككىمۇ ئىگە. لېكسىكا، فونېتىكا، گراماتىكا تىلنىڭ مەلۇم بىر تەشكىلىي قىسمىنى تەتقىق قىلىدۇ. ستىلىستىكا بولسا، تىلنىڭ مەلۇم بىر تەشكىلىي قىسمىنى تەتقىق قىلماستىن بەلكى تىلنىڭ بارلىق تەشكىلىي قىسمىنىڭ قوللىنىلىشىنى ئومۇميۈزلۈك تەتقىق قىلىدۇ. دەرۋەقە ستىلىستىكا سۆز ـ ئىبارىلەرنىڭ قوللىنىلىشىنى تەتقىق قىلغانىدا مۇقەررەر ھالدا لېكسىكىغا چېتىلىدۇ. يەنە ئۇ ئوخشاشمىغان قۇرۇلۇش (قۇرۇلمىنىڭ) ۋە ئوخشاشمىغان جۈملە شەكىللىرىنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى تەتقىق قىلغاندا، مۇقەررەر ھالدا گراماتىكىغا چېتىلىدۇ. مەلۇم ستىلىستىكىلىق ھادىسىلەر فونېتىكىنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇنداق ئىكەن ئۇ، فونېتىكىغىمۇ چېتىلمايدۇ. بىراق ستىلىستىكا فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گراماتىكىنىڭ ئۆزىدىكى سىستېما ۋە قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلماستىن، بەلكى، ئوخشاشمىغان ئىپادىلەش ئۇنۇمىگە ئىگە بولغان سۆز ـ ئىبارىلەر، جۈملىلەر، ئاۋاز (ئىنتوناتسىيە)نى قانداق قوللىنىشنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئىدىيۋى ھېسسىياتنى ئۇنۇملۇك ھالدا ئىپادىلەيدۇ. دېمەك فونېتىكا، لېكسىكا، گراماتىكا ـ ستىلىستىكىنىڭ ئالدىنقى شەرتىدۇر. شۇنىڭ بىلەن ستىلىستىكا يۇقىرىقى بىلىملەردىن

پایدىلىنىش ئاساسىدا ئوخشاشمىغان ئەھۋال ئاستىدا (سورۇندا) ئوخشاشمىغان ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرىدۇ ۋە يۇقىرى كۆرىدۇ. ئۇندىن باشقا ستىلىستىكا تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ماقالىلەر قۇرۇلۇشىنىمۇ تەتقىق قىلىدۇ.

1) ستىلىستىكىنىڭ پرىنسىپى ۋە شەرتىنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟

ستىلىستىكىنىڭ پرىنسىپى — رېئال تىل شارائىتىغا بىرلەشتۈرۈپ، ئالاقىلىشىش ئۇنۇمىگە دىققەت قىلىشتىن ئىبارەت.

تىل شارائىتى ئىجتىمائىي شارائىتىنى ياكى ماقالە ئوتتۇرىسىنىڭ ئالدى- كەينىنى (باش-ئاخىرىنى) كۆرسىتىدۇ. رېئال تىل شارائىتىغا بىرلەشتۈرۈش دېگەنلىك «بۇيىغا قاراپ كىيىم پىچىش» يەنى تىلدىن پايدىلىنىشتا رېئال تىل شارائىتىغا ماسلىشىش، تىلنى قوللىنىشتا ئىجتىمائىي شارائىتقا بىرلەشتۈرۈش، تىلنى دەل جايىدا قوللىنىش دېگەنلىكتۇر.

ستىلىستىكىنىڭ شەرتى بولسا، ئەسەر يازغاندا، نۇقتا سۆزلىگەندە سۆزلەرنى تاللاش، ئىشلىتىش، جۈملىلەرنى قۇراشتۇرۇش، ئابزاس، بۆلەكلەرنى، قاتلاملارنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش جەريانىدا باش تېما، تېما، مەركىزىي

ئىدىيە ۋە مەقسەتنى نەزەردە تۇتۇپ ئىش كۆرۈشتىن ئىبارەت.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، «ستىلىستىكا» بىلەن «ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر» بىر ئۇقۇم ئەمەس. ستىلىستىكا ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر دېگەن ئۇقۇمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بېتىندۇرۇش ۋە بېقىنىش مۇناسىۋىتىدۇر.

خۇلاسە قىلغاندا، ستىلىستىكا ئادەتتە مۇزلەرنى قانداق تاللاش، قانداق ئىشلىتىش، جۇملىلەرنى قانداق تۈزۈش، جۇملە شەكىللىرىنى قانداق تاللاش. ھەر خىل ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى قانداق قىلىپ دەل جايىغا قويۇپ، ئورۇنلۇق قوللىنىش (تىلغا ئىشلەش)تىن ئىبارەت مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

شۇنى ئەستە تۇتۇش كېرەككى، ستىلىستىكا كونكرېت مەزمۇن، مەنىنى قانداق قىلغاندا ياخشى ئىپادىلىگىلى بولىدىغانلىقى مەسىلىسىنى ھەل قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن تەتقىقات جەريانىدا ئۇ ھامان كونكرېت مەنا ۋە كونكرېت مەزمۇندىن ئايرىلالمايدۇ.

2) ستىلىستىكىنىڭ روﻟى نېمە؟

ستىلىستىكا مىللىي تىل تاۋۇشلىرى، لۇغەت بايلىقى ۋە گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشتىن ئىبارەت ئۈچ ئامىلدىن ئۈستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ تىلنى جانلىق، ئوبرازلىق قىلىدۇ.

مەسىلەن:

«ھايات بېغدا سەيىر ئەتكەندە مەن بىر گۈلنى ئەسلەيمەن،
قىزىل گۈل خۇش پۇراق چاچقاندا بىر بۇلبۇلنى ئەسلەيمەن،
چېچىش مەيدانىدا ئىلگىرلىگەن دۇلدۇلنى ئەسلەيمەن،
باھاردىن بەھرىسىز كەتكەن چۈدۈر ئۇرغۇلنى ئەسلەيمەن.»
(نەشىپەت «ئەسلەيمەن»)

شائىر نەشىپەت بۇ شېئىردا لوتپۇللا مۇتەللىپنى ئەسلەش ۋە سېغىنىش تۇيغۇسىدىكى ئۇي - پىكرانى ئادەتتىكى ئىبارىلەر بىلەن يالىڭاچ ھالدا ئىپتىمالىيلىكى ئوخشىتىش، سۆزلەتمىش، تەكرارلاش قاتارلىق بەدىئىي ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ ئاھايىتى جانلىق، ئوبرازلىق، تەسىرلىك ئىپادىلىگەن. شائىر لوتپۇللا مۇتەللىپنى يېڭىدىن ئېچىلىش ئالدىدا تۇرغان قىزىل گۈلگە، گۈلنىڭ ئېچىلىشىنى تەشنالىق بىلەن كۈتكەن ۋە قىزىل گۈلنىڭ ئىشتىدا تىنىمسىز سايرىغان بۇلبۇلغا، كۈرەش مەيدانىدا ئالغا ئىلگىرىلىگەن دۇلدۇلغا ئوخشىتىپ، خۇددى ئۇستا رەسسامدەك لوتپۇللا مۇتەللىپنىڭ ئوبرازىنى كۆز ئالدىدىمزدا گەۋدىلەندۈرگەن.

دېمەك، يازغۇچى - شائىرلار ئۆز ئەسىرىدە ئىپادىلىمەكچى بولغان شەيئىلەرنى ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ ئوبرازلىق تىل ئارقىلىق كونكرېت، تەسىرلىك، جانلىق قىلىپ تەسۋىرلەپ، كىتابخانلارنى ياكى تىڭشىغۇچىلارنى ئۆزى يارىتقان بەدىئىي مۇھىت ئىچىگە ئېلىپ كىرىدۇ.

شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى، گۈزەللەشتۈرۈش ئىدىيىسى

ۆی مەزمۇننى ئىپادىلەشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئىجتىمائىي ئالاقىلىشىش ۆەزىپىسىنى تېخىمۇ ياخشى ئورۇنلاشنى مەقسەت قىلىدۇ. بۇ يەردە دېگەن «گۈزەللەشتۈرۈش» كەلگە ۆە ئومۇمىي مەنىگە ئىگە بولۇپ، ياغلىما سۆز قىلىش، سۆز ئويۇنىتىش قاتارلىقلارنى كۆرسەتمەيدۇ. بەلكى ھەر خىل ئالاقىلىشىش شارائىتىدىكى ھەر خىل ژانىر تەلەپ قىلىدىغان ئىپادىلەش ماھارىتىنى كۆرسىتىدۇ.

تىلىمىزدا نۇرغۇنلىغان ستىلىستىكىلىق ئۇسۇللار ۆە ستىلىستىكىلىق ۋاسىتىلەر بار. بۇلارنى ئورۇنلۇق، مەقسەتلىك قىلىپ ئىشلىتىپ، ئەسەر يازغانىدا، نۇتۇق سۆزلىگەندە ئۇلارغا يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىپ، ئوي ـ پىكرىنى توغرا، ئېنىق، گۈزەل ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

3) ستىلىستىكىنى قانداق ئۆگىنىش كېرەك؟

ھەرقانداق بىر ئەسەر ياكى نۇتۇق چوڭقۇر ئىدىيىۋى مەزمۇنغا ئىگە بولۇشتىن سىرت، يەنە جانلىق، ئوبرازلىق بولغاندىلا ئاندىن كىشىلەرنى جەلپ قىلالايدۇ ۆە ئۇلارنى روشەن، چوڭقۇر تەسىراتقا ئىگە قىلىپ زور تەربىيىگە ۆە ستېتىك زوققا ئىگە قىلالايدۇ. شۇڭلاشقا ستىلىستىكىنى ياخشى ئۆگىنىش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن تىراماتىكا، لوگىكا پەنلىرىنى پۈختا ئىگىلەش، ئۇلارنى ستىلىستىكا بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئۆگىنىشكە ماھىر بولۇش لازىم. چۈنكى گىراماتىكا، لوگى

كا، ستىلىستكىلار ئۆز ئالدىغا ئايرىم پەن-
لەر بولسىمۇ، ئۇتۇقنىڭ توغرا، ئېنىق، جانلىق بولۇشى
ئۈچۈن ئاشۇرۇشتا ئوينىغان رولى جەھەتتە بىر-
بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن زىچ.

يۇقىرىقىلارغا ئېيتقاندا، لوگىكا ستىلىستىكىنىڭ ئاساسى،
گرامماتىكا بولسا، ستىلىستىكىنىڭ ئالدىنقى
شەرتى. شۇڭلاشقا ستىلىستىكا ھەقىقىدىكى تەتقى-
قات تىلنىڭ لوگىكا ۋە گرامماتىكا جەھەتتىكى توغ-
رىلىقىنى مۇھىم ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. مەلۇمكى، نۇ-
تۇق (تىل) لوگىكا ۋە گرامماتىكا جەھەتتىكى ھەر
خىل نۇقسانلاردىن خالى بولالمىسا، ئۇ ھالدا نۇتۇق (تىل)
نىڭ ئىپادىلەش ئۈنۈمىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ.
شۇڭلاشقا بۇ ئۇچ پەننى بىرلەشتۈرۈپ ئۆگىنىش
كېرەك.

تىل لوگىكا، گرامماتىكا ۋە ستىلىستىكا جەھەتتىكى
تەلەپلەر بويىچە مۇۋاپىق، توغرا ئىشلىتىلسە، ئۈنۈملۈك
ئۈنۈمى كۆزلىنىدىغان بولىدۇ. بۇ جەھەتتە ئىلگىرىكى
لەرمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. مەسىلەن:

«ساۋۇردى چۈنشە جەربەرگىنى سەر - سەر،
سۈنمەك سىماپنى دەي قىلدى مەر - مەر.
ھەۋا داغى بۈلۈتتىدىن كەيدى سىنجاب،
بۈلۈت داغى ھەۋاغا ساچدى سىماب.
دەي ئۇستادى نىچۈككىم زەرگەرى چىن،
زىلال ئەتفالى لەۋھىن قىلمەى سىيمىن.
جولۇتدىنكىم تامىپ ھەر قەترەئى سۇ،

پۇراۋە. تىدىن ياغىب ئالەمگە ئىنجۇ.»
(ئەلشېرناۋايى، «پەرھاد ـ شېرىن»)
يەشمىسى:
«قاتتىق شامال دەرەخ يوپۇرماقلىرىنى ئۈچۈردى.
قىش سوغۇقى سۇ سىمابنى مەر ـ مەرگە ئايلاندۇردى.
ھاۋا تېخى بۈلۈتتىن سىنجاپ (كۈلرەڭ جۇۋا) كىيدى.
بۈلۈت تېخى ھاۋاغا سىماب (قار) چاچتى.
سوغۇق كۈنلىرىنىڭ ئۈستىسى چىن زەرگەرلىرىگە
ئوخشاش.
بالىلارغا سۈزۈك سۇدىن كۈمۈش تەخت ياساپ بەردى.
بۈلۈتتىن تامچىغان ھەر تامچە سۇ،
سوغۇقنىڭ تۈپەيلىدىن ئالەمگە ئۈنچە بولۇپ ياغدى.»
ناۋايىنىڭ بۇ مىسرالىرىدا مۇھىتنىڭ ھەر خىل
كۆرۈنۈشلىرى، تەبىئەت مەنزىرلىرى ئاجايىپ ئوخشىتىش
ۋە سۈپەتلەشلەر بىلەن ئېنىق سىزىپ بېرىلگەن بولۇپ،
كىشى بۇ تەسۋىرلەرنى ئوقۇغاندا بىرلا ۋاقىتتا تۆت پە-
سىل قوينىدا سەيلە قىلغاندەك بولىدۇ.
ستىلىستىكىنى ياخشى ئۆگىنىش ئۈچۈن ستىلىس-
تىكىغا ئائىت بىلىملەرنى ياخشى ئۆگىنىشىمىز. بۇ ئار-
قىلىق ستىلىستىكىنىڭ ئادەتتىكى ھادىسىلىرىنى ۋە ئاساسىي
قانۇنىيەتلىرىنى تېخىمۇ ياخشى ئىگىلىشىمىز. كىتابىي ئە-
لىمنى ئەمەلىيەت داۋامىدا ئۆزىمىزنىڭ ئەقلىي بىلىمىگە
ئايلاندۇرۇشقا ماھىر بولۇشىمىز كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن
يېزىقچىلىق ئەمەلىيىتىگە ئەھمىيەت بېرىپ، كۆپ مەشىق
قىلىشىمىز كېرەك.

مۇكەممەل يا خشى ئەسەرلەرنى يېزىش چۈچۈن، تۇغرا نۇقتىنىنەزەر، تۇغرا ئۇسۇل، ساغلام ئىدىيە ۋى ھېسسىيات، مول جەۋدەرلىك ماتېرىيال ۋە ئەمەلىي تۇرمۇش تەجرىبىسىگە ئىگە بولۇشتىن سىرت، ئىدىيەۋى مەزمۇنىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن سۆزلەرنى تاللاش، ئورۇنلاشتۇرۇش. تاماملىق ئىپادىلەش شەكلىنى تاللاش، سىتىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش قاتارلىق ماھارەتنى ئىگىلەشىمۇ زۆرۈر. ئەمدى بۇ مەسىلەر ئۈستىدە ئايرىم - ئايرىم توختىلىمىز.

۱. سۆزلەرنى مۇۋاپىق تاللاش

سۆزلەرنى مۇۋاپىق تاللاش ۋە مۇۋاپىق ئىشلىتىش سۆزنىڭ ستىلىستىكىلىق رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشنىڭ مۇھىم شەرتى. سۆزلەردىن جۈملە تۈزۈلىدۇ. خۇددى ماتېرىيال بولمىسا، ئىمارەت سالغىلى بولمىغانغا ئوخشاش، سۆز بولمىسا، ھەرقانداق جۈملىنى قۇراشتۇرغىلى بولمايدۇ.

تاماملىق قۇرۇلۇشى ماتېرىيالى بولغان، تىلدا ئەركىن قوللىنىلىدىغان، مەلۇم ئۇقۇم ۋە مەنىگە ئىگە بولغان، تىلنىڭ ئەڭ كىچىك بىرلىكى سۆزدۇر. سۆز بىلەن ئۇقۇمنىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى زىچ، ئۇقۇم — سۆز، ئىبارىنىڭ مەزمۇنى. سۆز — ئۇقۇمنىڭ ئىپادىلىنىشى شەكلى. تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن جۈملىلەردە مۇۋاپىق سۆزلەرنى تاللاپ ئىشلىتىشكە ماھىر بولۇشىمىز، جۈملىدە ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن ئېنىق، تۇس جەھەتتىن روشەن، ئاۋاز جە-

هەتتىن ئاھاڭدار بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشىمىز لازىم.
بۇنىڭ ئۈچۈن سۆز ئىشلىتىشتە سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى توغرا چۈشىنىپ، ئېنىق بىلىشىمىز، سۆزلەرنىڭ مەنە ۋە ئىشلىتىلىش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىنى تولۇق ھېسابقا ئېلىشىمىز لازىم.

قانداق قىلغاندا سۆزلەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش تەلىپىگە يەتكىلى بولىدۇ؟

ئىشلەتكەن سۆز توغرا، مۇۋاپىق، ئورۇنلۇق بولغاندا، ئامما باب. خەلقنىڭ سۆزلەش ئادىتىگە ئۇيغۇن بولغاندا، سۆزدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغىلى بولىدۇ ۋە تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

سۆز يەككە تۇرغاندا ئۇنىڭ مەنىسى بىلەن دائىرە سى نىسپىي مۇقىملىققا ئىگە بولىدۇ. ئۇنىڭ توغرا ياكى خاتالىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ. سۆز پەقەت گرامماتىكىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتۈپ، مەلۇم جۈملە تەركىبىگە قاتناشىپ، بىرەر ۋەزىپە ئۆتىگەندىلا توغرا ئىشلىتىلگەن ياكى توغرا ئىشلىتىلمىگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، «غۇنچەم بەشىغا قىپقىزىل نەپىز ياغلىق چىگىپ ئاستا قەدەم تاشلاپ كىرىپ كەلدى. ئۇنىڭ مەڭزىلىرى ئىسسىق تەپتىدىن ئانارەڭ قىزارغان، ماڭلايلىرىغا مەرۋايىتتەك تەر تامچىلىرى يېپىشقان ئىدى.» دېسەك، بۇ جۈملىدىكى سۆزلەر مۇۋاپىق تالالانغان بولۇپ، غۇنچەمنىڭ ھەرىكىتىدىكى ئالاھىدىلىكلەر ۋە ئۇنىڭ چىرايى، كىيىم - كېچەك تەسۋىرىدىكى «قىپقىزىل»،

«ئانارده‌ك»، «مه‌رۋايىتته‌ك» دېگه‌ن ئوخشىتىش، سۆپه‌تله‌ش‌له‌ر جايىدا تاللىنىپ، جايىدا ئىشلىتىلگه‌چكه بۇ جۈمله‌ناھايىتى ئېنىق، توغرا، جانلىق، ئوبرازلىق چىققان.

به‌زى كىشىله‌ر ئاده‌تته سۆز قىلىغاندا سۆزله‌رنىڭ ئاڭلاتقان مه‌نىسى بىله‌ن هېسابلاشماي ئۇنى خاتا قوللىنىدۇ، مه‌سىلەن مه‌تبۇئاتتىمۇ بۇنداق ئه‌هۋاللار مه‌ۋجۇت. مه‌سىله‌ن:

«بالا يىغلىدى، قاقشىدى، ئاپىسىنىڭ قه‌برىسىگه باردى. ئۇ، پارقىراپ تۇرغان سېرىق توپا ئۈستىگه ئۆزىنى ئېتىپ، باغرىنى يېتىپ، قه‌برىنى چىڭ قۇچاقلاپ زار - زار يىغلايتتى.»

(تۇردى ساماق. «تىيانشان باغرىدا»)

بۇ مىسالدىكى «پارقىراپ تۇرغان سېرىق توپا» دېگه‌ن سۆزله‌ر جايىدا ئىشلىتىلمىگه‌ن. چۈنكى توپا پارقىرىمايدۇ. بىرى ئۆزىدىن نۇر چىقىرىدىغان جىسىملار پارقىرايدۇ. ئىككىنچىسى نۇر قايتۇرۇشى كۈچلۈكرەك بولغان جىسىملار پارقىرايدۇ. توپىنى «پارقىراپ تۇرغان» دەپ ئېلىش مۇۋاپىق ئەمەس. شۇڭا «يۇمشاق، نەم، سېرىق توپا ئۈستىگه ئۆزىنى ئېتىپ» دەپ ئالسا بولاتتى.

بىرەر سۆزنى دەل جايىدا، ئورۇنلۇق ئىشلىتىش ئۇڭاي ئەمەس. مايا كوۋسكى: «شېئىرىي ئىجادىيەت خۇددى ئۇران كولىغاندەك بىر ئىش. بىر گرام ئۇران كولاش ئۈچۈن يىل بويى ئەمگەك قىلىش كېرەك. ئويلاپ كۆرۈڭ.

بىر ئىبخەز سۆزنى جايىدا قوللىنىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى مىسالنى «نىل ئورانى، كېرەك» دەيدۇ.

«ھەك، سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى بىلىپ، سۆزنى دەل جايىدا، ئورۇنلۇق ئىشلىتىش. سۆزلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن ماسلىشىش، بىرىكىش قائىدىسىنى تولۇق بىلىش. تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۈنۈمىنى ئاشۇرۇش ئىنكاس مۇھىم بىر شەرتى.

سۆزلەرنى مۇۋاپىق ئىشلىتىپ تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۈنۈمىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن تۆۋەندىكىلەرنى ئىشقا ئاشۇرۇش كېرەك.

1)بىر مەنىلىك ھەم كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنى توغرا ئىشلىتىشكە، ھەمدە سۆز بىلەن سۆز مەنىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىلىۋېلىپ، سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى پەرق ئېتىشكە ماھىر بولۇشىمىز لازىم. ئالايلى:

«ئوت» سۆزى كۆپ مەنىلىك سۆزدۇر. ئۇ ئوخشاش ھىغان جۈملە تەركىبىدە، ئوخشاشمىغان مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

(1) مەشتىكى ئوت راسا كۆيدى (ئىسقىلىق بەرداشلىغان ئوت).

(2) ئوت - چۆپ قانچە مول بولسا، چارۋىلار شۇنچە سەمرىيىدۇ (چارۋا - ماللار ئوزۇقلىنىدىغان تەبىئىي ئوت).

(3) بۇگۈن كۈننىڭ قىزىقلىدىن بەدىنىمگە ئوت كەتتى (بەدەن تېمپېراتۇرىسىنىڭ قىزىقلىق ھارارىتىنى بىلدۈرىدىغان ئوت).

بەزى سۆزلەرنىڭ يېزىلىشى، ئېيتىلىشى (تەلەپپۇزى) ئوخشاش بولسىمۇ، ئەمما، جۈملىلەردىكى ئورۇنلىغان ۋەزىپىسى ۋە ئىپادىلىگەن مەنىلىرى ئوخشاش بولمايدۇ. بۇ خىل سۆزلەر شەكىلداش سۆزلەر دەپىلىدۇ. بەزەر سۆزنىڭ شەكىلداش بولغان - بولمىغانلىقىنى كونكرېت تېما، شارائىتتىدىلا بىلگىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

«قولۇڭدىن كەلگىچە چىقار ياخشى ئات،
ياخشىلىق قىل بالام، ياماناتلىقنى ئات.
نەسىھەتىم ياد قىلىپ ئال پەرزەنتىم،
يالغۇز يۈرسەڭ چاڭ چىقىرالماس ياخشى ئات».
(يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك»)

بۇ شېئىرنىڭ بىرىنچى مىسراسىدىكى «ئات» نام، ئىسىم مەنىسىنى، ئىككىنچى مىسرادىكى «ئات» تاشلا مەنىسىنى، ئۈچىنچى مىسراسىدىكى «ئات» سۆزى مىنىدىغان ئات مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

2) مەنىداش سۆزلەرنى (يېزىلىشى، تەلەپپۇز قىلىنىشى ئوخشاش بولمىغان، ئەمما ئاڭلاتقان مەنىلىرى بىر - بىرىگە يېقىن بولغان سۆزلەرنى) مۇۋاپىق ئىشلىتىپ، ئەلۋەتتە نازۇك، ئەڭ ئىنچىكە چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەپ، تىلنىڭ بەدىئىيلىكىنى ئاشۇرۇشتا ماھىر بولۇشىمىز لازىم.

3) قارىمۇ قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ لوگىكىلىق ۋە ستىلىستىكىلىق رولىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇلاردىن پايدىلىنىشقا ماھىر بولۇشىمىز كېرەك. قارىمۇ

قارشى مەنىلىك سۆزلەر، سېلىشتۇرۇش رولىنى ئويناپ بېرىڭ.
قارىمۇ قارشى ئۇقۇمنى بىر - بىرى بىلەن سېلىشتۇرۇش توغرا بىلەن خاتانىڭ، گۈزەل بىلەن سەتنىڭ بىر تەرىپىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇپ، ئوي - پىكىرنىڭ تەسىر-چانلىقىنى ئاشۇرۇشقا يارىدەم بېرىدۇ. مەسىلەن، «بىلمىگى چوڭ بىرنى يىگەر، بىلىمى چوڭ مەنىي» (يېگەر). بۇ ماقالدا ئىككى خىل سۈپەتلىك ئادەم چۈشەنچىسى بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇلغان بولۇپ، بىلىمنىڭ يېتىلمەس هەققەت ئىكەنلىكى جەزمەنلەشتۇرۇلگەن. يەنە مۇنۇلارغىمۇ دىققەت قىلىشىمىز كېرەك.

ئا) ئالاقىلىشىش ۋە يېزىق تىلىدا ئەدەبىي تىلنى ئىشلىتىشكە دىققەت قىلىش كېرەك.

ب) شۇنىلەرگە تۇغرا مۇئامىلە قىلىش كېرەك، پەقەت مۇۋاپىق سۆز تېپىلمىغان شارائىتتىلا شۇنىلەرنى ئىشلىتىپ، ئۇلارغا مۇۋاپىق ئىزاهات بېرىش كېرەك.

س) مورفولوگىيە قائىدىسىگە خىلاپ هالدا قالايمىقان سۆز ياساپ تىلنى بۇزماسلىق كېرەك.

د) ئەدىبىيوم، ماقال - تەمسىللەردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىپ تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشنى ئۆگىنىشىمىز لازىم.

2. جۈملە شەكىللىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە تاللاش

تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن جۈملە شەكىللىرىنى مۇۋاپىق تاللاش ئىنتايىن مۇهىم.

جۇملىلەر سۆزلەر ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ مەلۇم گرامماتىكىلىق ۋە سىنتاكسىسلىق يول بىلەن بىرىكىشىدىن تۇزۇلۇپ، بەزىلىرى تولۇق ئايىغلاشقان بىر ئۇيۇشمىكىرنى، بەزىلىرى تولۇق ئايىغلاشقان بىرقانچە ئۇيۇشمىكىرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەت ئالمي مەكتەپ ئىمتىھانىدىن ئۆتتى.

كۈن چىقتى، ھاۋا ئېچىلدى ۋە ئەتراپ نۇرغا چۆمۈلدى.

ئوخشاش ئۇيۇشمىكىرنى ئوخشاشمىغان جۇملە شەكلى بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ. بۇنداق ئىپادىلىگەندە، ئىپادىلەش ئۇنۇمى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، «سىلىنىڭ دادىلىرى ئۆلۈپ كەتتىمۇ؟» دېگەن جۇملىنى، «سىلىنىڭ دادىلىرى ئالەمدىن ئۆتتىمۇ؟» دېگەن جۇملە شەكلى بىلەن ئىپادىلىسەك ئالدىنقى جۇملىگە قارىغاندا كېيىنكى جۇملە تېخىمۇ سىلىق چىقىپ، مۇسىبەت ئىلكىدە تۇرغان كىشىنىڭ كۆڭلىگە بىر خىل ھېسداشلىق تۇيغۇسى ئاتا قىلىدۇ.

جۇملىلەر تۇزۇلۇش جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردە كېلىدۇ:

1) ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى، ئىنقلىغۇچى ۋە ھالەتتىن تۇزۇلگەن ئۇزۇن جۇملە، (يېيىق جۇملە) مەسىلەن:

«مەن شەھرىن ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ، تاڭ سەھەر پەيزىگەچۆمگەن ئانا ۋەتەننىڭ گۈزەل سىماسىنى قانغىچە تاماشا قىلدىم.»

2) ئىگە بىلەن خەۋەرداشلا تۇزۈلگەن جۈملە (يېغىق جۈملە) مەسىلەن:

«كۈن چىقتى.»

3) ئىگىسى ھەرىكەت ئىشلەيدىغان جۈملە (ئىگىلىك جۈملە) مەسىلەن:

«ئاخمەت ئوقۇدى ۋە يازدى.»

4) ئىگىسى ھەرىكەت ئىشلەيدىغان جۈملە (ئىگىسىز جۈملە) مەسىلەن:

«قېينىچىلىق ئالدىدا ئارقىغا چېكىنمەسلىك لازىم.»

5) ئوك جۈملە، مەسىلەن:

«باھار كەلدى ۋە گۈللەر ئېچىلدى.»

6) قارىمۇ قارشى مەنىلىك جۈملە، مەسىلەن:

«شۇنچىلىك ئۇرۇپ تۇرسىمۇ، ئارمىيىمىز ئالغا ئىلگىرىلەۋەردى.»

جۈملە ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان تىل ماتېرىيالىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر قىسمى، شۇنداقلا ئالاقىلىشىشنىڭ ئاساسلىق شەكلى سۆزلەشتە مۇھىم رول ئويناپ تۇرالايدۇ، ئۇقۇم — سۆزنىڭ مەنىسى، مەزمۇنى. سۆز بولسا، ئۇقۇمنىڭ شەكلى، ئۇقۇم — سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. دۆكۈم، ئەقلىي يەكۈن جۈملە ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ھۆكۈم — جۈملىنىڭ مەز-

مۇنى، جۇملە ھۆكۈمنىڭ شەكلى. ھۆكۈم شەيئىلەرگە نىسبەتەن تەستەقلاش ياكى ئىنكار قانائىنى بىلدۈرىدۇ. غان تەپەككۇر شەكلىدۇر، شۇڭا جۇملە تۈزۈلۈشتە ھۆكۈم نىڭ توغرا بولۇش - بۇلماسلىقى مۇھىم شەرت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. جۇملە تۈزۈلۈشتە، جۇملە بۆلەكلىرىنى جايىغا ئورۇنلاشتۇرۇش، جۇملە بۆلەكلىرىنىڭ جۇملىدىكى ۋەزىپىسىگە ئالاقىدە ئېتىبار بىلەن قارىشىمىز كېرەك. مۇنۇ مىسالنى كۆرۈپ ئۆتەيلى.

«دۆلەت كىشىلىك پارتىيىگە قارشى گۇرۇھ، تارمار قىلىندى.»

بۇ جۇملىدە ئەگەشمە بۆلەك بەلگان ئېنىقلىغۇچى جايىغا چۈشمەكچى، خاتالىق يۈز بەرگەن. بۇ جۇملىنى: «پارتىيىگە قارشى «دۆلەت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىندى» دەپ تۈزسە توغرا بولاتتى.

تىلنى توغرا ئىپادىلەش ئۈنۈمىگە ئىگە قىلىپ، تىلنىڭ ئالاقىلىشىش رولىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، خاتا قوللىنىلغان جۇملىلەرنى ئالدى بىلەن گرامماتىكا جەھەتتىن تۈزەپ، ئاندىن لوگىكا، ستىلىستىكا جەھەتتىن تۈزىتىشىمىز كېرەك. تۆۋەندىكى پارچىنى قەدىرلەپ كۆرەيلى:

«... ئۇنىڭ رەڭگى - رۇخسارى كىشىنىڭ قىزىقىشىنى كەلتۈرەتتى. يۈزى ئادەتتىن تاشقىرى سوقمچاق بولۇپ، كەڭلىكى بىلەن ئۇزۇنلۇقى بىر - بىرىگە زادى مۇناسىپ كەلمەيتتى. ئۇنىڭ بېشى خېددى بوينىغا بىر باش كۆك

قوناق دۇم قوندۇرۇپ قويۇلغاندەك كۆرۈنەتتى.»
(خاۋەرەن «پارلاق يۇل»)

يۇقىرىقى قوشما جۈملىنى ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ كۆرگەندە، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ھەر بىر ئاددىي جۈملە لەردىمۇ مەسىلە بارلىقىنى، ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭمۇ توغرا قوللىنىلمىغانلىقىنى، قىسقىسى جۈملىنىڭ مەزمۇنى ئىدىئىمۇ، شەكلىدىمۇ خاتالىق يۈز بەرگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، ئاپتور پەرسونا ۋنىڭ رەڭگى - رۇخسارى ئۈستىدە سۆزلەۋاتىپ، بىردىنلا ئۇنىڭ بېشى، يۈزىگە كۆچىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئاددىي جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ تەبىئىي، زىچ باغلىنىش يوق. بۇنىڭ بىلەن جۈملىدە ئىپادىلەنمەكچى بولغان پىكىرىدىمۇ مۇجمەللىك كېلىپ چىققان. ئادەمنىڭ يۈزىنى كۈادرات جىسىملارغا ئوخشاش «كەڭلىكى» ۋە «ئۇزۇنلۇقى» دەپ ئاتاشمۇ ئەھمىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. چۈنكى ئادەمنىڭ يۈزى تۆت چاسا جىسىم ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئادەمنىڭ بېشىنى دۇم كۆمتۇرۇپ قويۇلغان كۆك قوناقتا ئوخشىمىغا تېخىمۇ بولمايدۇ. دېمەك يۇقارقى مىسالدىكى قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي جۈملىلەر ئۆزئارا مەلۇم مەنتاكسىسلىق يول بىلەن باغلىنىپ كەلمىگەچكە، دېمەكچى بولغان ئوي - پىكىر تولۇق ۋە توغرا ئىپادىلىنىالمىگەن.
«ھەممىسى كەلدى.»
«كەلمىگەن بىرمۇ كىشى قالمىدى.»

يۇقارقى ئىككى ئاددىي جۈملىگە قاراپ باقايلى.

ئۇنىڭ باشتىكىسى تەستىقى جۈملە، كېيىنكىسى ئىنكار جۈملە. ھەر ئىككى جۈملىدىكى ئاڭلاتقان ئوي - پىكىر ئوخشاش بولسىمۇ تەكىتلەش نۇقتىسى ئوخشايدۇ. گۈزەللىك تۈسى جەھەتتىمۇ شۇنداق. شۇڭلاشقا تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇپ، ئالاقە ۋاسىتىلىك رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن جۈملە شەكىللىرىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. ئىمكان قەدەر جۈملىنى قىسقىراق تۈزۈپ، ئوي - پىكىرنى يېنىك ۋە ئېنىق ئىپادىلەشكە تىرىشىش كېرەك.

جۈملە تۈزۈشتە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك پرىنسىپلار

1) جۈملە قائىدىلىك بولۇشى لازىم. بۇ ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنىڭ پاكىتقا ئۇيغۇن بولۇشىغ، ئوبيېكتىپ شەيئىلەر قانۇنىيىتىنىڭ توغرا ئەكس ئەتتۈرۈلۈشىگە قارىتىلغان.

2) جۈملە ھېسىياتلىق، ئاھانگدار بولۇشى. يەنى ئۇقۇشقا ئەپلىك، ئاڭلىنىشقا يېقىملىق بولۇشى لازىم.

3) جۈملە تۈزۈمىش مەنتىقىسى ۋە ئادەتتىكىگە ئۇيغۇن بولۇشى، يەنى خەلقنىڭ سۆزلەش ئادىتىگە ئۇيغۇن بولۇشى لازىم.

3. ئابزاس، بۆلەكلەرنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش.

ئابزاس — نېمىسچە «absats» سۆزىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بىزنىڭ تىلىمىزدا تېكىستتە «تولۇق بىر پۈتۈن مەزمۇننى ئىپادىلەپ، بىر خەت بېشىدىن ئىككىنچى بىر خەت بېشىغىچە كەلگەن مەنتىقى قىسىم» دېگەن مە-

ننى ئىپادىلەيدۇ.

بىر پارچە ماقالىنى تەلەپكە لايىق قىلىپ يېزىپ چىقىش ئۈچۈن سۆز، جۈملىلەر ئۈستىدە ئىخلاس بىلەن ئويلىنىشتىن سىرت، ئابزاس ۋە بۆلەكلەرنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇشقىمۇ ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

ئابزاس ماقالىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق قۇرۇلۇش شەكلى بولۇپ، ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش، ئاخىرلىشىشىدىن ئىبارەت ئۆزگىرىش جەريانى ماقالە ئىچىدە ئابزاس، بۆلەكلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ماقالە مۇۋاپىق ئابزاس، بۆلەكلەرگە بۆلۈنمەيدىكەن. باش-ئاخىرى مۇكەممەل باغلىنىشقا ئىگە بولالمايدۇ. پىكىر ئېنىق، رەتلىك، توغرا، جانلىق، چۈشىنىشلىك بولمايدۇ. ئابزاس، بۆلەكلەرنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرغاندىلا ئاساسىي مەزمۇن، يازغۇچىنىڭ ئويى - پىكرى قارىلىقلارنى كىتابخانلار ئېنىق بىلىۋالالايدۇ.

بىز تۆۋەندە لۇشۈننىڭ «تىرۇتسكىچىلارنىڭ خېتىگە جاۋاب» ناملىق ئەسىرىنىڭ ئابزاسلارغا بۆلۈنۈشىنى كۆرۈپ باقايلى.

بۇ ئەسەر جەمئىي تۆت ئابزاسقا بۆلۈنگەن. ئەسەرنىڭ ئابزاسلىرى ئېنىق بولۇپ، قۇرۇلۇشى مۇۋاپىق، باش-ئاخىرى زىچ ماسلاشقان.

2-، 3- ئابزاسلاردا ھەم ئومۇملاشتۇرۇپ كۆرسىتىش ھەم ئايرىم - ئايرىم رەددىيە بېرىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان، ئەگەر ئاخىرقى ئابزاس ئىككىنچى ئابزاسنىڭ ئاخىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولسا، قارىماققا باغلىنىشى زىچ

تەك قىلسىمۇ، ئەدەبىياتتە مۇھىم نۇقتا گەۋدىلەنمەيتتى. چۈنكى، بۇ ئەسەرنىڭ مۇھىم نۇقتىسى — خەتنىڭ مەزمۇنىغا جاۋاب بېرىش. تىرۇتسكىچىلارنىڭ ئەكسىيەتچى نۇقتىنەزەرلىرىنى تەنقىد قىلىش، ئۇلارنىڭ ئەكسىل ئىنقىلابىي ئەپتى - بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلاپ، رەددىيە بېرىشتىن ئىبارەت:

«سىلەرنىڭ ئۇشتۇمتۇتلا ماڭا خەت - ژۇرنال ئەۋەتىشىڭلار سەۋەبسىز ئەمەس...» دېگەن جۈملە ئەڭ ئاخىرقى ئابزاسقىچە ئۇرۇنلاشتۇرۇلغان. ئەڭ ئاخىرقى ئابزاسنىڭ بېشىدا «ئاخىرىدا» دېگەن سۆز ئىشلىتىلگەن. مانا بۇ سۆز يالغۇز قۇرۇلۇش جەھەتتىنلا ياغلاش رولىنى ئويناپ قالماستىن، بەلكى، قوشۇمچە ئىزاھلاش رولىنىمۇ ئويناپ يدۇ. بۇ ئارقىلىق مۇھىم نۇقتا گەۋدىلەندۇرۇلگەن. بىز ئابزاسلەرنى مانا مۇشۇنداق ئايرىشىمىز كېرەك.

4. ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى توغرا ئىشلىتىش كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇپ بېرىدىغان؛ تار مەنىدىن ئېيتقاندا تىلنى جانلىق، ئوبرازلىق، كونكرېت، گۈزەل قىلىپ بېرىدىغان ۋاستىلەر ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

يازغان ئەسەرلىرىمىز، سۆزلىگەن سۆزلىرىمىز مەزمۇنغا، مۇددەئا بەدىئىي قۇرۇلمىغا ئىگە بولۇپلا قالماستىن شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە جانلىق، ئوبرازلىق ئەدەبىي تىلغىمۇ ئىگە بولۇشى لازىم. تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمى قانچە ياخشى بولسا، ئەسەرلىرىمىزنىڭ، سۆزلىگەن سۆزلىرىمىزنىڭ كىتابخانلار ۋە ئاڭلىغۇچىلارغا بېرىدىغان

تەسىرى زور، قايىل قىلىش كۈچىمۇ شۇنچە كۈچلۈك بو-
لىدۇ. تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمى مەسىلىسى — ئاساسى
لىقى ھەر خىل ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن مۇۋاپىق پاي-
دىلىنىپ، تىلنىڭ جانلىقلىقى ۋە ئوبرازلىقلىقىنى ئاشۇرۇش
مەسىلىسىدىن ئىبارەت.

ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى قوللىنىش تىل ماھارىتى
مەسىلىسى بولۇپ، ئۇ، تىلغا كونكرېت، جانلىق، ئوبراز-
لىق تۇس بېرىدۇ. بۇ خىل ۋاستىلەر بىزنىڭ يازما ۋە
ئېغىز نۇتقىمىزدا دائىم دېگۈدەك قوللىنىلىدۇ. شۇنداقلا
ھەر خىل ژانىردىكى ئەسەرلەردە قوللىنىلىش ئورنى ئوخ-
شاش بولمايدۇ. بەزى ژانىرلاردا كۆپرەك، بەزى ژانىر-
لاردا ئازراق قوللىنىلىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تىلى ئوبرازلاشقان بەدىئىي
تىل، شۇڭا ئۇلاردا ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر كۆپرەك قوللى-
نىلىدۇ.

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ فارابى گۈزەل ئەخ-
لاق ئۈستىدە توختالغاندا «دەرەخنىڭ كامالىتى مېۋە
بېرىش بىلەن بولغىنىدەك، سائادەتنىڭ كامالىتى گۈزەل
ئەخلاق بىلەن بولىدۇ. يەنى ئەڭ زور سائادەتكە ھەر
ۋاقىت تېخىمۇ ئەخلاقلىق بولۇشقا غەيرەت قىلىش بىلەن
ئېرىشكىلى بولىدۇ.» — دەپ كۆرسىتىدۇ. فارابى بۇ سۆ-
زىدە بىر ئىنسانىنىڭ ئىنسانلىقىنىڭ گۈزەل ئەخلاق بىلەن
بولىدىغانلىقىنى، دەرەخنىڭ كامالىتىنىڭ مېۋە بېرىش
بىلەن بولىدىغانلىقىغا ئوخشاتقان. بۇ يەردە ئوخشىتىش
تەن ئىبارەت ستىلىستىكىلىق ۋاستە قوللىنىلغان.

ئۇلۇغ ئەدەب ئەخمەت بەننى مەھمۇت يۈكنەكى ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى: «ئەتە بەتۇل ھەقايىق» («ھەقىقەت بوسۇغىسى») ناملىق داستانىدا ئىلىم ـ مەرىپەتنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

«بىلىمگەدىن ئۈرۈرمەن سۆزۈمگە ئۇلا،
بىلىمگە يا ـ دوست ئۆزۈڭنى ئۇلا.
بىلىم بىرلە بولنۇر سائادەت يولى،
بىلىم بىل سائادەت يولىنى بۇلا.

...

سۆڭەككە يىلىمگە تەگ ئەرەنگە بىلىم،
ئەردىن كورگى ئەقىل ئول سۆڭەكنىڭ يىلىمگە
بىلىمگىسز، يىلىمگسز، سۆڭەك تەگ ھالى،
يىلىمگسز سۆڭەككە سونالماز ئىلىمگ»

يەشمسى:

سۆزۈمگە بىلىمدىن ئاساس سالىمەن،
ئەي دوستۇم، بىلىملىككە ئۆزۈڭنى باغلا.
سائادەت يولى بىلىم بىلەن ئېچىلىدۇ،
بىلىم ئال، سائادەت يولىنى ئاچ.

...

ئادەمنى بىلىم بولۇشى، سۆڭەكتە يىلىك بولغانغا ئوخشايدۇ.

ئادەمنىڭ زىننىتى ئەقىل بولسا، سۆڭەكنىڭ زىننىتى ـ يىلىكتۇر.

بىلىمسىز كىشى يىلىكسىز سۆڭەكتەك كاۋاك بولىدۇ.
(ھالبۇكى) يىلىكسىز سۆڭەككە ھېچكىم قول ئۇزاتمايدۇ.

شائىر يۇقىرىدا مىسرالاردا ئىلىم-مەرىپەت مەقتەدىكى چوڭقۇر مەنىلىك كۆزقارىشىنى ئوخشىتىش ۋە سەۋۋوللاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق جانلىق، ئوبرازلىق، راۋان، چۈشىنىشلىك بايان قىلغان، كىشىلەرنى بىلىملىك بولۇپ ساۋاتەت يولىنى ئىچىشقا، نادانلىقتىن مەزەر ئەيلەپ، پاراسەتلىك بولۇشقا ئۈندىگەن. سۆزلەكنىڭ جەۋھىرى ئۇنىڭ ئىچىدىكى يىلىك بولسا ئادەمنىڭ زىنىسى (قەدرى قىممىتى) ئۇنىڭ قەلبىدىكى پاراسەت ۋە بىلىم-ئۇ... ىگەن چوڭقۇر مەنىلىك سۆزلەر بىلەن مەرىپەتلىك بولۇشنىڭ ئىنسان ھاياتىدىكى مۇھىم ئورنىنى ۋە رولىنى دەل جايىدا چۈشەندۈرىدۇ. ئاندىن كېيىن بىلىمسىزلىكنىڭ زىيىنى ۋە ئاقىۋىتى توغرىلىق ئىجادىي قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بىلىمسىزلىكنى، نادانلىقنى كېلىشتۇرۇپ قامچىلايدۇ.

ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر ناۋايى ئۆز شاگىرتى بەھزادنىڭ شېئىرىيەت بابىدا كامالەتكە يەتكەنلىكىنى: «سىز بۇگۈن ھىلال (ئاي) ئەمەس، بەلكى بەدەر (14 كۈنلۈك تولۇن ئاي) بوپسىز» دېگەن جۈملە بىلەن ئىپادىلىگەن. بۇ جۈملىدە ئوخشىتىشتىن ئىبارەت ستىلىستىكىلىق ۋاستە ناھايىتى جايىدا، ئورۇنلۇق ئىشلىتىلگەن. «ھىلال» بەھزادنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى ئىدى. دېمەك، بۇ جايدا شائىرنىڭ كامالىتى 14 كۈنلۈك ئايغا ئوخشىتىلغان.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك شائىرى، داستانچىلىق

ئالتۇن دەۋرىنىڭ ۋەكىلى ئابدۇرېھىم نىزارى «رابىيە ـ سەئىدىن» داستانىدا رابىيەنىڭ گۈزەللىكىنى مۇنداق سۈرەتلەپ بەرگەن:

«گۈزەللىكتە يۈزى گويا گۈل ئىدى،
لەي. لەئلى شەھرىنلىقى مول ئىدى.

تار كىرپىكى ئوق، قاشى ئىدى يا،
كۆزى جادو، ساچى بىغايەت قارا.»

شائىر نەسىھەت ۋەتەنپەرۋەرلىك تولۇپ تاشقان «سېغىنىدىم» دېگەن شېئىرىنىڭ خاتىمىسىدە ئۆز ئانا ۋەتىنىگە بولغان مېھىر ـ مۇھەببىتىنى بۇلبۇلنىڭ گۈلگە مەپتۇن بولغانلىقىغا ئوخشىتىدۇ:

«ۋەتەنىمنىڭ سېغىنىشلىق سالامى،
سېغىنغانىدىن ئۆزگە يوقتۇر كالامى.
قەرىل گۈلگە بۇلبۇل شەيدا بولغانەك،
مەن گۈلىستان ۋەتىنىمنى سېغىنىدىم.»

مۇبالىغە ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىدا كۆپ قوللىنىلىدۇ.

«بىر دانە ئىردىم، مىڭ دانە بولدۇم،
ئەقلى ـ ھوشۇمدىن بىگانە بولدۇم.
...
سەندەك قەرىلگۈل ھەرجايدا بولماس،
ھەر جايدا بولسا، سېنىڭچە بولماس.

خۇشتارمەن سائا ئامرىقىم، ياردەم بېگە يېتەن.»

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىمۇ مۇبالىغە كۆپ ئۇچرايدۇ.
مەسىلەن:

ئالما گۈلى گۈل بولامدۇ؟
باشقا قىسا بىر قۇچاق.
كىشىنىڭ يارى يار بولامدۇ؟
ئۆلگىچە جانغا پىچاق.

يارىنى كەپتۇ دېسە،
يۈگۈرۈپ چىقاي باشىم بىلەن.
يارى يۇرگەن كوچىلارنى،
سۈپۈرەي ساچىم بىلەن.
يارى يۇرگەن كوچىلارغا،
سۇ سېپەي ياشىم بىلەن.»
(ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى)

«داۋانچىڭغا قوغۇن تېرىدىم پىلەكلىرى تۇز،
ياڭزا - ياڭزا سويما چۈشۈپتۇ ئۆزۈڭ تاللاپ ئۇز.
سېنىڭ ئۈچۈن تاياق يېدىم بىرمىڭ ئالتە يۇز،
يەنە يېسەم شۇنچە يەرمەن جانىم قارا كۆز.»
(«قەمبەرخان قوشىقى»)

ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىزدىمۇ ستىلىستىكىلىق

ۋاستىلەر كەك كۆلەمدە قوللىنىلماقتا. مەسىلەن:

«... زەيتۇنەم يوغان ئىككى ئۆرۈم چېچىنى كەيـ
نىگە تاشلاپ ئېتىكىنى تولدۇرۇپ تەرگەن پاختىنى قاپقا
تۆكتى ـ دە، كەك ئويماندىكى ئاق ئالتۇن ئېتىزلىرىدا
يايراپ ئىشلەۋاتقان قىز ـ چوكانلارغا نەزەر تاشلىدى.
ئېتىز ئىچى گويا خۇشال توي مەرىكىسىگ ئوخشايتتى.
كۆڭۈللۈك چاقچاق، شوخ، ساغلام كۈلكە، يېقىملىق
ئىلھام بەخش ناخشا، بۇ يەردىكى ئەمگەكنىك داڭسىمي
ھەمراھسى ئىدى.»

(قېيۇم تۇردى «قىزىل تاغ باتۇرلىرى»)

يۇقىرىقى مىسالدا، ئوخشىتىش، سۈپەتلەشتەك ستـ
لىستىكىلىق ۋاستىلەر جايىدا ئىشلىتىلگەن.

ستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ۋاستىلىرى سىياسىي ـ
نەزەرىيەۋى ماقالىلەردىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

«باشقا خۇسۇسىيەتلىرىدىن تاشقىرى، جۇڭگودىكى
600 مىليون ئاھالىنىك روشەن بىر خۇسۇسىيىتى ھەم
كەمبەغەل ھەم ئاق بولغانلىقى، بۇلار قارىماققا يامان
ئىش، ئەمەلدە ياخشى ئىش. كەمبەغەل ئۆز ئەھۋالىنى
ئۆزگەرتىشنىك كويىدا بولىدۇ. ئىشلەيدۇ ئىنقىلاب
قىلىدۇ. بىر پارچە ئاق قەغەزنى ئالساق، ئۇنىك ئۈس
تىدە ھېچ نەرسە بولمايدۇ. ئۇنىڭغا ئەك يېڭى ئەك چى
رايلىق رەسىملەرنى سىزغىلى بولىدۇ.»

(ماۋزېدۇك. «بىر كوپېراتىپنى تونۇشتۇرۇش»)

«... بۇ ئىككى خىل كىشىلەر سۈبيېكتىپ قارىشىغىلا يۆلىنىپ، ئوبيېكتىپ ئەمەلىي شەيئىلەرنىڭ مەۋجۇتلىقىغا ئېتىبارسىز قارايدۇ. بىرەر نۇقتۇق سۆزلىسە، ئۇلارنىڭ نۇقتىي ئا،ب،س، د ۋە بىرنەچچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى، تۆتىنچىلەر بىلەن توشقان بولىدۇ، بىرەر ماقالە يازسا، ئۇلارنىڭ ماقالىسى بىر تاغار قۇرۇق گەپ بىلەن تولغان بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلەش نىيىتى يوق. قۇرۇق گەپ سېتىپ، باشقىلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىۋېلىش غەرىزىلا بار. تېشى پال - پال، ئىچى غال - غال. پۈختا ئەمەس، چۈرۈك. ئۆزىنىڭكىنىلا راست ھېسابلايدۇ. ئاكاك قارىغاي جاھاندا بىر، دەيدۇ. ھەممە يەردە «چىنچەي داچىن» لىق قىلىدۇ، مانا بۇلار بىزنىڭ قوشۇنىمىزدىكى بەزى يولداشلارنىڭ ئىستىلى. بۇنداق ئىستىلنى ئۆزۈڭگە قوللانساڭ، ئۆزۈڭگە زىيان يەتكۈزىسەن؛ كىشىنى تەرىبىيەلەشتە قوللانساڭ، باشقىلارغا زىيان يەتكۈزىسەن؛ ئىنقىلابقا يېتەكچىلىك قىلىشتا قوللانساڭ، ئىنقىلابقا زىيان يەتكۈزىسەن. قىسقىسى، پەنگە قارشى، ماركسىزم - لېنىنىزمغا قارشى بۇنداق سۈبيېكتىپ دزملىق ئۇسۇل — كۆمۈرتېمىنىڭ چوڭ دۈشمىنى، ئىسپىلار سىنىپىنىڭ چوڭ دۈشمىنى، خەلقنىڭ چوڭ دۈشمىنى، مىللەتنىڭ چوڭ دۈشمىنى، پارتىيەۋىي سىڭ سىڭ بولمىغانلىقتىنىڭ بىر خىل ئىپادىسى.»

(«ماۋزېدۇڭ تالالانما ئىسەرلىرى»، 3 - توم 21 — 21 - بەت)

«... بىرىنچى، خەلق ئاممىسىدىن تىل تۆگىنىش لازىم. خەلق تىلى باي، جانلىق كېلىدۇ، ئەمەلىي تۇرمۇشنى ئىپادىلەيدۇ. بىزنىڭ نۇرغۇن كىشىلىرىمىز تىلنى ياخشى ئۆگەنمىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ يازغان ماقالىلىرىمىز، سۆزلىگەن نۇتۇقلىرىمىزدا بىرنەچچە ئىغىز بولسىمۇ جانلىق، ھەقىقىي كۈچلۈك سۆزلەر يوق، پەقەت قېتىپ قالغان بىرنەچچە تال سىگنالا بولۇپ، خۇددى بېپىسەنگە ئوخشاش ئاۋاق، كۆرۈمسىز كېلىدۇ، ساغلام ئادەمگە ئوخشمايدۇ.»

(«ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 3- توم، 86-بەت)

«... يۇز يۈيۈشنى مىسالغا ئالساق، بىز ھەركۈنى يۇزىمىزنى يۈيۈپ تۇرىمىز، نۇرغۇن كىشىلەر بىر قېتىم يۈيۈش بىلەنلا قالمايدۇ، يۈيۈپ بولغاندىن كېيىن، چالا قالدىمىكىن، دەپ يەنە ئەينەككە قارايدۇ. بىر قۇر تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدۇ (قاتتىق كۈلكە) قاراڭلار، بۇ نەقەدەر مەسئۇلىيەتچانلىق! بىز ماقالە يازغاندا، نۇتۇق سۆزلىگەندە، ئەنە شۇ يۇز يۇغانداك مەسئۇلىيەتچان بولساق، يامان بولماس ئىدى.»

(«ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 3 - توم، 90 - بەت)

ستىلىستىكىلىق ۋاستىلىرىنى مۇۋاپىق قوللىنىش يالغۇز تىل ماھارىتى مەسىلىسىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەنە ئۇ كونكرېت ئىجتىمائىي مەزمۇننى ماھىرلىق جىلەن ئىپادىلەپ بېرىش مەسىلىسىدۇر. ئىپادىلەش ۋاسى-

تىلىرى كونكرېت ئىدىيەۋى مەزمۇن بىلەن بىرلەشمىسە قىممىتى يوق نەرسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ.

«مەكتەپ گۈللىكىدە ئېچىلغان گۈللەر خۇددى پادىشاھلارنىڭ تاجىسىغا چېكىلگەن گۈللەرگە ئوخشاش، مەكتەپكە ئالاھىدە زىننەت بېرىپ تۇراتتى.»

يۇقىرىقى مىسالدا، گرامماتىكا جەھەتتە مەسىلە يوق. بىراق ئىدىيەۋى مەزمۇن كۆزدە تۇتۇلماي، بىر تەرەپلىمە ھالدا سۆزلەرنى گۈزەللەشتۈرۈش كۆزدە تۇتۇلغانلىقى ئۈچۈن مەزمۇن جەھەتتە نۇقسانلىق كۆرۈلگەن. يەنى مەكتەپ گۈللىكىدە ئېچىلغان گۈللەرنى پادىشاھنىڭ تاجىسىغا چېكىلگەن گۈللەرگە ئوخشىتىش مۇۋاپىق بولمىغان. دېمەك ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى قوللانغاندا، جەزمەن ئىپادىلىمەكچى بولغان ئىدىيەۋى مەزمۇننى نەزەردە تۇتۇش كېرەك.

بىز ئەمدى ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ ستىلىستىكىنىڭ باشقا مەزمۇنلىرى ۋە زانىرلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتەيلى:

ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر (شەكىللەر) ستىلىستىكىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرىدىن بىرىدۇر. ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر سۆز- ئىبارىلەرنى تاللاش، مۇۋاپىق ئىشلىتىش، جۈملە تۈزۈلۈشى ۋە ئۇنى مۇۋاپىق تاللاش، ئىشلىتىش، ئەسەر- لەرنىڭ ئابزاس، بۆلەكلىرىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش قاتارلىق تەرەپلەر بىلەن ئۇنۇملۇك بىرلەشتۈرۈلگەندىلا ئەسەرنىڭ، نۇتۇقنىڭ رولىنى تېگىشلىك جارى قىلدۇر-

فىلى بولىدۇ. شۇڭلاشقا، مەيلى يېزىدىچىلىقتا بولسۇن، مەيلى نۇتۇقتا بولسۇن، ئاساسىي دىققەت تىل يالغۇزلا ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرگە مەركەزلەشتۈرۈۋالماستىن، بەلكى ستىلىستىكىنىڭ ئومۇمىي تەلىپى بويىچە سۆز تالىلاش، سۆزلەرنى توغرا ئىشلىتىش، جۈملىنى مۇۋاپىق تۈزۈش، مۇۋاپىق ئىشلىتىش، ئابزاس، بۆلەكلەرنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش قاتارلىق تەرەپلەرگىمۇ ئەستايىدىل ئەھمىيەت بېرىش لازىم. بۇلارنى ستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ۋاستىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلى يوق، باشقا نەرسىلەر دەپ چۈشىنىش توغرا ئەمەس. ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر پەقەت يۇقىرىقى ئاساسىي مەزمۇنلاربىلەن بىرلىشىپ كەلگەندىلا، ئۆز رولىنى تولۇق ئۆتىيەلەيدۇ.

جاھان مەدەنىيەت خەزىنىسىدە، ئۆزىنىڭ پارلاق قەدىمكى ئەنئەنىلىرى ئارقىلىق ئالاھىدە ئورۇن ئىگىلىگەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇزاق تارىخقا، قويۇق رېئاللىزملىق خۇسۇسىيەتكە، كۆپ خىل شەكىل، كۆپ خىل ژانىرغا ئىگە بولغانلىقى بىلەنلا ئەمەس، شۇنىڭ بىلەن ستىلىستىكىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىپ تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش جەھەتتىمۇ ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا زادى قاچاندىن باشلاپ ستىلىستىكىدىن پايدىلىنىلغانلىق توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. مىلادى 4- ئەسىردە تۈرك (ئۇيغۇر) يېزىقىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان قوغۇرسۇر ئالتۇنىنىڭ

«تۆلەس قوشەقى» قەدىمكى قوشاقلار ئىچىدە ستىلىستىك كىلىق ۋاستىلەر ناھايىتى جايىدا قوللىنىلغان قوشاق ھېسابلىنىدۇ:

«چوغاينىڭ تاغلىرى، باغرىدىن ئاقار،
تۇرالار دەريالىرى ئويناپ دولقۇنلار.
ئاسمانىنىڭ گۈمبىزى بارىگاسمان،
تۇرسىدۇ پايانسىز دالىنى قاپلاپ.

شۇنچە كۆپ غۇبارسىز ساماۋى ئاسمان،
دالىلار بىپايان، كۆرۈنمەيدۇ قاش.
كۆرۈنۈپ قالىدۇ سانسىز چارۋا ـ مال،
ئەسكەندە شامالىلار ئوتلار ئەگمە باش.»

بۇ قوشاقتا، يايلاقتىكى ئاجايىپ مەنزىرىلىمەر سۈرەتلەنگەن: چوغاي تاغلىرىنىڭ باغرىدا يايپىيېشىل ئېگىز ئۆسكەن ئوتلار... يەلپۇنۈپ تۇرغان چەكسىز يايلاقلارنىڭ چېتىگە كۆز يەتمەيدۇ. يايلاقنىڭ چېتى ئاسمان بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن ... تەڭداشسىز كۆپكۆك ئاسمان. ئۇ، گويا يۇپيۇمىلاق، چوڭ چىدىرغا ئوخشايدۇ. ئۇشتۇمتۇت چىققان شامالدىن ئوت ـ چۆپلەر داۋالغۇپ، دولقۇن ھاسىل قىلىدۇ ۋە بۇ دولقۇن ئۇپۇقنىڭ چېتىگىچە يامراپ بارىدۇ. ئوتلار دولقۇنى بىر كۆتۈرۈلۈپ، بىر پەسەيگەندە، پادا ـ پادا بولۇپ ئوتلاۋاتقان ئاتلار، كالىلار، قوي ـ ئۆچكىلەر كۆزگە كۆرۈنىدۇ. مانا بۇ ـ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان

تۇرالار (ئۇيغۇرلار) نىڭ قەدىمكى جايلىرىنىڭ شېئىرىي كارتىنىسىدۇر. قوشاقتا جانلىق ئوخشىتىش، جانلاندۇرۇش، مۇبالىغە، سۈپەتلەش قاتارلىق ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىغانلىقى ئۈچۈن، سەددىچىن سېپىلىنىڭ تېشىدىكى پايانسىز چارۋىچىلىق مەيدانى، بۇ يەردە چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش ئۆتكۈزۈۋاتقان شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز يۇرتىغا، چارۋىچىلىق تۇرمۇشىغا بولغان يالقۇنلۇق مۇھەببىتى ئوبرازلىق، جانلىق، روشەن، تەسىرلىك ھالدا كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ.

قەدىمكى قوشاقلاردىن يەنە بىرنى كۆرۈپ باقايلى:

«زوركىنىڭ باشىغا چىقسام،
كۆرۈندى قۇمۇل باغلىرى.
ئاھ ئۇرۇپ قان يىغلىسام،
سىرىلدى سەرۋەك تاغلىرى.»

بۇ قوشاقنى ئوقۇغىنىمىزدا، زۇلۇم دەستىدىن يۇرتىدىن ئايرىلغان، زوركى تېغىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، يىراقتىن يۇرتىغا قاراپ، سېغىنىش ئوتىدا يۇرەك-باغرى خۇن - خۇن بولغان، كۆزلىرىدىن تارامىلاپ ياش تۆكۈلۈۋاتقان بىر دەردمەننىڭ سىمىسى كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. قوشاقنىڭ ئاخىرقى مىسراسىدىكى «سىرىلدى» سۆزىنىڭ جانلاندۇرۇش رولىغا قاراپ باقايلى: «سىرىلدى سەرۋەك تاغلىرى» دېگەن مىسرا ئارقىلىق كۆز ئالدى

دىمىزغا گويا تاغ تاشۇ دەردمەننىڭ ئاھۇ - زارىغا چىدىماي، ئىچى سىرىلىپ، ئۇنىڭغا ھەمدەم بولۇۋاتقانىدەك، يەنە بىر تۈرۈپ دەردمەننىڭ قان - ياشلىرىدىن تاغ ئېرىپ سىرىلىپ كېتىۋاتقاندەك مەنزىرە كىشىلىدۇ. بۇ ئوبرازلىق بىكىر دەردنى چۈشىنىدىغان مەرقانداق كىشىگە چۈشىنىشلىك.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قەدىمكى دەۋرلەرگە مەنسۇپ بولغان يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدە، ئەسلى نۇسخىسى ۋە شەكلى بىلەن زامانىمىزغىچە ساقلىنىپ كەلگەن يىرىك ئەدەبىي مىراس «مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى» - دىمۇ ستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنىڭ نەمۇنىلىرىنى ئۇچرىتىمىز. مەسىلەن:

«... ساقىنىتىم: تۈرۈك بۇقالى ئىراقدا بوكسەر.

سەمىز بۇقاتورۇق تىيىن بىلمەز ئەرمىس.»

(... مەن مۇنداق ئويلىدىم: ئورۇق بۇقا بىلەن سېمىز بۇقا يىراقتا ئۇسۇشسە، ئورۇق بۇقا بىلەن سېمىز بۇقىنى ئايرىۋالغىلى بولمايدۇ...)

«... يۇپقا ئەرىكلىگ توپلا غالى ئۇچۇز ئەرمىس، ئىنچىكە ئەرىكلىسىگ ئۇزگەلى ئۇچۇز: يوپقا قالىن بولسار، توپلا غۇلۇق ئالىپ ئەرمىس. يېنچىكە يوغان بولسار، ئوزگۈلۈك ئالىپ ئەرمىس...»

(... يوپقا نەرسىنى ئىگىش ئاسان، ئىنچىكە نەرسىنى سۇندۇرۇشمۇ ئوڭاي. (لېكىن) يوپقا قېلىن بولسا، (ئۇنى) ئېگىش ئاسان ئەمەس. ئىنچىكە (نەرسە) يوغان بولسا، (ئۇنى) سۇندۇرۇش ئاسان بولمايدۇ...)

(«تۇن يوقۇق مەڭگۈ تېشى» دىن)

دېمەك، يۇقىرىقى مىسالدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، «مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى»دىكى سۆزلەر-مۇ ئالاھىدە تاللانغان. جايىدا ئىشلىتىلگەن. ئۇنىڭدىكى بەدىئىي تەسۋىرلەر ئېنىق، ئوبرازلىق. يەنە خەلق ماقال - تەمسىللىرىنىڭ ئۆزلەشتۈرمە هالەتلىرىمۇ ئۇنىڭدا ئۇچرايدۇ.

قەدىمكى تاش ئويمىلارمۇ خەلقىمىزنىڭ ستىلىستىكا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن، «كولتىگىن مەڭگۈ تېشى»دا ئىلتەرىش قاغانىنىڭ قاغانلىقىنى مۇستەھكەملەش جەريانى ۋە بىلگە قاغان، كولتىگىنلەرنىڭ لەشكىرى يۈرۈشلىرى جەريانى هەققىدە مۇنداق بىر ئابزاس بار:

«تەڭرى كۈچ بىر تۈك ئۈچۈن قاڭىم قاغان سوسى جۈرى تەگ ئەرمىش، ياغىسى قويىن تەگ. ئەرمىش. ئىلگە رۇ قۇرىغا رۇسۇلەپ تىرم ئىش قۇبراتمىش... قىرىق ئارتۇقى يىتى يولى سۈلەمىش، يىگىرمى سۇغۇش سۇغۇشمىش. تەڭرى يارلىقادۇق ئۈچۈن ئىللىگىڭ ئىلىسىرە تمىش، قاغانلىغىخ قاغان سىراتمىش، ياغىغ باز قىلمىش، تىزلىگ، سوكۇرمىش، باشلىغىخ يوگۈندۈرمىش. قاڭىم قاغان ئانچا ئىلىگ تۈرۈگ قازغانىپ ئۈچا بارمىش...»

(... تەڭرى كۈچ - قۇۋۋىتى بەرگەنلىكى ئۈچۈن دادام قاغانىنىڭ ئەسكەرلىرى بۆرىدەك ئىدى. دۈشمىنى

قويده‌ك ئىدى. شەرقته، غەربكه ئادەم ئەۋەتسەڭ ئەسكەر يىغدى... قىرىق يەتته قېتىم قوشۇن باشلاپ، يىگىرمه قېتىم ئۇرۇش قىلدى. تەڭرى ئىلتىپات قىلغانلىقى ئۈچۈن ئېلى بارلارنى ئەلسىز قىلدى، قاغانى بارلارنى قاغانسىز قىلدى. دۈشمەننى بويۇن سۇندۇردى. تىزى بارلارنى تىزلاندۇردى. بېشى بارلارنى باش ئەگدۇردى. دادام قاغان شۇنداق قىلىپ، يۇرتنى ئېلىپ، ئۇرۇپ ئادەتنى تۇرغۇزۇپ ئۆلۈپ كەتتى...)

قۇجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىمۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا زىچ بىرلىككەن هالدا، تىلدا ئالاهىده يۈكسىلىشلەر بولدى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمۇ ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى خۇسۇسىيەتلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، بېيىش ئاساسىدا ئالاهىده يۈكسەلدى. تىلىنىڭ بىزنكى بولغان ستىلىستىكىدىمۇ شۇ دەۋرگە ماس تەرەققىيات بارلىققا كەلدى. جاهان تۇركلۇگلىرىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى كۈچلۈك جەلپ قىلغان، ئۇيغۇر مەدەنىي يادىكارلىقلىرى ئىچىده ئالاهىده كۆزگە كۆرۈنىدىغان «ئوغۇزنامە»، «ئالتۇن يارۇغ»، «چاشتانى ئىلىگ بەگ»، «ئىككى تىگىنىڭ رىۋايىتى» قاتارلىق مەشهۇر نەمۇنىلىرى مۇشۇ دەۋرىنىڭ مەهسۇلىدۇر. بىز پەقەت «ئوغۇزنامە» ئىچىدىكى ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرگە ۋەكىل قىلىپ، «ئوغۇزنامە»نىڭ بېشىدىكى، ئوغۇزخاننىڭ تاشقى قىياپىتى سۈرەتلەپ بېرىلگەن مۇنۇ ئابزاسنى كۆرۈپ باقايلى:

«... ئاداغى ئۇد ئاداغى دەگ، بەلىرى بۈرى

بەللىرى دەگ، ياغرى كىش ياغرىدەگ، كۆگۈزۈ ئادوغ كۆگۈزۈدەگ ئېردى. بەدەننىڭ قاماغى تۆگ تولوكلوگ ئېردى. يىلقىلار كۈتۈيە تۇرۇر ئېردى. ئاتلارغا منە تۈزەر ئېردى. كىمگ ئاۋلايۇ تۇرۇر ئېردى...»

(... ئايىغى ئۆكۈزنىڭ ئايىغىدەك، يەلكىسى يىلىك چىزنىڭ يەلكىسىدەك، كۆكسى (بواسا) ئېيىقنىڭ كۆكسىدەگ ئىدى. پۇتۇن بەدىنى تۈكلۈگ ئىدى. ئاتلارغا مەنە تتى. ھايۋانلارنى ئوۋلايتتى...)

يۇقىرىقى كىچىككىنە پارچىغا قارىغاندا «ئوغۇزخان» ئىپوسىنىڭ بەدىئىي پورتىرىتتىنى كۆركەم، رەڭدار، تەسىرلىك سىزىپ بېرىشنىڭ، جۈملىدىن مۇۋاپىق سۆز لىستىكىلىق ۋاستىلەرنى قوللىنىشنىڭ ئۈلگىسى ئىكەنلىگىنى بىلەلەيمىز. بىز يەنە «ئوغۇزخان» ئىپوسىدا ساھىبجامال قىزنىڭ پورتىرت تەسۋىرىنىڭ قانداق بېرىلگەنلىكىگە قاراپ باقايلى:

«... كۈنلەردىن بىر كۈن ئوغۇزخان بىر جايدا تەكرىگە سېغىنۇاتاتتى. (ئەتراپ) قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر كۆك نۇر چۈشتى. (بۇ نۇر) كۈندىن يورۇق، ئايدىن نۇرلۇق ئىدى. ئوغۇزخان (ئۇنىڭ تېشىغا) بېرىپ بۇ نۇرنىڭ ئىچىدە بىر قىزنىڭ بارلىقىنى كۆردى. (ئۇ قىز) يالغۇز ئولتۇراتتى. ئۇ ئىنتايىن چىرايلىق بىر قىز ئىدى. ئۇنىڭ بېشىدا ئاتەشتەك نۇرلۇق بىر مېڭى بولۇپ، قۇتۇپ يۇلتۇزىغا ئوخشايتتى. بۇ قىز شۇنچىلىك گۈزەل ئىدىكى، كۈلسە كۆك ئاسمان قوشۇلۇپ

كۆله‌تتى. يىغلىسا، كۆك ئاسمان بىللە يىغلايتتى...
... يەنە بىر كۈنى ئوغۇزخان ئووغا چىقتى. ئۇ ئالدىدىكى بىر كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر دەرەخنى كۆردى. شۇ دەرەخنىڭ كاۋىكىدا بىر قىز يالغۇز ئولتۇراتتى. (ئۇ) بەكمۇ چىرايلىق بىر قىز ئىدى، ئۇنىڭ كۆزى ئاسماندىنمۇ كۆكرەك، چېچى خۇددى دەريا سۈيىدەك، چىشلىرى ئۇنچىدەك ئىدى. ئۇ شۇنچىلىك گۈزەل ئىدىكى، كىشىلەر ئۇنى كۆرسە، «هاي - هاي»، «ئا - ئۇھ، ئۆلىدىغان بولدۇق» دەيىشەتتى. (ئۇنى كۆرگەن) سۈتىمۇ قىممىزغا ئايلىناتتى...»

مىلادى 840 - يىلى ئۇيغۇرلار قاراخانىلار دەۋرىگە قەدەم قويدى. 7 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 8 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلام خەلىپىلىكىنىڭ بويسۇندۇرۇشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام دىنى ھوكۈمران ئورۇنغا ئۆتتى. ئىسلام ئىدىئولوگىيىسى كەڭ - كۆلەمدە تارقالدى. كېيىنچە قاراخانىلار خاقانى ئابدۇلكېرىم ساتۇق بۇغراخان (مىلادى 955 - يىلى ۋاپات بولغان) 932 - يىلى ئۇيغۇرلاردىن تۇنجى قېتىم ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى ۋە خاقانىيدە ئىسلام دىنى رەسمىي دۆلەت دىنى دەپ جاكالاندى. شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنى تەسىرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتى ئۇزۇل - كېسىل توختىدە تەرەققىيات يۆنىلىشى بويىچە مېڭىۋەردى.

ئەبۇ نەسىر فارابى، مەخمۇت قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەخمەت يۈكنەكى قاتارقى

الىق بۇيۇك مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ، شائىرلار ئۆزلىرىنىڭ مەشھۇر ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسىنى تېخىمۇ يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشتۈردى. ئالايلى، ئەسلىدە تۈركىي - ئەرەبچە سۆزلۈكلەرنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى بولغان «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا 300گە يېقىن ماقال - تەمسىلەر، 243 كۆپلەپت شېئىرىي پارچىلار (بەيىت، روبائىيلار) 800 گە يېقىن سۆزلۈكلەر كىرگۈزۈلگەن. بۇ قامۇستىن بىز ستىلىستىكىدىن پايدىلىنىشنىڭ ئاجايىپ نەمۇنىلىرىنى كۆرۈپ ئالالايمىز. مەسىلەن:

«قىش يايى بىلەن توقۇشتى،
قىمىر كۆزىن باقمىشتى.
توتاشقالى ياقمىشتى،
ئوتغالىماق ئوغراشۇر،
قىش يايغارۇ سۆۋلەنۇر،
ئەر، ئات مەنمەن ياۋرۇيۇر.
ئىگىلەر يەنە ساۋرايۇر،
ئات يېمەن تاقى بەكرەشۇر.
ياي قىش بىلەن قارىيىشتى،
ئەردەم ياسىن قۇرىشتى.
چەرىگ تۇتۇپ كورۇشتى،
ئوقتاغالى ئوتروشۇر.
سەندە قاچار سوندىلاچ،
مەندە تىنار قارلىغاچ.
تاتلىغ ئۆتەر سۆزندۇۋاچ،

ئەركەك - تىشى ئۇچراشۇر.»

يەشمىسى:

قىش بىلەن ياز بىر - بىرى بىلەن ئۆچ كىشىپە سوقۇشقىلى تۇردى.

بىر - بىرىگە يامان كۆزلىرى بىلەن قاراشتى.

ئۆزئارا تۇتۇشۇش ئۈچۈن يېتىنلىشىشتى.

(ئۇلار) بىر - بىرىنى ئۇتۇپ چىقىش ئۈچۈن تىرىشىۋاتىدۇ.

قىش يازغا قاراپ ۋارقىرىدى:

مەندە ئادەملەر، ئاتلارنىڭ بەدەنلىرى چىگىدۇ.

ئاغرىق - سىلاق يوقىلىدۇ.

(ئادەملەر ۋە ھايۋانلارنىڭ) مۇسكۇللىرى قېتىپ قۇۋۇەت تاپىدۇ.

ياز قىش بىلەن زىتلاشتى.

پەزىلەت ياسىنى كىرىپ (بەتلەپ) قوشۇن تارتىپ كۆرەشتى. ئوق ئېتىشقا ئىنتىلىشتى.

(ياز ئېيتتى.) سەندىن سۈگگۈلۈگۈچ قاچىدۇ.

مەندە (بولسا) قارلىغاچلار يايرايدۇ.

بۇلبۇللار نەغمە - ناۋا قىلىدۇ.

ئەركەك بىلەن چىشى قوشۇلىدۇ.

مەسەل خاراكتېرىدىكى بۇ شېئىرنى جانلاندۇرۇش (ئادەملەشتۈرۈش) ئۇسۇلى جايىدا قوللىنىلغان. شېئىرنى باي تەسۋىرىي ۋاستىلەر، جانلىق ئوبرازلار كۆزگە چېلىقىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ: «قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرىدىمۇ، ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ماھىرلىق بىلەن قوللى-

ىنلغان. مەسلەن، ئالىم بۇ ئەسىرنىدە سىمۇولدىن ئۇنۇم-
لۇك پايدىلىنىپ، «كۈن تۇغىدى» دېگەن غايىۋى خان
ئوبرازىنى يارىتقان. ئالىم بۇ ئوبراز ئارقىلىق خاقان-
دىن ئىبارەت ۋە ھەققانىيەتنى كۈتىدۇ. يەنە بىر جە-
ھەتتىن خەلقنىڭ تەلىپىنى ئىپادىلەپ، خاقاندىن ئىبارەت
توغرا قارىلارنى تۈزۈپ ئىجرا قىلىشنى، ئىجتىمائىي
تەرەققىياتقا يول ئېچىشنى، جەمئىيەتنى دېمۇكرا-
تىيىلەشتۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. يەنە شائىر بەخت-
ئامەت خىسلىتىگە ئىگە بولغان «ئاي تولدى» ئوبرازىنى،
زۇەزىرگە سىمۇول قىلىنغان) ئەقىل ۋە پاراسەت خىسلە-
تىگە ئىگە بولغان «ئوگدۇلمىش» ئوبرازىنى، سەۋر-
تاقەت، ھايانا ئىگە بولغان «ئۆتكۈرمىش» ئوبرازىنى
سىمۇولىستىك ئاساستا يارىتىپ، ئۇزۇنئاك ئۇخشاشمىغان
ئەخلاقىي تەلىپىنى، يەنى ئەقىل - پاراسەتنى مەدەنىـ
يەت ئىشلىرىغا بېغىشلاشنى، پادىشاھ، ۋەزىرلەر ئۈچۈن
سەمىمىي يول كۆرسىتىشنى، كىچىك پېئىل، كەمتەر، قا-
نائەتچان، يېگىلمەس بولۇشنى تەكىتلەيدۇ. بىز ئەمدى
بۇ ئەسەردىن بىرنەچچە مىسال ئېلىپ كۆرەيلى:

«كويەر ئوت تورۇركۈچ، ياغۇساكويەر،
تۇروسۇ تۇرار، ئاقسا نېمەت ئۇنەر.»

بىيەشىمىسى:

كۈچ بىر كۆيۈۋاتقان ئوتكى (ئۇنىڭغا) يېقىنلاشسا
(كىشى) كۆيىدۇ.
قانۇن سۇدۇركى، ئۇ ئاقسا نېمەت ئۇنىدۇ.
«تىل ئارسلان تۇرۇر، كۆر، ئىشكتە ياتۇر،

ئايا ئەۋلىك ئەر، ساق باشىغىنى يېيۇر.»
يەشمىسى:
تىل ئىشكىتە ياتقان ئارسلاندۇر،
ئەي ئۆي ئىگىسى، ئېھتىيات قىل، بۆرىلىسە
بېشىڭنى يەيدۇ.
«قۇتادغۇ بىلىك» ئەدەبىي تۈزۈلۈش جەھەتتىنمۇ
ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە، ئۇنىڭدىكى پۈتۈن ۋەقە-
لىك ئۇچىنچى شەخس تىلىدىن بايان قىلىنىدۇ. تەشەببۇس،
قىلماقچى بولغان ئاساسىي ئىدىيە پېرسونا ژلار دىئالوگى،
ئارقىلىق ئېچىپ بېرىلىدۇ. داستاننىڭ كومپوزىتسىيىسىنى
تەشكىل قىلغۇچى ئامىللار ئىچىدە، دىئالوگ ۋە ئوبراز-
لىق ئۇخشىتىش ئاساسىي ئورۇننى، تەسۋىر ئىككىنچى
ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. جانلاندۇرۇش، ئوبرازلاشتۇرۇش،
ئوخشىتىش قاتارلىق ۋاستىلەر مۇۋاپىق قوللىنىلىپ، ئەسەر-
دە يۈكسەك خاسلىققا ئىگە پېرسونا ژلار ئوبرازى، كىشىگە
ھاياجان بەخش ئېتىدىغان، قېنىق، رەڭدار، كۆركەم مەنە-
زىرە تەسۋىرى سىزىپ بېرىلگەن.
مەسىلەن:
65. «ئېرىنچىڭ قىشىڭ سۇردى يازقى ئەسىن،
ياروغ ياز يەنە قۇردى دۆلەت ياسىن.

70. تۇمەن تۇ چېچەكلەر يازلىدى كۆلە،
يىپار تولدى كافۇر ئاچۇن ئىد بىلە.

74. كۆكشىن، تۇرنا كۆكتە ئۇنىن يانقولار،
تىزىلمىش تىتىر تەگ، ئۇچار، يەلكۈرەر.

80. قالىق قاشى تۇگدى، كۆزى ياش ساچار،
چېچەك يازدى يۇز، كۆر، كۈلەر قاتغۇرار.»

يەشمىسى:

65. جاپا قىشنى قوغلاپ يازغى ئېسىن، (شامال)
پارلاق ياز يەنە قۇردى دۆلەت ياسىن.

70. تۇمەن رەڭ چېچەكلەر ئېچىلدى كۈلۈپ،
ئىپار، كافور ھىدىغا دۇنيا تولۇپ.

74. تىزىلغان توگىدەك كۆكىش (بىرخىل قۇش) تورنىلار
ئۇچار، يەلپۇنەر ھەم ئۇنىن ياڭرىتار.

80. قاشىن تۇردى ئاسمان، كۆزى ياش چاچار،
چېچەكلەر يۇز ئاچتى، كۈلۈپ قاتقارار.

ئەخمەت بىننى مەھمۇت يۇكنەكىنىڭ «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» دېگەن مەشھۇر داستانىدا، شائىرنىڭ باي تەسەۋۋۇر كۈچى، كۆركەم، ئوبرازلىق تەپەككۇر شەكلى، ئوخشىتىش، سېلىشتۇرۇش قاتارلىق بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ قوللىنىلغاچقا، كىتابخانلاردا چوڭقۇر ستىتىك زوق، مەنىۋى ھۇزۇرلۇق قوزغىلىدۇ. مەسىلەن:

«كونى سۆز ئەسەل تەگ بو يالغان بەسەل،

بەسەل يەپ ئاچىتما ئاغىز يە ئەسەل.
بزيالغان سۆز ئىگ تەگ، كۈنى سوزۇشقا.
بۇ بىر سىز ئۇزاقى ئورۇلمىش مەسەل.»

بىيەشمسى:
راست گەپ ھەسەلدەك، يالغىنى پىياز،
ھەسەل يېگىن، پىياز يەپ ئاغزىڭنى ئاچچىق قىلمىغىن.
يالغان سۆز گويا كېسەل، راست گەپ شىپادۇر،
بۇ بۇرۇندىن تارتىپ دېيىلىپ كەلگەن مەسەلدۇر.

«يىمشىسز يىغاچ تەگ كەرەمسز كىشى،
يىمشىسز يىغاچنى كەسىپ ئۆرتەگىل.»

بىيەشمسى:
تار قورساق كىشى گويا مېۋىسز دەرەختۇر،
مېۋىسز دەرەخنى كېسىپ قالىغىن.

مىلادى 12 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، مەملىكىتىمىز-
نىڭ شىمالىدا ياشايدىغان موڭغۇللار كۈچىيىپ باش
كۆتۈردى. 1206 - يىلى تېمۇرچىن «چىڭگىزخان» ئۇن-
ۋانى بىلەن موڭغۇللار پادىشاھلىقىنى قۇردى ۋە سىرتقا
كېڭىيىپ، نۇرغۇن جايلارنى بېسىۋالدى. چىڭگىزخان ئۆم-
رىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئىستىلاچىلىق بىلەن قولغا
كەلتۈرگەن زېمىنلارنى تۆت ئوغلىغا بۆلۈپ بەردى. ئۇنىڭ
ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي (1224 - يىل ئۆلگەن) ئىلى
دەرياسىدىن تارتىپ ئامو دەرياسىغىچە بولغان بىپايان
زېمىننى، جۇملىدىن مەۋارە ئۇننەھر ۋە شىنجاڭ تەۋەلە-

رىنى باشقۇردى. بۇ دەۋر ئۇيغۇر تىلى تەرەققىيات
تارىخىدا ئالاھىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن «چاغاتاي
تىلى»دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. «چاغاتاي تىلى» نامى بىلەن
ئاتالغان بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبى
ياتى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىنى سەھىپىسىدىن ئاجايىپ
تەرەققىيات نەتىجىلىرى بىلەن ئورۇن ئالدى. بۇ مەزگىل
دە، ئۇيغۇرلار ئىچىدىن دۇنياغا داڭلىق نۇرغۇن مۇتەپەك
كۇرلار، ئالىملار، شائىرلار... تۈركۈملەپ مەيدانغا كەلدى.
ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر ناۋايى، چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ
مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن لۇتفى، سەككاكىلار ئۆزۈك ئەسەرلە
رىنىڭ تىلىنى «ئۇيغۇر ئىبارىسىنىڭ فەسۇھەسى ۋە تۈر
كىي ئەلفازىنىڭ بالاغەسى» (ئۇيغۇر سۆز - ئىبارىلىرى
نىڭ ئەڭ توغرىسى ۋە تۈركىي تىل تەلەپپۇزىنىڭ يۈك
سەك كامالەتكە يەتكەنلىكى» دەپ كۆرسەتتى. ئۇيغۇر
ئەدەبىي تىلى بولغان «چاغاتاي» تىلىنىڭ تەرەققىياتىدا،
بولۇپمۇ بۇ تىلنىڭ ستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى
يۇقىرى كۆتۈرۈشتە، ئاۋايى، سەككاكى، لۇتفى، ناۋائىي
قاتارلىق مەشھۇر ئەدىبلەرنىڭ تۆھپىسى ئالاھىدە زور
دۇر. بۇ سۆزنىڭ دەلىلىگە مەقسىتىدە، بىز بىرنەچچە
مىسال ئېلىپ كۆرسىتىلى.

«بىر سىنىڭ غەبغەبىدور سىيمىن،
بىر سىنىڭ ئىككى بادامى مۇقەششەر.
...
بىر سىنىڭ ئىككى قاشىدورىيەكى ئاي،
بىر سىنىڭ تەلمۈتىدۇر ئەيدى ئەكبەر.»

يەشمسى:

«بىرسىنىڭ ئۈكىكى ئاق ئالمىدەك،
يەنە بىرسىنىڭ قاپاقلىرى ئەگ ياخشى بادام.

بىرسىنىڭ ئىككى قېشى يېڭى چىققان ئايدەك،
يەنە بىرسىنىڭ يۈزى تولۇن ئاي...»
(ئانايى)

«ئى قامەتى سەرۇ، كۆزى نەرگىس، ئېغىزى لالە،
زۇلفۇڭ ئىبرۇر ئۇل لالە ئۆزە مۇشكى كەلالە.»

يەشمسى:

ئەي سەرۇى بويلۇق نەرگىس كۆز، لالە مەئمزلىك يار،
چاچلىرىڭ ئاشۇ لالە ئۇستىدە خۇش پۇراق
چاچقۇسى ئىپار.

«مېنىڭتەك گويا كۆردى يۈزۈڭنى ئەبرى نەۋرۇزى،
كۆزىن ياشىدىن يەر - يۈزى ۋەردى ياسىمەن بولدى.»

يەشمسى:

ئەتىيازنىڭ بۇلۇتلىرى ماڭا ئوخشاش يۈزۈڭنى كۆرگەندە،
كۆز يېشى بىلەن يەريۈزىنى ياسىمەنزارلىقلا
ئايلاندۇرۇۋەتتى.

«جانىم كۆرگەن جافانىڭ ئىگىدەن بىرىن،
بولۇرگەر كۆرسە سەندان پارە - پارە.
كۈلۈردە كۆرسە ئاغزى بىرلەتشىن،

بولۇر گۈلنارى خەندان پارە - پارە.»

يە شمسى:

ئەگەر مەن كۆرگەن جاپانىڭ مىكدىن بىرىنى كۆرسە،
تۆمۈر چىنىڭ سەندىلمۇ پارە - پارە بولۇپ كېتەتتى.
ئاغزى بىلەن چىشىنى كۈلگەن چېغىدا كۆرسە،
ئانار گۈلى كۈلۈپ قات - قات يېرىلىدۇ.

«ئەگەر شېرىن ئۇچۇن پەرھات ئىشقى كۆھكەن بولسا،
نېتاك سەككاكى ھەم جانا يولۇڭدا جانكەن بولدى.»

يە شمسى:

شېرىننىڭ ئىشقىدا پەرھات تاغ كەسكۈچى بولغان بولسا،
ئەي يار، سەككاكىمۇ يولۇڭدا جېنىنى پىدا قىلسا
ئەجەب ئەمەس.

ئۇلۇغ سۆز سەنئەتكارى سەككاكىنىڭ يۇقىرىقى شېئىرىي مىسرالىرىدا مۇبالىغە، جانلاندۇرۇش قاتارلىق ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن قانداق ماھىرلىق بىلەن پايدىلانغانلىقىنى روشەن كۆرۈپ تۇرۇپتىمىز.

شائىر لوتفى سىمۇوللاشتۇرۇش، مۇبالىغە، ئوخشىتىش، جانلاندۇرۇش قاتارلىق ۋاستىلەردىن پايدىلىنىش ئارقىلىق چۆرىدىگەن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، كلاسسىك شېئىرىيەتتىمىزدە غايىۋى ئوبرازلار بىلەن تېپىك شەخسلەر ئوبرازىنى بىرلەشتۈرۈپ مۇڭۇپپەقىيەتلىك يارىتىپ بېرىشتە بولسۇن، تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرۇش ئارقىلىق پېرسوناژلار خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشتە بولسۇن

كاماله تكه يەتكەن شائىردۇر. بىز بۇ يەردە ئۇنىڭ مەشـ
ھۇر داستانى «گۈل ۋە نەۋرۇز»دىن كەلتۇرۇلگەن مۇنۇمـ
سالغا قاراپ باقايلى:

«بۇ گەز بەھرام ئاچچىغىدىن چەكتى بىر تىغ،
يا پىپ قالغانىنى كىردى ماھ دەرمىخ.

كى ئالەم ئۆرتەنە يازدى دەمىددىن،
غەلەك ماتەم تونىن كەيدى غەمىددىن.»

يەشمىسى:

بەھرام ئاچچىقىدىن بىر قىلىچ ئۇرۇۋېدى، گۈل قالـ
قانىنى دالدا قىلدى.
(بۇ چاغدا) گويا ئاي بۇلۇتنىڭ ئىچىگە كىرگەندەك
بولدى.
ئۇنىڭ ئوتلۇق نەپسىدىن، ئالەم كۆيۈشكە باشلىدى.
غەم قايغۇسىدىن ئاسمان ماتەم تونىنى كىيدى.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتىكى ئۇلۇغ خىزمەتلىرى بىلەن 15 - ئەسىر مەـ دەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىگە تەڭداشسىز زور تۆھپە قوشقان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئەلىشىر ناۋايى ئۇيغۇر تىلى ستىلىسـ تىكىسىنى بېيىتىش، راۋاجلاندۇرۇش، يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈشتە ئالاھىدە تۆھپە قوشتى.

«بۇ تاغكىم ئەنىڭ ۋە سىفتە دورتۇل،
كى باردۇر بىز ئەنى قاز ماققە مەشغۇل.
كىلىبدۇر بىر باشى شەرقى شەمايىل،
يەنە بىر باشى غەربىي سارى مايىل.

ئاقار شەرقىدە بىر چەشمە ھالى،
سۈيى ئول نەۋنىكىم ھەيران زىلالى.
ربان ئەيتىلىمە يان ئولچەشمەنى خەيل
كى ئولگان ئىچسە ئەيلەر جان سەرى مايىل.»

يەشمسى:

بىزلەر قېزمۇاتقان مانابۇ تاغنىڭ سۈپىتى ناھايىتى ئوزۇن.

ئۇنىڭ بىر ئۇچى شەرقتە، يەنە بىر ئۇچى غەربكە بېرىپ تۇتىشىدۇ.

ئۇنىڭ شەرقىدە بىر بۇلاق ئاقىدۇ، ئۇ بۇلاقنىڭ سۈيى تىرىكلىك سۈيىدەك سۈزۈك.

ئادەملەر ئۇنى «تىرىكلىك بۇلىقى» دەپ ئاتىشىدۇ.

ئۇنىڭ سۈيىنى ئۆلۈك ئىچسە تىرىلىدۇ دېيىشىدۇ.

ناۋايى ئۆزىنىڭ داستانلىرىدا ئۇخشىتىش، سۈپەتلەش قاتارلىق ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق، تەبىئەت مەنزىرىلىرىنى ئۇستا رەسساملاردەك كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا سۈرەتلەپ بەرگەن. مەسىلەن:

«ساۋوردى چۈن شەجەر بەرگىنى سەرسەر،
سۇنىڭ سىمابىنى دەي قىلدى مەرمەر.

ھەۋا داغى بۇلۇتتىن كەيدى سىنجاب،
بۇلۇت داغي ھەۋاغا ساچدى سىماب.

دەي ئۇستادى نىچۈككىم زەرگەرى چىن،
زىلال ئەتفالى لەۋھىن قىلدى سىمىن.

بۇلۇتدىنكىم تامىب ھەرقەتره ئى سۇ،
بۇرۇدەتدىن غايىپ ئالەمگە ئىنجۇ.»

يەشمسى:

قاتتىق شامال دەرەخ يوپۇرماقلىرىنى ئۇچۇردى،
قىش سوغۇقى سۇ سىمابنى مەرمەرگە ئايلاندۇردى.

داۋا تېخى بۇلۇتتىن سىنجاپ (كۈلرەڭ جۇۋا) كىيدى،
بۇلۇت تېخى ھاۋاغا سىماب (قار) چاچتى.

سوغۇق كۈنلىرىنىڭ ئۇستىسى چىن زەرگەرلىرىگە
ئوخشاش،
بالىلارغا سۆزۈك سۆيدىن كۈمۈش تەختىياساپ بەردى.

بۇلۇتتىن تامچىغان ھەرتامچە سۇ،
سوغۇقنىڭ توپە يلىدىن ئالەمگە ئۇنچە بولۇپ يانىدى.

... يەنە بىز ناۋايىنىڭ ئوبراز يارىتىش، ۋەقەلەر تەسۋىرىنى بېرىش، ھېسسىياتنى ئىپادىلەشتە ئوخشىتىش، مۇبالىغە، مەجاز قاتارلىقلاردىن، ھەقىقىي سۆز سەنئەتكارى، ئىلمىي پاساھەت (ستىلىستىكا) پىنىنىڭ پىشۋاسى سۇپىتىدە تۇرۇپ مۇۋەپپەقىيەتلىك پايدىلانغانلىقىغا دائىر تۆۋەندىكى مىساللارنى كۆرۈپ باقايلى:

«كېتىۋاتقان بوخنىكى باد پايماي،
راۋان مىندى، شەپەق گۈلگۈنىدە ئاي.»

يەشمسى:

(ئۇنىڭ) شامالغا ئوخشاش ئۇچقۇر قەدەملىرى

قەزىل ئېتىنى كەلتۈرۈشتى.
(شېرىن) ئاتقا مىنىۋېدى، گويا گۈل رەڭلىك شەپەق
ئۈستىدە ئاي پەيدا بولغاندەك بولدى.

«چۈ چىقتى يەلگە گۈل بەرگى تەردەك،
فەلەك رەخشىگە مېھر خاۋاردەك.»

يەشمىسى:

(شېرىن) يېڭى ئېچىلغان گۈلنىڭ بەرگى كۆتۈ-
رۈلگەنگە ئوخشاش، ئېتىغا مىندى.
(بۇ چاغدا) نۇر چاچقۇچى قۇياشمۇ، كۆك ئاس-
ماندا ئېتىغا مىنگەندەك بولدى.

«ساربىغ ياپراغ ئۈزەكسىم ئولتۈرۈپ زاغ،
بولۇپ ئانداغكى ساربىغ لەلەدە داغ.

يەشمىسى:

ساربىغايغان ياپراقلار ئاردىدا ئولتۇرغان قاغا،
خۇددى سېرىق لەيلى گۈلنىڭ يۈزىگە چۈشكەن
داغدەك كۆرۈنەتتى.

تېرەك ساربىغارتىببان يۈز زاربلەردەك،
ساربىغ ئاغرىغ بىلەن بىمارلىەردەك.

يەشمىسى:

تېرەكلەر دەردمەنلەرنىڭ يۈزىدەك ساربىغايغان،
گويا (ئۇلار) سېرىق كېسەل بىلەن ئاغرىغان
كېسەللەرگە ئوخشايتتى.

چەمەننىڭ ھەر ياغاچى بىر ساردىخ قۇش.
بولۇپ بارى تۇلەك ئەيىامغا تۇش.»

يەشمسى:

(چۈنكى) ھەر بىر دەرەخ بىر سېرىق قۇشتەك كۆرۈنەتتى.
(خۇددى) ئۇلار تۇلەش چاغلىرىدىكىدەك ئىدى.

مىلادى 14 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى پەيدىنپەي پارچىلىنىشقا باشلىدى. مىلادى 1514 - يىلى 8 - ئايىنىڭ 21-كۈنى قەشقەر سۇلتانلىقى قۇرۇلدى ۋە ئۇزاق ئۆتمەي، بۇ خانلىق مەركىزى يەكەنگە يۆتكەلدى. خانلىقنىڭ نامى «سەئىدىيە خانلىقى» دەپ ئاتالدى.

«سەئىدىيە خانلىقى»نىڭ ئابدۇرەشىدخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللىرىدە، مەدەنىي ھايات ئىنتايىن جانلىنىشقا باشلىدى. ئۇيغۇر ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ «ئالتۇن دەۋرى» ھېسابلانغان بۇ مەزگىلدە، مەشھۇر ئۇيغۇر مۇزىكىسى «12 مۇقام» سىستېمىلاشتۇرۇلدى. ئابدۇرەشىدخان، ئامانىساخان، مىرزا ھەيدەر قەشقەرى، قەدىرخان يەركەندى، مەۋلانە خۇلقى، ئاياز قوشچى قاتارلىق مەشھۇر سىياسىيونلار، شائىرلار، مۇزىكىشۇناسلار ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ راۋاجلىنىپ مۇكەممەللىشىشىگە ئاجايىپ زور تۆھ-

پىلەرنى قوشتى. جۇملىدىن تىل گۈزەللىكىگە ئائىت ئىلىم — ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسىدىمۇ جانلىنىش مەيدانىغا كەلدى. مەسىلەن، سۈلتان سەئىدخاننىڭ تۆۋەندىكى شېئىرىنى كۆرۈپ باقايلى:

«قايسى گۈلشەننىڭ يۈزۈدە بىر گۈلى رەئناسى بار؟
قايسى كۆڭۈلنىڭ بىر مېنىڭدەك بۇلبۇلى شەيداسى بار؟
ھۇر بىرلە جەننەتولمەئۇۋانى كۆڭلۈم نەيلەسۇن،
يارىنىڭ كويىدا يۈزمىڭ جەننەتولمەئۇۋاسى بار.
لەئلىدىن خەتتى بۇدۇر ھەردەم تىرىكلىككە نىشان،
خۇش نىشانە دۇركى ئىككى قاشىدىن توغراسى بار.
بىر چۈچۈك سۆز بىرلە ئۆلگەن جىسمىمە بەردىڭ ھايات،
لەئلى جان بەخشىدە گويا كىم مەسىھ ئەنفاسى بار.
يۈزى ئۆزرەكاكۈلى زۇلفى پەريشان كۆرگىنى،
ئى سەئىد ئاشۇ فىتە كۆڭلۈڭنىڭ ئەجەب سەۋداسى بار.»

يۇقىرقى شېئىردا شائىر رېتورىك سوراقتىن بەك جايىدا پايدىلانغان.

ئەمدى ئابدۇرەشىدخاننىڭ مۇنۇ نەزمىسىدىكى ئوخشىتىشلارنى كۆرۈپ باقايلى:

«گەر بويۇڭنى سەرۋى دېسەم، سەرۋىنىڭ يوق مېگىشى،
گەر لېۋىڭنى غۇنچە دېسەم، غۇنچىنىڭ يوق سۆزلىشى.»

سەۋەبلىرىم ئاساس، رېئالىزم قوشۇمچە قىلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى 17 — 18 - ئەسىرلەرگە قەدەم قويغاندا، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن تېخىمۇ

راۋاجلاندى. بۇ دەۋرنىڭ ۋەكىلى مۇھەممەت ئىمىن خۇجام قۇلى (خىرقىتى) مەشھۇر ئەسىرى «مۇھەببەتنامە» ۋە مەھنەتكامە»دە سىمۋول، ئوخشىتىش، كىنايە، مۇبالىغە، جانلاندۇرۇش قاتارلىق ستىلىستىكىلىق ۋاسىتىلەردىن پايدىلىنىپ، ئوبرازلارنى جانلىق، ئىخچام سۆزەتلەپ بەردى. بولۇپمۇ شائىر داستانىنىڭ تېما ئىدىيىسىنى ئېچىپ بېرىش ئۈچۈن چوڭقۇر، ئىنچىكە كۆزىتىش، ئەستايىدىل سېلىشتۇرۇپ ئۆگىنىش ئارقىلىق، ماھىيەتلىك نەرسىلەرنى، ئالايلى، مەۋجۇت شەيئىلەر ئىچىدىن سابا، قىزىلگۈل، بۇلبۇل، گۈلى قەھقەھ قاتارلىقلارنى تاللىۋالغاندىن كېيىن، ئۇلارنى ئادەمگە خاس خۇسۇسىيەتلەر بىلەن جانلاندۇردى ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆز مەقسىتىنى ئېنىق ئىپادىلىدى. داستاندىكى سابا دەردمەن خەلقە بەخت يارىتىشقا ئىنتىلىدىغان، ياخشىلىق، ۋاپادارلىقنىڭ دەپسەندە قىلىنىشىغا چىداپ تۇرالمايدىغان، قارا ئىغۋاقۇق ۋە زۇلۇمغا قارشى كۈرەش قىلىدىغان غايىۋى قەھرىمانلىق سىمۋوللۇق ئوبرازدۇر. قىزىلگۈل بولسا، سەممىي، ئەخلاقلىق، مۇھەببەتكە سادىق، يورۇقلۇق ۋە ئادالەتنى ئارزۇ قىلىدىغان ۋاپادار مەشۇقەنىڭ ئوبرازىدۇر. بۇلبۇل — ئۆز مۇھەببىتىنى، يورۇقلۇقىنى، ئادالەتنى قەدىرلەيدىغان سەممىي ئاشىقنىڭ سىمۋولىدۇر. گۈلى قەھقەھ — فېئودال، زوراۋان كۈچلەرنىڭ سىمۋولىدۇر.

بىز يەنە مۇشۇ دەۋردىكى ئاتاقلىق سۆز ئۇستىسى زەلىلىنىڭ بىرقانچە خىل ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدىن قانداق پايدىلانغانلىقىنى كۆرۈپ باقايلى.

ئوخشىتىشتىن:

«لەبىك خالىنى كۆرگەچ تەن ئۆيىدە ناتاۋان كۆڭلۈم،
قوشدۇركىم قەپەسىدە تەلپۈنۈپ كۆپ ئىزتىراپ ئەيلەپ.»

يەشمسى:

لېۋىڭنىڭ ئۇستىدىكى خالنى كۆرۈش بىلەن، تېنىمدىكى بۇ بىچارە كۆڭلۈم، خۇددى قەپەزدە تەلپۈنگەن قۇشتەك تاقەتسىزلەندى.

«سېنى ئەيلىمى رەنادەك ئاجايىپ دىلرابا دەرلەر،
مېنى مەجنۇنى ھەيرانەك كويۇڭدا بىرگادا دەرلەر.»

يەشمسى:

سېنى گۈزەل ئەيلىدەك ئاجايىپ سۆيۈملۈك دېيىشمدۇ،
مېنى مەجنۇندەك كويۇڭدا گاڭگىراپ يۈرگەن گادای دېيىشمدۇ.

جانلاندۇرۇشتىن:

«تاغ ئۆزرە چىقىپ ئېردى تاماشا بىلەن شېرىن،
كۆرگۈزدى نەۋا نالىسىدىن تىشەئى پەرھات.»

يەشمسى:

شېرىن تاغ ئۇستىگە تاماشا قىلىپ چىققان ئىدى.
پەرھاتنىڭ تاش كەسكۈچى كەكسى ھالە قىلىپ
ناۋا قىلدى.

«نە كافىر كۆزلىرىڭ ئالەمنى تەنھا ئەيلىدى تاراج،
شەبىخۇن كەلتۇرەرغەم... يۈزىڭ ئىتاپ ئەيلەپ.»

يەشمسى:

كۆزلىرىڭ نېمە دېگەن رەھىمسىز، ئۇ، ئالىھ منى
ئۆزى يالغۇز بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى.
كېچىلىرى غەم - قايغۇ ھۇجۇم قىلىپ، ماڭا يۇز-
مىڭلاپ ئازاب كەلتۈرىدۇ.

مۇبالىغىدىن:
«تەبەسسۇم ئەيلىبان تاكى نەزەر قىلساڭ گۈرىستانغا،
قويۇپ گۆردىن بارى مۇردە ھەمەۋا ھەسرىتادەرلەر.»

يەشمىسى:
ئەگەر سەن گۆرىستانغا تەبەسسۇم بىلەن كۆز تاشلىساڭ،
گۆردىكى جىمى ئۆلۈكلەر ئورنىدىن تۇرۇپ ۋاي دات
دېيىشىدۇ.

سېلىشتۇرۇشتىن:
باھارنىڭ ئارەزى تاپتى تەراۋەت ئەمدى خەت چىقسۇن،
بىرەكگى ئەرغىۋانى، ياسىمەن ئەلۋەتتە - ئەلۋەتتە.»

يەشمىسى:
يۈزۈڭ باھاردەك ئېچىلىپ ياشناپ كەتتى،
قىزىلگۈل بىلەن ياسىمەن گۈلنىڭ رەڭگى جامالىڭ
ئالدىدا ھېچگەپ ئەمەس ئەلۋەتتە.

يەنە مۇشۇ دەۋر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات
خەزىنىسىدە ئالاھىدە ئورۇن تۇتقان «گۈل ۋە بۇلبۇل»
داستانىنىڭ ئاپتورى مولا ئەئلەم شەھىرىمۇ داڭلىق
سۆز ئۇستىسى. بولۇپمۇ ئېسىلزادىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى تە-
لىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى ئاستىدىكى خەلقنىڭ ئاھ-

زارىنى بۇلبۇلنىڭ پاجىئەسى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرگ ئىلكىدىن ئىبارەت ماھارىتىگە قاراپ، شەھىيارنىڭ سەۋۋىلىلاشتۇرۇش ئۇستىسى ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ئالالايمىز.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى 18 - ئەسىرگە كەلگەندە يېڭى بىر دەۋرنى قەدەم قويىدى. چىڭ سۇلالىسى جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن غەربىي دىيارنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان سىياسىي، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاقىلار، باردى - كەلدىلەر كۆپەيدى. شۇنىڭ بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدە بەلگىلىك ئىلگىرىلەشلەر مەيدانغا كەلدى. ئۇيغۇر داستانچىلىقىدا يېڭى سەھىپە بارلىققا كەلدى. ئابدۇرېھىم نىزارى مانا مۇشۇ دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تالانتلىق ۋەكىللىرىدىن بىرىدۇر. شائىرنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «رابىيە - سەئىدىن» داستانىنىڭ تېلى ئەينى دەۋر ئۇچۇن خاس خاراكتېرگە ئىگە ئاممىباب، گۈزەل ئەدەبىي تىلدۇر. بولۇپمۇ ئۇيغۇر تېلى ستىلىستىكىسىدىكى ھەر خىل ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدىن پايدىلىنىش جەھەتتە بۇ داستان ۋەكىللىك ئورۇنىنى ئىگىلەيدۇ. مەسىلەن:

«چۇ گەردۇن بىزاھىر ئىبرۇر قەۋ ئەرۇس،
بەسى زىپ بىرلە قىلىبدۇر جۇلۇس.
كى خىزرشىد خاۋەر يۇزى كۈزگۈسى،
قۇلاقىغا پەرۇىن ئىبرۇر ئۇنجۇسى.
كى زۇلفىغا شانە بولۇپتۇر ھىلال،

كىيەر جامەس ھەم يېشىل بىرلە ئال.
نەزەر ئەيلەر ھەركىم دىلۇ جان بىلە،
ئانى كەلتۈرۈرگە كۆپ ئارمان بىلە.
بەسا ئۆمىر ئىچرە قىلىپ ئىزتىراپ،
بولۇر زارۇ - ھەيران يۈزىگە قاراپ.
ئۇشۇل بىخىرەد كىم ئېرۈرسادە، گۈل،
دىمەس نەۋ ئەرۇس ھەم بېرۇر ئاڭا قول.
بىلۇر مەۋسۈمنى ئۈزاقتىن - ئۈزاق،
ۋە لېكىن تۈتارغا قويار ئۇل تۈزاق.
بەسى شېرىن ئىشتۈركى ئەپسا نەسىن،
ئەگەر قەست قىلسا ئانىڭ دەناسىن.
باشىن قەيىد بىرلە گىرىپتار ئېتەر.

ھالاك ئەتكۈسىدۈر ئانى ئاقىبەت.
قولىدا تۆكۈلگەي قانى ئاقىبەت.»

يەشمىسى:

پەلەك قارىماققا ياش چوكانغا ئوخشاش،
ئاجايىپ زىبۇ-زىننەت بىلەن ئولتۈرغاندەك كۆرۈنىدۇ.
پارلاق قۇياش ئۇنىڭ ئەينىكى،
ھۇكەر يۈلتۈزى بولسا، قۇلىقىغا ئاسقان مۇنچىقى.
ئەگىم ئاي چېچىغا ئاسقان تاغىقى،
يېشىل - ھالرەڭلەر بولسا (ئۇنىڭ) كىيىمى،
ھەممە كىشى جان-دىلى بىلەن ئۇنىڭغا كۆز سالىدۇ.
(ئۇنى) قولغا كەلتۈرۈشنى ئارمان قىلىدۇ.
ئۆمۈر بويى بەكمۇ تاقەتسىزلىنىپ،

ئۇنىڭ يۈزىگە قاراپ ھەيرانۇ - ھەس بولىدۇ.
مۇنداقلار ئەقىلسىز، ساددا، گول كىشىلەردۇر.
(ئۇلار) بۇ ياش چوكانىنىڭ قول بەرمەسلىكىنى ئويلىمايدۇ.
ئۇزاقتىن - ئۇزاق ئۇنى قولغا كەلتۈرۈش پەيتىنى كۈتىدۇ.
لېكىن (بۇ ياش چوكان) ئۇلارنى تۈتۈش ئۈچۈن توزاق قۇرىدۇ.
(كىشىلەر) ئۇنىڭ شېرىن ئەپسانىسىنى ئاڭلاپ،
(توزاقتىكى) دانىنى يېيىش قەستىدە بولسا،
ئۇنىڭ بېشىنى ئايلاندۇرۇپ، ئويۇن كۆرسىتىپ،
ئۆزىگە تارتىدۇ.

ئاخىرىدا ئۇنى ھالاك قىلىدۇ.
ئۆز قولى بىلەن ئۇنىڭ قېنىنى تۆكىدۇ.

شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى داستانىدا ئۆزىنىڭ يالقۇنلۇق تۇيغۇسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، تەبىئەت دۇنياسىدىكى مەۋجۇت شەيئىلەر ئىچىدىن لالە، سەۋسەن، غۇنچە، بۇلبۇل، بېھى، قاغا، قۇشقاچ، ھۇقۇش، تاۋۇس، توخۇ ... قاتارلىق قۇش ۋە نەرسىلەرنى ئازاب چەككەن دەردمەنلەر ئوبرازى قىلىپ تاللاپ، يانداشتۇرۇش، جانلاندۇرۇش ۋە كنايە قىلىش يولى بىلەن ئەسىرنى ئىنتايىن تەسىرلىك ھالغا كەلتۈرگەن.

مەسىلەن:

«نەدىن ئارسلانىنىڭ ئىپرۇر جىسمى داغ؟
سەتەمگەر زاماندىن ئەمەس كۆڭلى ساغ.
جەبەلنىڭ يۈزىكسم پەسى يارەدۇر،
كى تىرناغى زەخمى بىلە پارەدۇر.
تۇتار بىر مەجنۇن باشىنى تۇۋدن،
ئانى غەمكىن ئەتمىش بۇ دەھرى كۇھىن.
دېدىم نەۋئەرۇس ئىپرۇر پىرۇزال،
ھەجەب ھەرزە گۇيدۇر، ئەپسۇن سىگال.
ئانىڭ ۋەرزىشىدۇر سەتەمكارلىغ،
دەمى شاد يۈرسەڭ، دەمى زارلىغ.
ئىپرۇر سىپلەپەرۋەر ئانىڭ قىلمىشى،
ئەمەسدۇركى ئىمىن ئانىڭدىن كىشى.

يەشمىسى:

نېمە ئۈچۈن ئارسلاننىڭ جىسمى (ئالا - تاغلا) داغ؟
(چۈنكى) جاپاكار زاماندىن ئۇنىڭ كۆڭلى ساق ئەمەس.
نېمە ئۈچۈن تاغنىڭ ۋۇجۇدى پۈتۈنلەي يىپرىق؟
(چۈنكى، زاماننىڭ) تىرنىقى بىلەن شۇنداق پارە - پارە قىلىنغان.
(ئەنە) تالى مەجنۇن بېشىنى تۆۋەن سېلىپ تۇرماقتا،
ئۇنى بۇ كونا دۇنيا ئاشۇنداق غەمكىن قىلغان.
دېمەكچىمەنكى (بۇ دۇنيا) ياش چوكان ئەمەس،
بەلكى ئۇ غەيۋەتخور جادۇگەر بىر قېرى دەللىدۇر.
ئۇنىڭ قىلمىشى ھەممىسى زۇلۇم سېلىش.
(ئۇ) بىردەم سېنى شاد قىلسا، بىردەمدىلا زار قاقشىتىدۇ.

ئۇنىڭ ئىشى پەسكەشلىكتۇر.
ئۇنىڭدىن ھېچكىمۇ ئامانلىق تاپالمايدۇ.

ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ئىنسانلار تارىخىدا يېڭى دەۋر ئاچتى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ زەمبىرەك ئاۋازى بىزگە ماركسىزم، لېنىنىزمنى ئېلىپ كەلدى. جۇڭخۇا رېئاكسىيىنى مىللەتلەر قاتارىدا، ئۇيغۇر خەلقىمۇ، ئۆتمۈش ئېزىلگۈدالىق جەمئىيەتنىڭ زۇلمەتلىك، قانخور جەمئىيەت ئىكەنلىكىنى، بۇ جەمئىيەتنى ئۆزۈل ـ كېسىل ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن ماركسىزم، لېنىنىزم بىلەن قوراللىنىپ، كۈرەشكە ئاتلىنىش زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يەتتى.

ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن چىققان تالانتلىق ئىنقىلابىي يازغۇچى، شائىرلار ئەلەمنى قورال قىلىپ، ئېزىگۈدالىق تۈزۈمگە قارشى كۈرەشكە ئاتلاندى. ئۇلارنىڭ ئېزىگۈدال زوراۋان كۈچلەرنى ئوچۇق ـ ئاشكارا پاش قىلىشى دەۋرنىڭ ھەر خىل چەكلىمىسىگە ئۇچرايدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، باشقىچە، ئۇنۇملۈك بىر يولنى تاللىشىغا توغرا كەلدى. بۇ يول ــ ئەدەبىي ئىجادىيەتتە سىمۋوللاشتۇرۇش، ئوخشىتىش، كىنايە، رېئالىزىم سوراق، رېئالىزىم مۇراسىلەت قاتارلىق ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، خەلقنى دۈشمەنلەرگە قارشى كۈرەش قىلىشقا چاقىرىش يولى ئىدى. بىزنىڭ ئىلغار پىكىرلىك، تالانتلىق ئەدىبلىرىمىز، سەنئەتكارلىرىمىز مۇشۇ يول بىلەن ماڭدى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەر دېموكراتىك شائىرى ئابدۇخالىق ئۇيغۇرى ھەققەتەنمۇ جەزمەن غەلىبە قىلىدىغانلىقىغا بولغان قارىشىنى:

«قۇياشقا دالدا قىلماقلىق نەقىلسىزلىك دەلىلىدۇر،
سېنىڭ يوپقا بۆز خالتاڭ بېگىزلەرنى يوشۇرغايمۇ؟»

دېگەن سىمۋولىستىك ئۇقۇملار بىلەن ئىپادىلىگەن، زۇلۇمغا، جاھالەتكە بولغان ئۆچمەنلىكنى، يورۇقلۇققا، ئازادلىققا بولغان سېغىنىشىنى مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

«جاھالەت بۇلۇتى توستى، قۇياشنى ھېچ كۆرۈپ بولماس،
مۇقەددەس ئول قۇياشنى بۇ دىيار قايتا كۆرەلىگەيمۇ؟»

يەنە شائىر، فېئودالىق خۇراپاتلىق ئىسكەنجىسى ئاستىدا نادانلىق ئازابىنى تارتىۋاتقان خەلقنى ئويغىتىش، باللارنى ئىلىم - مەرىپەت بىلەن قوراللاندۇرۇش مەقسىتىدە:

«ئوقۇتماي باللارنى ئوينىتىپ خوپ ياخشى قىلدۇق،
ئېسىت! بۇ باللار ئاخىرى يېرىم ناننى تاپالىغايمۇ؟»

دېيىشى، ئازادلىق ئۈچۈن بولۇۋاتقان كۈرەشنىڭ جەزمەن غەلىبە قىلىدىغانلىقى، قاراڭغۇ كونا دۇنيانىڭ ئورنىنى نۇرلۇق يېڭى دۇنيانىڭ ئالىدىغانلىقى

ھەققىدە:

«نەرەببال بورنىنى ھەم يامغۇرۇڭنىڭ ھېچ تېگى يوقتۇر. ۋە لېكىن ئابدۇخالىقنىڭ ئۈمىدى ھېچ ئۈزۈلمەيدۇ» دەپ جاراڭلىق خىتاب قىلىدۇ.

«ئەي تەبىئەتنىڭ دەھشەتلىك مەنزىرىسى،
كۈنلەرنى يىللار ياساپ ئۆتەمسەن؟
رەھىمسىزلەرچە گۈرزى بىلەن،
باش ئۈستىدىن ئايلاندۇرۇپ ئۇرامسەن؟
ياق! سېنىڭ ئىزگۈ شەپقىتىڭ يوق.
ئۆمىلىگەن چايانسەن.
يىغلاپ زارلانسا،
رەھىمسىزلىكتە قارا قەھرىمانسەن.
سەن قارا قەھرىمان ئۆز دەۋرىڭدە،
چىشلەپ كۆزنى ياشلايسەن.
كىملەرنى قاقشاتمىدىڭ،
تاغ، دېڭىز، جانلارنى سەن.
دەۋر ئېقىمىدا چالغان سازىڭ،
ۋىڭىلداپ ئۆتەر قۇلاقتىن،
قاينىاپ ئۆرلەپ، تاشار سۇلار،
كۆركەم، نازۇك ئىككى بۇلاقتىن.
ئاققان ياشلار كىملەرنىڭ يېشى بىلەمسەن؟
يېتىم-يېسىر يوقسۇللارنىڭ ئىكەنلىكىنى بىلەمسەن؟!
سەل بولۇپ ئاقسا دېرىلداپ تىترەپ ياشلار،
قىساس سېلىپ قاقاقلاپ كۈلەرسەن.
...

شائىر ئەنۋەر ناسىرى «قىشقا بېغىشلاپ» دېگەن يۇقىرىقى شېئىرىدا، دەھشەتلىك قىش مەنزىرىسىنى ئەينى ۋاقىتتىكى زۇلمەتلىك كونا جەمئىيەتكە سىمۋول قىلغان. كنايە، رىتوردك سوراقلاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، ياكراق ئاۋاز بىلەن كونا جەمئىيەتكە قارشى جەڭ ئېلان قىلغان.

ئوت يۈرەك، ئىنقىلابىي شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ «يىللارغا جاۋاب» شېئىرىدا:

«يىللار مەيدەڭنى كېرىپ قاقاقلاپ كۈلمە،
ئالدىڭدا قىزىرىشتىن ئارتۇق كۆرىمەن ئۆلۈمنى،
قېرىتىمەن دەپ ئارتۇق كۆكۈل بۆلمە،
ئاخىرقى جەڭگە ئاتاپ قويارمەن ئوغلۇمنى.»

دېگەن ياكراق ئاۋازى بىلەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە، زالىملارغا، چېرىك، قاراڭغۇ جەمئىيەتكە بولغان كۈچلۈك غەزىپىنى ئىپادىلىسە، پېشقەدەم، تالانتلىق شائىر نەمىشخەت ئارمىيە ئېلى سايرامى «بىلىم ئىشقىدا» دېگەن شېئىرىدا بىلىمنى ۋاپادار يارغا، بىلىمسىز كىشىنى كېسەل ئادەمگە، ماۋارىپنى گۈلزارلىق باغچىغا ئوخشىتىپ مۇنداق كۆرسىتىدۇ:

«جاھان رەنالىرى ئىچرە بىلىمدەك بىر گۈزەل يار يوق،
بىلىمدىن ئۆزگە تۈتقان يار، بولۇر ئۇ، گاھىدا يار-يوق.

...

بىلىمسىز ساق بۇ تېنىڭ مەجرۇھلاردەك نالە-پەريادتا،
جاھان ئىچرە بىلىمسىز دىلدەك ئەسكى بىمار يوق.
...
بىلىمگە ئاشنا بولساڭ، ئوقۇش ئىشقىدا بۇلبۇل بول،
ئۆزگەنىمككە مائارىپ باغچىسىدەك ياخشى گۈلزار يوق.»

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرمۇش شارائىتى (تەبىئىي شارائىتى، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى، ئىجتىمائىي شارائىتى) ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ۋە ئۇزۇن ئۇكسىز تەرەققىي قىلغان مەنىۋى خۇسۇسىيەتلىرى، تەبىئەت ۋە جەمئىيەت توغرىسىدىكى ستىتىك قاراشلىرى، تۇرلۇك رېئال ۋە ئەپسانىۋى تونۇشلىرى، ئۆزۈپ-ئادەتلىرىنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسى ئالاھىدە بىر پەن سۈپىتىدە بۇگۈنكى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلدى. شۇنىڭ ئالاھىدە كۈرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ خىل مول ئىپادىلەش ۋاستىلىرى يالغۇز يازما ئەدەبىياتىمىزدىلا ئەمەس، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزدىمۇ گەۋدىلىك ھالدا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلدى. مەسىلەن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزنىڭ ھەر خىل ژانىرلىرىدا، بولۇپمۇ خەلق قوشاقلىرىدا قىزىلگۈل دائىم دېگۈدەك خۇشاللىق، كۆڭۈل ئازادىلىكىنىڭ، سۆيۈملۈك مەشۇقىنىڭ سىمۋولى، بۇلبۇل بولسا قىزىلگۈل (مەشۇقە) نىڭ سادىق شەيدا سىنىڭ سىمۋولى، چاشقان، قاغا، يىلان قاتارلىقلار ھەر خىل سەلبىي شەخسلەرنىڭ سىمۋولى قىلىنىپ كەلدى. ھۇقۇش

ۆەيرانلىق، شۇملۇق، قاراڭغۇلۇقنىڭ، ھۆپۈپ چىقىمچە ھەسەتخورلۇق ۆە پاسكىنىچىلىقنىڭ سىمۋولى قىلىنىپ كەلدى. شۇنىمۇ ئىزاھلاپ ئۆتۈش كېرەككى، ئىسلام مىستىك ئەدەبىياتىدا ھۇقۇش كېچىلىرى ئۇخلىماي خۇدانى يادلىغۇچى ئىجابىي ئوبراز سۈپىتىدە تەرىپلىنىدۇ. ئىسلام شائىرلىرى خۇداغا بولغان كۈچلۈك ساداقىتىنى ئىزھار قىلىشتا ئۆزلىرىنى كۆپىنچە ھۇقۇشقا ئوخشىتىدۇ. ھۆپۈپمۇ يۇقىرىقى ئېتىقاد سەۋەبىدىن ئىجابىي ئوبراز دەپ قارىلىدۇ. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ھۆپۈپ پۈتۈن ئالەمگە پادىشاھ بولغان سۇلايمانغا ۆەزىر بولغان ئىكەن. ھۆپۈپنىڭ تاجىسى ئاشۇ ۆەزىرلىك مەنسىپىنىڭ يالداسى ئىكەن. دېمەك ئىسلام دىنى ۆە ئىسلام ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمىدا ھۇقۇش، ھۆپۈپلەرنى ئىجابىي شەخس سۈپىتىدە تونۇيدىغان ئەھۋاللارمۇ مەۋجۇت. يەنە ئالايلى، خەلقىمىز كاككۇك بىلەن زەينەپنى مۇراد - مەقسەتكە يېتەلمىگەن ئاشىق - مەشۇقلارغا، لەيلى قازاق، يىكەن چېچەكى قاتارلىقلارنى ياسانچۇق، چىدامسىز كىشىلەر ھالىتىگە ۆە ئىشەنچسىز مۇھەببەتكە، يۇلتۇزنى بەختكە، قارا ياغاچنى يىگانە، ئەمما چىداملىق دەردمەنگە، قىزىل رەڭنى خۇشاللىققا، ئاق رەڭنى ساپلىق ۆە قۇتلۇقلۇققا، سېرىقنى پەرىشانلىق ۆە غەمكىنلىككە سىمۋول دەپ تونۇيدۇ.

بەزى سىمۋوللۇق ئىپادىلەر خەنزۇ ۆە باشقا قېرىنداش مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىكى سىمۋوللۇق ئىپادىلەر بىلەن ئوخشىشىپمۇ كېتىدۇ. لېكىن يەنە كۆپ

هاللاردا روشەن پەرقلىقىمۇ مەۋجۇت. مەسىلەن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەجدىھا زوراۋانلىققا سىمۋول قىلىنسا، خەنزۇ ئەدەبىياتىدا قەھرىمانلىققا سىمۋول قىلىنىدۇ. ئاپتاپپەرەس ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تۇراقسىزلىق ۋە ئىككى يۈزلىمچىلىككە سىمۋول قىلىنسا، خەنزۇ ئەدەبىياتىدا يورۇقلۇق ۋە قۇياشقا تەلپۈنۈشكە سىمۋول قىلىنىدۇ.

بۇگۈن ئۆتمۈشنىڭ داۋامى بولغىنىدەك، ئەتىمۇ بۇگۈننىڭ داۋامى بولىدۇ. ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتلار جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈپ، بۇگۈنكىدەك ئېنىق، توغرا، گۈزەل مىللىي تىلىنى ۋە مىللىي مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسى ۋە ستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ مۇهىم بىر تەركىبىي قىسمى. ئىشسىزكى، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ توغرا رەهبەرلىكىدە، ئېلىمىزدىكى هەر مىللەت خەلقى ئورتاق گۈللىنىدىغان، تەرەققىي قىلىدىغان، ئىتتىپاقلىشىپ بىرلىكتە ئالغا باسىدىغان ئەۋزەل سوتسىيالىستىك تۈزۈم شارائىتىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي تىلى ۋە مىللىي مەدەنىيىتى تېخىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشىدۇ ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئاكتىپ خىزمەت قىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى دۇنياديكى باي، كۆركەم، نەپىس مىللارنىڭ بىرى، ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق مۇددەتلىك تارى-

خي تەرەققىياتلار جەريانىدا خىلمۇ خىل، مىڭ بولغان ستاتىستىكىلىق ۋاستىلەرنى توپلىغان ۋە قوللانغان. بىز تىل ئەمەلىيىتى جەريانىدا بۇلارنى دەل جايىدا ئىشلىتىشكە ماھىر بولۇشىمىز كېرەك.

ستاتىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ ھەر خىل ژانىرلاردا قانداق قوللىنىلىدىغانلىقىنىمۇ ئېنىق بىلىۋېلىش كېرەك.

ئالايلى: پروزا، پوئېزىيە (شېئىرىيەت) ئەدەبىيات-سەنئەت ژانىرىغا مەنسۇپ، ئادەتتىكى ئىلمىي ماقالىلەر، ئىلمىي دوكلاتلار سىياسىي مۇھاكىمە ژانىرىغا مەنسۇپ، ئوخشاشمىغان ژانىردىكى ئەسەرلەرنىڭ تىلىنىڭ قوللىنىلىشى جەھەتتە ئوخشاشمىغان ئالاھىدىلىكلىرى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ستاتىستىكىلىق ۋاستىلەر ھەممە ژانىرغا ماس كېلىۋەرمەيدۇ. ستاتىستىكىلىق ۋاستىلەر ئەدەبىيات-سەنئەت ژانىرىدا ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدۇ. چۈنكى ستاتىستىكىلىق ۋاستىلەر بۇ ژانىرغا ناھايىتى ماس كېلىدۇ. كۆپلىگەن ستاتىستىكىلىق ۋاستىلەر ئىلىم - پەن، خەت-ئالاقە ژانىرلىرىغا ماس كەلمەيدۇ. بولۇپمۇ مۇبالىغە، تەخەييۇلغا تايانغان ئەدەبىي ئەسەرلەرگە ئىلىم - پەن، خەت - ئالاقە ژانىرلىرىدا مۇتلەق قوللىنىشقا بولمايدۇ. چۈنكى، ئىلىم - پەن تەتقىقاتى ۋە ئىلىم - پەن تەتقىقات نەتىجىلىرى سەۋەبلىك، چىن پاكىتلارنى، سان - سىفىرلارنى ئاساس قىلىدۇ.

سىياسىي مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ماقالىلەردە ستاتىستىكىلىق ۋاستىلەرنى مۇۋاپىق ھالدا ئاز ۋە ساز قوللىنىش كېرەك. بۇ خىل ژانىردا، تەكرارلاش، رەتتو-

رەك سوراق، رەستورەك مۇراجىئەت كۆپرەك قول لىنىلىدۇ.

دېمەك، ھەر خىل ژانىردىكى ئەسەرلەردە ئەسەرنىڭ مەزمۇنى، خاراكتېرىگە قاراپ، ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى مۇۋاپىق قوللىنىشىمىز، قوللىنىشتا بولمايدىغانلىرىدا قوللانماسلىقىمىز لازىم. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى قوللىنىشتا تۆۋەندىكىلەرگە دىققەت قىلىش كېرەك.

(1) ئىپادىلىمەكچى بولغان ئىدىيىۋى مەزمۇننىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ، مۇۋاپىق كېلىدىغان ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى قوللىنىش لازىم.

(2) تاللىغان ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر چوقۇم ئىدىيىۋىلىككە، سىياسىۋىلىككە، روشەن سىنىپىي ھېسسىياتقا ئىگە بولۇشى ھەمدە جانلىق، ئوبرازلىق بولۇشى لازىم.

(3) ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى مۇۋاپىق قوللىنىش مەن دەيدىكەنمىز شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى ئېنىق كۆرۈپ يېتىشىمىز لازىم.

ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ قوللىنىلىدىغان ستىل لىستىكىلىق ۋاستىلەر

1. ئوخشىتىش

1) ئوخشىتىش دېگەن نېمە؟

چۈشەندۈرمەكچى بولغان مەلۇم شەيئى ياكى ھادىسىنىڭ خاراكتېرى، ھالىتىنى ئازدۇر - كۆپتۈر ئوخشاشلىقى بولغان يەنە بىر شەيئىگە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇنى تېخىمۇ ئوبرازلىق، جانلىق ۋە تەسىرلىك قىلىپ ئىپادىلەش رولىنى ئوينايدىغان، ستىلىستىكىلىق ۋاستە ــ ئوخشىتىش دەپ ئاتىلىدۇ.

ئوخشىتىش كىشىلەرگە شەيئىلەر توغرىسىدا تېخىمۇ روشەن، جانلىق تەسىر بېرىدۇ. چۈشەنچىسى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ.

«بىلىم ئېلىش قىيىن ھەم جاپالىق ئىش.»

«بىلىم ئېلىش خۇددى يېڭىنە بىلەن قۇدۇق كولىغاندەك قىيىن ھەم جاپالىق ئىش.»

بۇ ئىككى جۈملىنى سېلىشتۇرساق ھەر ئىككى جۈملىدە بىلىم ئېلىشنىڭ قىيىن ھەم جاپالىقى سۆزلىنىدۇ. بىراق ئىككىنچى جۈملە بىرىنچى جۈملىگە قارىغاندا ھەم كونكرېت، ھەم ئوبرازلىق، ئېسىل تەسىرلىكرەك.

«ئوقۇتقۇچى ئىنسان روھىنىڭ ئىنژېنېرى» (لېنىن)

بۇمىسالدا،ئوقۇتقۇچى روھىي ئىنژېنېرغائوخشىتىلغان. ئوخشىتىش بىزنى سۆز، جۈملىلەرنى ئىخچام قوللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپلا قالماستىن ئەڭ مۇھىمى دېمەكچى بولغان ئوي - پىكرىمىزنى كىتابخانلارنىڭ ئېنىق چۈشىنىشى ۋە بۇ ھەقتە تەسەۋۋۇر قىلىشىغا يار-دەم بېرىدۇ. ئەدىبلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا ناتونۇش، ئابستراكت نەرسىلەرنى تونۇشلۇق، چۈشىنىشلىك، كونكرېت، ئاددىي نەرسىگە ئايلاندۇرۇپ تەسۋىرلەپ بېرىشكە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ.

2) ئوخشىتىشنىڭ تەركىبىي قىسمى

ئوخشىتىشنىڭ تەركىبىي تۈزۈلۈشى مۇنداق بولىدۇ: چۈشەندۈرۈلىدىغان شەيئى — ئوخشالغۇچى شەيئى، چۈشەندۈرگۈچى شەيئى — ئوخشىغۇچى شەيئى. «گويا»، «ئوخشاش»، «خۇددى»، «كەبى»، «دەك»، «تەك» قاتارلىق ئوخشىتىش مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان ئوخشىتىش سۆزلىرى ۋە قوشۇمچىلىرى.

تۆۋەندىكى مىسالنى كۆرۈپ باقايلى:

«بىز كومۇنىستلار، گويا ئۇرۇق، خەلق بولسا گويا يەر. بىز قايسى يەرگە بارساق شۇ يەردىكى كىشىلەر بىلەن بىرلىشىپ، خەلق ئارىسىدا يىلتىز تارتىشىمىز كېرەك.»

(ماۋزېدۇڭ)

بۇ مىسالدىكى بىر سىزىق سىزىلغانلىرى ئوخشالمىغىچى. ئىككى سىزىق سىزىلغانلىرى ئوخشىمىغىچى. ئۈچ سىزىق سىزىلغانلىرى ئوخشىتىش سۆز قوشۇمچىلىرىدۇر. بۇ خىل ئامىللاردىن تۈزۈلگەن ئوخشىتىش ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ھەر خىل تۈرلىرىدە ئوخشاشمىغان دەرىجىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

«... ئىلگىرى قانلىق كۆڭلەكنى ئاتامغا مەن ئاپىرىپ، داغى بالا بىلەن كۆڭلىنى غەش قىلغان كىشى مەن ئىدىم. ھېلىمۇ بۇ كۆڭلەكنى ئاپىرىپ، ئاتامنى خۇشال - خورام قىلىپ، غۇنچىدەك تۆكۈلگەن كۆڭلىنى گۈلدەك ئېچىلدۇرماق، پاختىدەك ئاقارغان كۆزلىرىنى چىراغدەك روشەن قىلماق، زەپىرەڭدەك يۇزلىرىنى ماھى تابانداەك نۇرانە قىلماق مېنىڭ ئىشىمدۇر...»، «... بۇ ئىككى غەمدە ئېزىلگەن، زۇلۇم بىلەن باغرى يارا بولغانلار بىر - بىرىگە خۇددى باش باھارنىڭ يامغۇرىدەك قىممەتلىك گۆھەرلىرىنى چېچىشتى...»

(«يۇسۇپ - زۇلەيخا»دىن)

«تال چۈشتەك بويۇڭغا،
قىرغاۋۇلدەك خۇيۇڭغا.

كۆچۈم يەتمەي تويۇغا،
يېشىم سۆزەك ئاقمان قىز.

لېۋىك لەئلى مارجاندۇر،
قېشىمك جادى قىغاندۇر،
ئەسلىمك بەلكى ئىنساندۇر،
ھۆرلەر سىلەن تۆغقان قىز.

سىيا زۇلپۇك ئەنبەردەك،
كۆز قاراشىمك شەمشەردەك،
كىرپىكلىرىمك خەنجەردەك،
كويمقا پتىمن چىققان قىز.»

(نەسىمىنىڭ «قىز»)

يۇقىرىقى شېئىردا شائىر قىزنىڭ بويىنى تال چۈۋىقا، خۇيىنى قىرغاۋۇلغا، لېۋىنى لەئلى مارجانغا، قېشىنى جادى قىغانغا، زۇلپىنى ئەنبەرگە، كۆز بىقىشىنى شەمشەرگە، كىرپىكلىرىنى خەنجەرگە ئوخشاتقان. بىز يەنە تۆۋەندىكى پارچىلارغا قاراپ باقايلى:

«... ھەلىكە ئاپتاپنىڭ ئىسسىقلىقىدىن ئۇسساپ، تاغزى خېددى سەدەپتەك قۇرۇپ كەتتى.»

(«جامالۇل ھېكايەت»تىن)

«ئۇنىڭ نەزىرىدە يەرلەرنى دېھقانلارغا بۆلۈپ جېرىش خۇددى تۆگۈلگەن مۇشتەك كوللېكتىپلاشقان دېھ-

قانلارنى بورانمۇ ئۇچۇرۇپ كېتەلەيدىغان، سۇمۇ بىسىپ كېتەلەيدىغان چۆلدىكى قۇمدەك چېچىۋېتىش ئىدى...»

(ئەخمەت تۇردى «باھاردىكى جۇدۇن»)

«... مۇنداق خېلى بۇرۇنقى يىللارنىڭ بىرىدە، قەشقەرگە بارغىنىمدا، ئاغرىپ قېلىپ دوختۇرخانىدا يېتىپ قالدىم. ماڭا يانداش كارىۋاتتا بىر ئاغرىق ياتاتتى، ئۇ ئادەمنىڭ ئەپتى - سىياقى بەك ئوسال، بەكمۇ رەزگى بولۇپ، يۈزى ھەم بەدەنلىرى بەئەينى ئاپتاپتا سولىشىپ، قورۇلۇپ قالغان قاپاقتەك ئوخشايتتى...»

«... چوكان خۇددى چىراغنى چۆگىلىگەن پەرۋانە دەك پىرقىراپ يۇرەتتى...»

(تۇردى ساماق «تىيانشان باغرىدا»)

3) ئوخشىتىشنىڭ باشقا ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر بىلەن گىرەلىشىشى

بەزى چاغلاردا، ئوخشىتىش باشقا ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر بىلەن گىرەلىشىپمۇ (ئارىلىشىپمۇ) كېلىدۇ. مەسىلەن:

«... مېنىڭ خەلق ئالدىدا سۆزگۈشۈم بايىقا ئېغىر كەلدى، ئېھتىمالىم، زەھەر يۇتقان يىلاندەك تولغىنىپ، ئېغىزىغا كەلگەن گەپنى بوغۇزىغا يۇتۇۋەتمەي كاپشىپ، دۇدۈيلەپ كەلدى. لېكىن قول ئۇزاتمىدى. «تاك» ئېتىپ چەككەندەك بولسا، تازا قويماي دېگەن ئىدىم...»

(ئابدۇراخمان قاھار «ئىلى دولقۇنلىرى»)

«... كەلگۈسىگە ئىشىنىپ، ئۇنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن، قازا تاپقان ھەر بىر كىشى، تاشتىن ياسالغان ھەيكەلگە ئوخشاشتۇر. ئىنقىلاب يولىنى توسماقچى بولغان ھەرقانداق ئادەم ئۆز مۇرىسىگە ئالتۇن پاگۇن تاقىۋالغىنى بىلەنمۇ، ھەرىبىر پور كۆتەكتىن ياسالغان قورچاقتىن باشقا نەرسە ئەمەس...»

(يولۇس پوچمك «ئۆلۈم ئالدىدىكى سۆز»)

بىرىنچى مىسالدا ئوخشىتىش — تەقلىد بىلەن بىللە كەلگەن. باشتىكىسى ئوخشىتىش، كېيىنكىسى تەقلىد. ئىككىنچى مىسالدا ئوخشىتىش لۇغىتا بىلەن بىللە كەلگەن. («پور كۆتەكتىن ياسالغان قورچاق»)

4) ئوخشىتىشنىڭ ئاساسىي شەكىللىرى

ئوخشىتىشنىڭ ئۈچ خىل شەكلى بار:

(1) ئېنىق ئوخشىتىش: ئوخشالغۇچى، ئوخشىغۇچى ۋە ئوخشىتىش سۆز قوشۇمچىلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ ئامىل تولۇق بولغان ئوخشىتىش — ئېنىق ئوخشىتىش دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل ئوخشىتىش ناھايىتى ئېنىق، روشەن بىلىنىپ تۇرىدىغان بولىدۇ. مەسىلەن:

«... مەن خۇددى قارىغايدەك، قار — شامۇرغانلاردىن قورقماي دائىم بىر خىل تۇرىمەن، مەن خۇددى

تالغا ئوخشاش قەيەرگە سانچىپ قويسا شۇ يەردە كۆك-
لەپ چىقىمەن.»

ئېنىق ئوخشىتىش قوللىنىلغان بۇ جۈملىلەردە يول-
داش لى فىڭنىڭ قىينىچىلىقتا تۇتقان پوزىتسىيىسى ۋە
ئامېرىكىلىقلارنىڭ روشەن ئىپادىلەنگەن.

«...سىيىت كۆزىنى ئوغرىنىڭكىدەك ئالاق - جالاق
قىلغان هالدا ئەتراپقا سەپسېلىپ، چاشقانغا ئوخشاش،
تەشمە ئىچىگە كىرىپ كەتتى...»

(«يېشىل مايسىلار»دىن)

يۇقىرىقى مىسالارنىڭ هەممىسىدە ئۇچ خىل ئېلىپ-
مېنىت تولۇق.

ئاخىرىغا گويا، خۇددى، دەك، تەك قاتارلىق قو-
شۇمچە سۆزلەر ئۇلانسىلا ئۇ سۆزلەر ئوخشىتىش بولۇۋېر-
مەيدۇ. ئالدى ۋە ئاخىرقى مەزمۇنىغا ئاساسلانىپ
يەنى ئوخشىتىش مۇناسىۋىتىنىڭ بارلىققا ئاساسلا-
نىپ ئوخشىتىش ياكى ئوخشىتىش ئەمەسلىكىگە هۆكۈم
قىلىش كېرەك. مەسىلەن:

ئۇ، بۇگۈن كەلمەيدىغاندەك تۇرىدۇ.

مەن ئۇنى خۇددى بىر يەردە كۆرگەندەكلا
قىلىمەن.

بۇ جۈملىلەردىكى «كەلمەيدىغاندەك»، «خۇددى
بىر يەردە كۆرگەندەكلا» سۆزلىرى ئوخشىتىش بولالمايـ
دۇ. چۈنكى ئۇلاردا ئوخشىغۇچى، ئوخشاتقۇچى يوق.

(2) يوشۇرۇن ئوخشتىش: يوشۇرۇن ئوخشتىش ئېنىق ئوخشتىشقا قارىغاندا بىرقەدەر ئىلگىرىلىگەن ۋە چوڭقۇرلاشقان ئوخشتىش ئۇسۇلى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ مۇناسىۋىتى يوشۇرۇن بولىدۇ. ئوخشتىش سۆز قوشۇمچىلىرى بولمايدۇ. ئېنىق ئوخشتىشتا ئىككى شەيئى ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىق باغلىنىش بولسا، يوشۇرۇن ئوخشتىشتا ماسلىشىش باغلىنىشى بولىدۇ. بۇنىڭ فورمۇلىسى — «A»، «L» دېمەكتۇر. مەسىلەن:

«ماركسىزملىق ئۇسۇل — سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتتىكى دۇربۇن ۋە مىكروسكوپ.»

بۇ ئوخشتىشتا ماركسىزملىق ئۇسۇل ئوخشالغۇچى، دۇربۇن، مىكروسكوپ بولسا ئوخشىغۇچىدۇر. بۇ خىل ئوخشتىش شېئىرلاردىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

«بىز شىنجاڭ ئوغۇل - قىزلىرى، بىز ئۇممەد يۇلتۇزلىرى،
كۆرەش قاينىمىدا ئۆسكەن كىرسىز پاك - قۇندۇزلىرى.
بىز كۆرەش يارىتىمىز، بىز ئۇنىڭغا جان ئاتىمىز،
كۆرەش بىزگە شۇنداق يېقىن، ئۇ ئاتا - ئانىمىز.»
(ل. مۇتەللىپ «بىز شىنجاڭ ئوغۇل - قىزلىرى»)

(3) ۋەكىللىك ئوخشتىش: ۋەكىللىك ئوخشتىش ئوخشىغۇچى شەيئىي بىۋاستە ھالدا ئوخشالغۇچى شەيئىنىڭ ئورنىغا قويۇلىدىغان ئوخشتىشتۇر. يەنى ئوخشالغۇچى شەيئىنى ئېيتماي ئوخشىغۇچى شەيئىنى ئوخشالغۇچە

شەيئىنىڭ ئورنىغا قويۇپ كۆرسەتمەكچى ئوخشىتىشتۇر. بۇ خىل ئوخشىتىش يوشۇرۇن ئوخشىتىشقا قارىغاندا بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن ئوخشىتىشتۇر. بۇنىڭدا پەقەت ئوخشىغۇچى شەيئى كۆرۈنۈپ، ئوخشالغۇچى شەيئى كۆرۈنمەيدۇ. مەسىلەن:

«بىر تامچە سۇ كەڭ دېڭىزغا قويۇلغاندىلا، ئاندىن ئۇ، مەڭگۈ قۇرىمايدۇ.»

بۇنىڭدا ئوخشىغۇچى شەيئى كۆرسىتىلگەن، ئەمما ئوخشالغۇچى شەيئى ياكى ئادەم كۆرسىتىلمىگەن. لېكىن بىز بۇ ئوخشىتىشنى ئاڭلىغان ياكى ئوقۇغىنىمىزدا ئوخشىغۇچىنىڭ نېمىگە ئوخشىتىلىۋاتقانلىقىنى بىلىۋالالايمىز. يەنى بىر ئادەم پەقەت كەڭ ئامما بىلەن بىر تەن، بىر جان بولۇپ بىرلىشىپ كېتەلمىگەندىلا، ئاندىن ئۆزىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلالايدىغانلىقىدىن ئىبارەت چوڭقۇر داۋالىنى چۈشىنىپ ئالالايمىز.

«لەنىتى يىرتقۇچلار چاپانلار،
شوراپ بولدى قېنىمىزنى.
قالدۇرماي يوقاتساق ئۇلارنى،
قېزىل كۈن يورۇتار جاھاننى!...»

(«پۈتۈنبىر شېئىرلىرىدىن تاللانما» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 - يىل 1 - ئاي نەشرى)

مەشھۇر «ئىنتېرناتسىئونال شېئىرى»دىن ئېلىنغان

يۇقىرىقى مىسالدا، ئەزگۈچىلەر، ئېكسپىلاتاتۇرلار يىرتقۇچ چايانلارغا ئوخشىتىلغان. پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ چوقۇم غەلىبىگە ئېرىشىدىغانلىقى ۋە پۈتۈن دۇنيا ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئازادلىق، ھۆرلۈكىگە ئېرىشىدىغانلىقىنى قىزىل قۇياشنىڭ جاھانىنى يورۇتىدىغانلىقىغا ئوخشىتىلغان. بۇ يەردە دەرھال بىزگە كۆرۈنىدىغىنى ئوخشالغۇچى بولماستىن بەلكى ئوخشىغۇچىدۇر. يەنى ئوخشىغۇچى مەۋجۇت. ئوخشالغۇچى بېرىلمىگەن.

5) ئوخشىتىشنىڭ رولى ۋە ئۇنىڭ قوللىنىلىشى:

ئوخشىتىشلار توغرا ۋە ئورۇنلۇق قوللىنىلسا، ئۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك زور رولى بولىدۇ:

(1) ئۇ تىلنىڭ ئوبرازلىقلىقىنى ئاشۇرىدۇ، پېرسونا ژلارنىڭ تۇرقى، ھالىتىنى ئېنىق سۈرەتلەشكە ياردەم بېرىدۇ. ھەتتا پېرسونا ژلار ئوبرازىنىمۇ يارقىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

«... مەكزى سۆگەكلىرى، جىقىپ تۇرغان، لەۋلىرى ياغاق 50 ياشلارغا كىرگەن بىر ئايال مېنىڭ ئالدىمدا قوللىرىنى بېلىگە تايىنىپ، چاتىرىقىنى كېرىپ تۇراتتى. ئۇ ئالدىغا پەشتاما تارتىۋالغان ئىكەن، شۇڭا ئۇنىڭ قىيابېتى گويا كەك ئېچىلغان سىركولغا ئوخشايتتى.»
(لۇشۈن «يۇرتوم»)

بۇنىڭدا لۇشۈن دۇفۇ ساتقۇچى ئايال سودىگەر يالق.

ئىرساۋنىڭ قىياپىتىنى «كەڭ ئېچىلغان سىركولغا» ئوخشىتىپ ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى تۇرقىنى، ھالىتىنى ناھايىتى ئېنىق، ئەينەن سۈرەتلەپ بەرگەن.

(2) ئوخشىتىش كىشىلەرگە تېخىمۇ روشەن ۋە جانلىق تەسىر بېرىپ چۈشەنچىنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. مەسىلەن:

«يۈزى قېپقىزىل،
خۇددى جىنەستە.
زىلۋا بويلىرى،
سىرلىق گۈل دەستە.»

(ل. مۇتەللىپ «مۇھەببەت ۋە نەپرەت»)

(3) ئوخشىتىش ئارقىلىق جۈملە ۋە سۆزلەرنىڭ ئىخچام، جانلىق، گۈزەل قوللىنىشتىن سىرت كىتابخانلارنى ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە قىلغىلى، ئابستراكت (تۇتۇق) نەرسىنى تونۇشلۇق، چۈشىنىشلىك، كونكرېت نەرسىگە ئايلاندۇرۇپ، ئىدىيىۋى مەقسەتنى ئېنىق قويغىلى، مۇرەككەپ، چوڭقۇر قائىدە ـ قانۇنلارنى ئاددىي، ئاممىباب قىلىپ چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

«... ئۇ دېگىز ياققىسىدا تۇرۇپ، يىراقتا قارىغاندا دېگىز دىن موما يالغاچىنىڭ ئۈچىي كۆرۈنگەن بىركىمە، ئۇ ئېگىز تاغنىڭ چوققىسىدا تۇرۇپ، يىراقتا قارىغاندا، شەرقتىن نۇر چېچىپ، ئەمدىلا كۆتۈرۈلۈۋاتقان بىر قۇياش. ئۇ ئانىسىنىڭ قورسىقىدا قاتتىق تەۋرەۋاتقان،

پات ئاردا دۇنياغا كېلىدىغان بىر بۇزاق.» ①

بۇ مىسالدا ئارقا - ئارقىدىن ئۈچ ئوخشىتىش ئىشلىتىلىپ، جۈملىنىڭ ئىنقىلابىدا يېڭى دولقۇنىنىڭ پات ئاردا يېتىپ كېلىدىغانلىقىدەك ۋەزىيەت ئېنىق كۆرسىتىلگەن. ئوخشىمىغان ئاھاڭدىكى ئۇسسۇلنىڭ مۇقاملىرىغا كۈچلۈك رەددىيە، ئىنقىلابىي خەلقنىڭ كۈچلۈك ئىلھام بېرىلگەن.

دېمەك، بۇ ئوخشىتىشلاردا ئابستراكتنى بىر قانچە دە، ئاددىي، كونكرېت، جانلىق قىلىپ چۈشەندۈرۈلگەن.

ئوخشىتىش ئەدەبىي ئەسەرلەردە مۇھىم رول ئويناپدۇ، يەنى، ئوخشىتىش ئارقىلىق ئەدەبىي ئەسەرلەردە پېرسوناژلار ۋە ئەسىرلەرنىڭ ئوبرازىنى جانلىق ياراتقىلى بولىدۇ.

ئابدۇرېھىم نىزارى: «رابىيە - سەئىدىن» داستانىدا نۇرغۇن مەنىلىك ئوخشىتىشلاردىن پايدىلىنىپ، رابىيە ئوبرازىنى ياراتقان. شائىر رابىيەنى قۇياش بىلەن ئايغىمۇ تەڭ قىلماي، ئۇنى گۈلگە ئوخشىتىپ سۈرەتلەيدۇ، مەسىلەن:

«ئاڭا تەڭ بولماس قۇياش بىلەن ئاي،
ياذا بەخشىلار بار دېگەن سۆزگە ۋاي.»

جابىرنى بولسا گۈل يۈزىگە قونغان زاغ (شۇم ئۇق تىلەيدىغان قاغا) غا ئوخشىتىدۇ.

---

① («ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1- توم، 204 — 205 - بەت)

«كۆل يۈزى ئۇستىگە قونماي دېدى زاغ،
تۇتۇپ كۆل يۈزىنى قاچتى ھەممە چاغ.»

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىمۇ ئوخشىتىش ناھايىتى كۆپ قوللىنىلىدۇ. بۇ ئوخشىتىشلار قوشاقنىڭ تىلىنى ئىخچام، گۈزەل، ئوبرازلىق، تەسىرلىك ھالغا كەلتۈرۈشتە زور رول ئوينايدۇ. قالماستىن مەزمۇنىنى بېيىتىش ۋە ئۇنى چۈشىنىش، ئەستە قالدۇرۇشقا ئاسانلىق شارائىتى يارىتىپ بېرىدۇ، مەسىلەن:

«ئاپئاق ئۇپپەدەك يارىم،
شېشە قۇتىدەك يارىم.
ئاچچىغى كېلىپ قالسا،
چاققاق ئوتىدەك يارىم.

ئوتمۇ بۇ ئاتەشمۇ بۇ،
كىم تۇتاشتۇردى ماڭا.
مەندىكى ئوتنى سېلىپ،
شۇل خۇدا سالغۇن ساڭا.»

6) ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى ئوخشىتىش بىلەن كۈندىلىكى ئوخشىتىش توغرىسىدا

ئوخشىتىش ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىدە كەڭ تارقالغان قوللىنىلىدىغان بىر خىل ستىلىستىكىلىق ۋاستىدۇر. ئۇ، ئوخشاشلا ئېكراندىمۇ ئىنتايىن مۇھىم بولغان بىر خىل ئىپادىلەش ۋاستىسىدۇر. قامىلاشقان،

جايدا قوللىنىلغان بىر ئوخشىتىش ئۇنتۇلغۇسىز دەرىجىدىكى كۆچلۈك بەدىئىي تەسىرلەندۈرۈش كۈچىگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى چۆكتۈر پەلسەپىۋى قائىدە-قانۇنلارنى ئېچىپ بېرەلەيدۇ. كىشىلەر بۇ خىل ئوخشىتىش ئۇنىڭ ئېچىگە يوشۇرۇنغان چۆكتۈر مەزمۇننى چۈشىنىپ ئالىدۇ. ئوخشىتىش ئۇسۇلىنى مۇۋاپىق قوللانغاندا مەنە يەنى ئەسەرنىڭ مەزمۇننى ياخشى ئىپادىلەپ بېرىگىلى بولىدۇ. ئوخشىتىش نەرسىلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن چۆكتۈر مەنىنى ئىپادىلەش، ھېسسىياتنى تولۇق ئىزھار قىلىش رولىنى ئويناپىدۇ.

كىنو سەنئىتىدىكى ئوخشىتىش بىلەن ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى ئوخشىتىشنىڭ رولى، خىزمىتى ئاساسەن ئوخشاش. ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئومۇملۇق نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئوخشىتىش ئوبرازنى گەۋدىلەندۈرىدۇ ۋە قائىدە - قانۇنلارنى چۈشەندۈرىدۇ. ئوبرازنى گەۋدىلەندۈرۈشتە، شەكىل، ھالەت جەھەتتىكى ئوخشاشلىق نەزەردە تۇتۇلىدۇ. قائىدە - قانۇنلارنى چۈشەندۈرۈشتە ئېچكى قىسمىدىكى ماھىيەتلىك باغلىنىش نەزەردە تۇتۇلىدۇ. ئەسلىدە سەنئەتنىڭ ھەر خىل تۈرلىرى ئوتتۇرىسىدا زىچ مۇناسىۋەت بار. ئەدەبىي ئەسەرلەر بىلەن بولۇپمۇ سەھنە ئەسەرلىرى بىلەن كىنونىڭ مۇناسىۋىتى تېخىمۇ يېقىن، كىنودىكى ئوخشىتىش ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى ئوخشىتىشنى ئاساس قىلىدۇ.

ئالايلى، ئەدەبىي ئەسەرلەردىمۇ، كىنودىمۇ قەيسەرلىك قارىغايغا ئوخشىتىلىدۇ. مەسىلەن، «جىنخۇ ئېچاك»

كىنوسىدا جەخۇچاك ــ مەكتىگۇ ياشىرىپ تۇرىدىغان قارىغايغا ئوخشىتىپ كۆرسىتىلگەن. ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى ئوخشىتىش بىلەن كىنودىكى ئوخشىتىش بىر-بىرىگە سېلىشتۇرۇلايدۇ. بىر-بىرىنى تولۇقلايدۇ. بىر-بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. شۇنداق قىلىپ مۇكەممەللىشىپ بارىدۇ. بېيىيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاجايىپ ئۇستىلىق، ماھارەت ئارقىلىق كىنودىكى ئوخشىتىشتىن ئىبارەت بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىسى شەكىللىنىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى ئوخشىتىش بىلەن كىنودىكى ئوخشىتىشنىڭ ئوخشايدىغان يەرلىرى روشەن بولۇپ، ئۇنى كۆرۈۋېلىش ئوڭاي، ئۇنى ئوڭاي چۈشىنىپ كەتكىلى بولىدۇ.

ئۇنداق بولسا، كىنودىكى ئوخشىتىش بىلەن ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى ئوخشىتىشنىڭ پەرقى بارمۇ - يوق؟ بار. بۇ پەرق ئاساسلىقى ئوبرازنى قانداق يارىتىش ۋە ئوبرازنى قانداق گەۋدىلەندۈرۈش جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى ئوخشىتىشتا يېزىق ۋاستە قىلىنىدۇ، تىلغا تايىنىپ ئوبراز يارىتىلىدۇ ۋە ھېسسىيات ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل ئوخشىتىشنى كىتابخانلار تەپەككۇر قىلىش ئارقىلىق چۈشىنىپ ئالالايدۇ. ئۇلارغا ئوخشىغۇچى ۋە ئوخشالغۇچى ئەرسىلەر ھەم كۆرگەندەك ھەم كۆرمىگەندەك تۇيۇلىدۇ. ئۇنى ئاساسەن ئېنىق كۆرۈپ ئالالمايدۇ. شۇڭلاشقا بۇ خىل ئەرسىلەر ئۇستىدە تولۇق بولغان سەزگۈگىلا ئىگە بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كىتابخانلارنىڭ يېزىق ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئوبراز ئۇستىدىكى تونۇش

لمری بىردەك بولمايدۇ.

كىنو دىكى ئوخشىتىش بولسا، بۇنداق ئەمەس. كىنو-دىكى ئوخشىتىشلار بىۋاسىتە ھالدا ئېكراندا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئوبرازلار بولۇپ، ئەمەلىي بولغاچقا ئۇ تاماشىبىنلارنىڭ كۆرۈش سەزگۈسىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتكەچكە، ئۇلار چوڭقۇر تەسىراتقا ئىگە بولىدۇ. شۇڭا ئېكراندىكى ئوبراز ھەممە تاماشىبىنغا ئوخشاش بولۇپ كۆرۈنىدۇ. تاماشىبىنلارنىڭ بەدىئىي زوقلىنىش ۋە گۈزەللىك تەلىپىنى قاندۇرىدۇ.

دېمەك، ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى ئوخشىتىشنى تەسەۋۋۇر قىلىش ئارقىلىق ئويلىغاندىلا «كۆركەملى» بولىدۇ. كىنو دىكى ئوخشىتىشنى ئويلىمىسىمۇ كۆز بىلەنلا كۆركەملى بولىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى ئوخشىتىشتا، كۆپرەك مەنىۋى ھايات تەكتلىنىدۇ. بۇ خىل ئوخشىتىش ئارقىلىق كىتابخانلار مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، بىرلەشتۈرۈپ تەسەۋۋۇر قىلىپ، چوڭقۇر (سىرلىق) پەلسەپىۋى قائىدە - قانۇنىلارنى چۈشىنىۋالالايدۇ. كىنو دىكى ئوخشىتىشتا بولسا، كىشىلەر كۆرۈش ئەزالىرى ئارقىلىق بىلىپ ئالالايدۇ. شۇنداق بولغاچقا كىنو سىنارىيىسىنى يازغۇچىلار يالغۇز ئەدەبىي تالانىت (قابىلىيەت) كە موھتاج بولۇپلا قالماستىن بەلكى كىنو جەھەتتىكى پىكىر يۈرگۈزۈشكىمۇ ماھىر بولۇشى كېرەك.

كىنو سىنارىيىسى ئاپتورلىرى ئىجادىيەت ئىلھامغا ئىگە بولۇش ئارقىلىق ئوخشىتىشلارنى بېرىدۇ.

مىراق بۇلار كىنونىڭ شەكلى ۋە قانۇنىيىتىگە ئاساسلى-
نىپ مۇلاھىزە يۈگۈزۈش، ھەم ئېكران ئوبرازىنىڭ
گالا-مىدىلىكىگە ماسلاشتۇرۇش ھەم ئەدەبىي ئەسەر -
كىنىڭ سىنارىيىسىنىڭ قىممىتىنى گەۋدىلەندۈرۈش لازىم.
ھۇ ئېكران ئۇنۇمىگە ئېرىشىشنىڭ يولىدۇر.

ئاخىرىدا شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى،
كىنودىكى ئوخشىتىش ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى ئوخشىتىشقا
ئوخشاشلا رېئال تۇرمۇشتىن كەلگەن. ئۇ قۇرۇق تەسەۋ-
ۋۇرغا تايىنىلغان ئەمەس. قۇرۇق تەسەۋۋۇرغا تايىنىلغان
ئوخشىتىشنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى بولمايدۇ. ئۇ لاۋزا-
ئېتىقسىز بولىدۇ. يەنى، سەمىمىي بولغان ئوخشىتىشلارغا
ئېرىشىش ئۈچۈن تۇرمۇشنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىش
ۋە چوڭقۇر ھالدا ئۆگىنىش كېرەك.

گىرىتسىيە پەيلاسوپى ئارىستوتېل ئۆزىنىڭ «شېئىر-
ىەت ئىلمى» دېگەن ئەسىرىدە «ئوخشىتىش تالانتىنىڭ
بەلگىسىدۇر» دېگەن ئىدى. ئەدىبلەر ۋە كىنو سەنئەت-
كارلىرى ئوخشىتىش ئۇسۇلىنى ئۇستىلىق بىلەن قوللانغان-
تۇرمۇشنى چوڭقۇر ھالدا كۆزىتىپ، تۇرمۇشنى چۈشە-
نىپ، ئوخشىتىشتىن ئىبارەت بۇ بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاسى-
تىسىنى ماھىرلىق بىلەن قوللانغاندىلا ئاندىن چوڭقۇر
بەلسەپىۋى قائىدە - قانۇنلارنى چۈشىنىشلىك قىلىپ
كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. ئادەتتىكى شەيئىلەرنى نۇر چاچ-
قۇزالايدۇ. ئابستراكت ئۇقۇملارنى كونكرېتلاشتۇ-
رالايدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا ئوخشىتىش گۈللىرىنى
سوتسىيالىزم ئېكرانىدا پورەكلەپ ئېچىلدۇرۇپ، ئۇنى

تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش تۈچۈن، خەلق ئاممىسى تۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغىلى بولىدۇ.

7) ئوخشىتىشنى قوللانغاندا دىققەت قىلىدىغان نۇقتىلار

ئوخشىتىشنى قوللانغاندا تۆۋەندىكىلەرگە دىققەت قىلىش كېرەك.

(1) ئوخشىتىشلار ئەھمىيەتسىز ئوبيېكتلار بولۇشى كېرەك. ئەگەر ئۇنداق بولماي «يامغۇر يېغىشقا باشلىدى، بازارنىڭ چوڭ - كىچىك كوچىلىرىدىكى ئادەملەر خۇددى بۆرە كېلىپ قالغاندەك قېچىپ، ئۆزلىرىنى دالىدىغا ئالدى.» دېگەندەك ئوخشىتىلسا، توغرا بولمايدۇ. چۈنكى بۇ ئوخشىتىشتا يامغۇردىن قاچقان ئادەملەرنىڭ كەيپىياتى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈلمىگەن.

(2) ئوخشىتىشلارنى ئىشلىتىش مەسىلىسى يالغۇز تىل ماھارىتى مەسىلىسىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇ ئالدى بىلەن مەزمۇن مەسىلىسى. شۇڭا ئوخشىتىشنى قوللانغاندا ئىدىيىۋى مەزمۇنغا يەنى مۇھەببەت - نەپرەتتىڭ ئېنىق بولۇشىغا ئەھمىيەت بېرىلىشى زۆرۈر.

تۆۋەندىكى مىساللارنى كۆرۈپ باقايلى:

«ئاسمىنىڭ نورمال روھىي ھالىتى بۇزۇلدى. ئۇنىڭ ھۆرىكى ئاللىقانداق بىر ئەندىشىنىڭ شېپىسىنى سېزىپ، گويا تۇغمەننىڭ تاقىلدىغۇچىسىدەك ئالدىراپ سوقۇشقا باشلىدى...»

(ئۆمەر مۇھەممەت ئىمىن «سەرلىق تېلېگرامما» قەشقەر سەھەن شۆيۈەن گېزىتى 1984 - يىل، 2 - سان)

بۇ مسالدىكى «گويا تۇگمەننىڭ تاقىلدىغۇچىسىدەك ئالدىراپ سوقۇشقا باشلىدى» دېگەن ئوخشىتىش مۇۋاپىق ئوخشىتىش ئەمەس. چۈنكى ئادەمنىڭ يۈرىكىنىڭ سوقۇشىنى ھەرقانچە ئەنسىز ھالەتتە كۆرسەتسەك توغرا كەلگەن تەقدىردىمۇ، ئەمەلىيەتتە يۈرەكنىڭ «تاقىلدىغۇچىتەك» سوقۇشى مۇمكىن ئەمەستە.

«... نېمەتنىڭ قۇللىرى غەزەپ ۋە ئەلەمدىن تىترەپ كەتتى. ئۇ دېۋەيلەپ كېلىپ بىر كاچات سالغان ئىدى، سايىمنىڭ يۈزىدە بەش بارماقنىڭ ئىزى قالدى. سايىم كېلىشتۇرۇپ بىرنى تېپىۋېدى، نېمەت داجىپ بېرىپ تامغا يۆلىنىپ قالدى. ئۇ ئۆزىنى ئوڭ-شاپ سايىمغا تاشلاندى، ئىككىسى بوغۇشۇپ كەتتى. بۇ خۇددى ئىككى كۈچۈكنىڭ بىر تال سۆڭەك ئۈچۈن ئىككى پۇتلۇق بولۇشۇپ جان - جەھلى بىلەن ئېتىشىغا ئوخشايتتى...»

«... كىشىلەر بېسىپ كىرگەندە نېمەتنىڭ يۈزى قانغا بويالغان بولۇپ، خۇددى سوقۇشۇپ پاخشە بولغان خورازغا ئوخشاپ قالغان ئىدى...»

(ئابلىمىت سابىر «دەرۋازىئۆدەن»)

مانا بۇ مىسالدىكى ئوخشىتىش جايىدا بېرىلگەن

ئۇنىڭدىن كىتابخانلار مال - دۇنيا ئۈچۈن پۈتۈن ئار-
نومۇسىنى ئۇنتۇغان، ۋىجدانى بۇلغانغان، رەھىمدىل
كادىرلىق سالاھىيىتىنى يوقاتقان نېمەتنىڭ يىرگىنىشلىك
قىياپىتىنى كۆرۈپ ئالالايدۇ.

(3) كونكرېت نەرسىلەر ئابستراكت نەرسىلەرگە،
كىتابخانلارغا تونۇشلۇق بولغان نەرسىلەر تونۇشلۇق
بولمىغان نەرسىلەرگە ئوخشىتىلىشى لازىم. مەسىلەن:

«تولۇن ئايدەك ئاپئېقسىم،
زىبالىقسىم قول ئۇزات.
شېرىن سۆزلۈك خۇما كۆز،
نۇر چىراغسىم قول ئۇزات.»
(«قىزىلگۈلۈم» داستانىدىن)

(4) قوللىنىلغان ئوخشىتىش نۇتۇقنىڭ ئەسەرنىڭ
ئىدىيىۋى مەزمۇنى، ئومۇمىي روھىغا ماس بولۇشى لازىم.
شۇنداق بولغاندا ئوخشىتىشنىڭ تېگىشلىك ئۇنۇمى
بولىدۇ. تۆۋەندىكى شېئىردا بۇ تەلەپ خېلى مۇۋاپىق
ئورۇنلانغان.

«مەكتىپىم، قۇچىقىڭ مىسالى گۈلباغ،
تاڭ بىلەن غۇنچىلار كۆركەم ئېچىلغان.
بۇلبۇللار ماكانى ۋىسال يۇرتىسەن،
مېھرىڭنىڭ يالقۇنى ھەر يان چېچىلغان.

ئارزۇيۇم كۆلمەكتە سېنىڭدە بۇگۈن،
چۈنكى بىر ئانامسەن مېنى باققۇچى.

بولۇشقا تەييارمەن سېنىڭ ئالدىڭدا،
تىلسىملار قەسرىگە چىراغ يېقىڭچى.»
(ئابدۇسالام مولالاق «ئارزۇيۇم كۈلەر سەندە»)

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئاپتور يۇقىرىقى شېئىردا ئوخشىتىش ئۇسۇلىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان، يەنى مەكتەپنى گۈلباغقا، ئوقۇغۇچىلارنى غۇنچىغا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىنى گۈلنىڭ ئېچىلىۋاتقانلىقىغا، مەكتەپنى بۇلبۇللار ماكانىغا، ئوقۇغۇچىلارنى بۇلبۇلغا، بىلىمنى مېھرىنىڭ يالقۇنىغا، مەكتەپنى ئانىغا ئوخشىتىپ ئۇيغۇر پىكرىنى چوڭقۇر شېئىرىي ھېسسىيات بىلەن ئىپادىلىگەن.

(5) كىتاب ئوقۇش ۋە تىل ئالاقە مۇناسىۋىتى جەريانىدا جانلىق، مۇۋاپىق بولغان ئوخشىتىشلارنى ئۆگىنىش ۋە ئۆزلەشتۈرۈش بىلەن بىر چاغدا، ئەستايىدىل ئويلىنىپ، ھاياتىي كۆچكە ئىگە يېڭى - يېڭى ئوخشىتىشلارنى يارىتىش ئارقىلىق ئوي - پىكرىمىزنى جانلىق، تەسىرلىك قىلىپ ئىپادىلەپ بېرىشكە تىرىشىش كېرەك.

2. سىمۋول

سىمۋول مەجاز تۈرلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ تۇرمۇشتىكى بىرەر ۋەقە، چۈشەنچە ۋە نەرسىلەرنىڭ ئىپادىسى ئۈچۈن شەرتلىك ھالدا، كۆچمە مەنىدە قوللى-

شلىدىغان سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىدۇر. مەسىلەن، ھا-
زىر كىشىلەر كەپتەرنى تىنچلىقنىڭ، تاڭنى يورۇقلۇق،
ئىستىقبالنىڭ، تۇنۇنى بەختسىزلىك ۋە ھالاكەتنىڭ سىمۋو-
لى ئورنىدا تونۇپ كېلىۋاتىدۇ.

1) سىمۋول دېگەن نېمە؟

سىمۋول — مېتافورا ئۇسۇلىنىڭ ئەڭ مۇرەككەپ تۈرى بولۇپ، مەلۇم شەيئى ياكى ھادىسىنى ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككىنچى بىر شەيئى ياكى ھادىسە ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇسۇلىدۇر.

سىمۋولدا، مۇناسىۋەتلىك بولغان شەيئى ياكى ھادىسىنىڭ نامى ئەسلىدە دېمەكچى بولغان شەيئى ياكى ھادىسىنىڭ نامى ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. يەنى تۇر-مۇشتىكى ماھىيەتلىك شەيئى ۋە ۋەقەلەر باشقا شەيئى، ۋەقەلەر ۋاستىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

سىمۋول كونكرېت شەيئى ئارقىلىق مەلۇم بىر ئابستراكت چۈشەنچە ياكى ئىدىيىۋى ھېسسىياتنى ئىپادىلەشكە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدىغان ستىل-ىستىكلىق ئىپادىلەش ئۇسۇلى بولۇپ، ئۇ، دېمەكچى بول-غان ئوي - پىكىر، مەقسەتنىڭ كىتابخانلار. ئاڭلىغۇچى-لار ئۈچۈن چۈشىنىشلىك، جانلىق، ئوبرازلىق بولۇشىغا ياردەم بېرىدۇ.

ئەنۋەر ناسىرى كۆپچىلىككە تونۇشلۇق بولغان «قىشقا بېغىشلاپ» شېئىرىدا بىر قارىماقتا دەھشەتلىك قىش مەنزىرىسىنى تەسۋىرلىگەندەك كۆرۈنسىمۇ، ماھىيەت-

ھ ئۇنىڭدا تەسۈرلەنگىنى جەبىر-زۇلۇم چېكىگە يەتكەن ئادەمخور كونا جەمئىيەتنىڭ روشەن كارتىنىسىدۇر.

«ئەي تەبىئەتنىڭ دەھشەتلىك سەنزىرىسى،
كۈنلەردىن يىللارنى ياساپ ئۆتەمسەن؟
رەھىمسىزلەرچە گۈرزى بىلەن،
باش ئۈستىدىن ئايلاندۇرۇپ ئۇرامسەن.
ياق، سېنىڭ ئىزگۈ - شەپقىتىڭ يوق،
ئۆمىلىگەن چايانسەن.
يىغلاپ زارلانسا،
رەھىمسىزلىكتىن قارا قەھرىمانسەن.
سەن قارا قەھرىمان ئۆز دەۋرىڭگە،
چىشلەپ كۆزنى ياشلايسەن.
كىملەرنى قاقشاتمىدىڭ،
تاغ، دېڭىز جانلارنى سەن.
دەۋر ئېقىمىدا چالغان سازىڭ،
زىڭىلداپ ئۆتەر قۇلاقتىن.
قاينىاپ، ئۆرلەپ، تاشار سۇلار،
كۆركەم نازۇك ئىككى بۇلاقتىن.
ئاققان ياشلار كىملەرنىڭ يېشى بىلەمسەن؟
يېتىم - يېسىر يوقسۇللارنىڭ ئىككىنىسى بىلەمسەن؟
سەل بولۇپ ئاقسا دېرىلداپ، تىترەپ ياشلار،
قىساس سېلىپ قاقاقلاپ كۈلەرسەن.
...
يۇقىرىقى شېئىردا قىش مەنزىرىسى ياۋۇز كونا جەمئىيەتكە سىمۋول قىلىنغان بولۇپ، ئۇ ئەينى زاماندىكى زۇ-

ئۇم، ئېكسپىلاتاتسىيە ھۆكۈم سۈرگەن كونا جەمئىيەتنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ يەردە شائىر ئۆتمۈشنى باشقا شەيئى (قىش)نىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق سۈرەتلەپ بەرگەن.

ئالىكسى ماكسىمۇۋىچ گوركىنىڭ «بوران قۇش قوشىقى» دېگەن ئەسىرىدە بورانىنىڭ يېتىنىلىشىنى ۋە ئۇنىڭ تەنتەنىسى كۆتۈرۈلۈش ئالدىدا تۇرغان روسىيە پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ سىمۋولى قىلىنغان. بېلىق ئالغۇچى قۇشلار ئىنقىلابنىڭ بوران - چاپقۇنىدىن قورقۇپ يۇرىكى يېرىلىپ كەتكۈدەك ھالغا چۈشۈپ قالغان روسىيە بۇرژۇئا قوغدىغۇچىلىرىنىڭ سىمۋولى قىلىنغان.

2) سىمۋوللىنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە ئالاھىدىلىكى

سىمۋوللاشتۇرۇش ئۇسۇلىدا ئەسلى شەيئى بىۋاسىتە كۆرۈنمەيدۇ. ئۇنى كىتابخانلار ئويلاپ تەسەۋۋۇر قىلىش ئارقىلىق ھېس قىلالايدۇ. چۈنكى سىمۋول شەيئىلەر ۋە ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك ئوخشاشلىققا ئاساسلىنىدۇ. مەسىلەن:

«شىددەت سىلەن باشلانغاندا بوران شۇ كۈن،
ھەتتا قومۇرۇپ يۇلۇپ تاشلار دەل - دەرەخنى.
چىركاۋلارنىڭ مۇنارىنى بىتچىت قىلىپ،
پاچاقلار ھەم سەلتەنەتلىك تاجۇ - تەختنى!»
(گېنرىخ گىنىنى «كەپتۇپ تۇرۇنغلار»)

سىمۋوللارنىڭ تەركىبىگە كىرگۈچى (قاتناشقۇچى)

شەيئىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى خىلمۇخىل بولىدۇ. سىمۇوللۇق ۋاستىلەردە بىر - بىرىگە ئالماشقان قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتلەرمۇ ئۇچرايدۇ. يەنى بۇ قىسمەنلىك پىلەن ئومۇميلىقنىڭ، ئالاھىدە نەرسە پىلەن ئابستراكت نەرسىلەرنىڭ ئۆزئارا ئىچكى مۇناسىۋەتلىرىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل مۇناسىۋەتتىكى شەيئىلەر ئومۇمەن بىر - بىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇرۇلىدۇ.

سىمۇول تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ:

(1) تالىلئوپلىنغان ئوخشىتىش ماتېرىيالى ئەسلى شەيئىنىڭ ئۆزىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن:

«ھەر بىر ئىشكىتنىن بىردىن پۇقرا چىقىپ، خۇش ياقمىغان ھالدا، ئۆكۈپ ئالا - بۇلا بولۇپ كەتكەن بىر پارچە كونا لاتىنى ئېسىپ قويدى.»

(لۇشۈن «چۇقان»)

بۇ جۈملىدىكى «ئۆكۈپ ئالا - بۇلا بولۇپ كەتكەن بىر پارچە كونا لاتا» گومىنداڭ بايرىقىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

(2) قىسمەنلىك ئومۇميلىققا ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن، «نەچچە مىڭ كۆز بىزگە تىكىلمەكتە.»

(3) كونكرېت نەرسە ئابستراكت ئۇقۇمغا يانىكى ئابستراكت چۈشەنچىگە ۋەكىللىك قىلىدۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

«نە ئۇچۇن بىلەمەن مېڭىراز ھەر ساھەرە،
تۇرۇپ ماتەمسىمان ئاھ - نالە قىلار.

ئۇ بىزگە دەيدۇكى تاڭ ئەينىكىدە،
ئۆمرۈڭدىن تۇن ئۆتتى، ئۆزۈڭ بىخەۋەر.
(«ئۆمەر ھەييام رۇبائىيلىرى» دىن)

(4) ئەسلى شەيئىنىڭ بىرەر بەلگىسى يا كى ئالاھىدىلىكى شۇ شەيئىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ مەسىلەن:
«...سىركۆل قاھايىتى ئەنسىزلىنىپ نۇراتتى.»
(ئۇيغۇن «يۇرتۇم»)

بۇ يەردە «سىركۆل» يالڭ ئەرسائۇغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.
سىمۇول ئۇسۇلىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلانغاندا، ئەسەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدىيىۋى مەزمۇننى كۈچلۈك تەسىرچانلىققا، يالقۇنلاپ تۇرغان قىزغىن ھېسسىياتقا، قايىلچانلىققا ئىگە قىلغىلى، سىمۇوللاشتۇرۇلغان شەيئىلەرنىڭ تىپىك خۇسۇسىيىتىنى كىتابخانلار ئالدىدا روشەن گەۋدىلەندۇرۇپ بەرگىلى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كىتابخانلارنىڭمۇ يازغۇچىنىڭ ئىپادىلىمەكچى بولغان ئوي - پىكرى ھەققىدە قىزغىن تەسەۋۋۇر قىلىشىنى، ئىزلىنىشىنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ.

3)سىمۋول بىلەن ۋەكىللىك ئوخشىشىنىڭ پەرقى
سىمۇولدا كونكرېت نەرسە ئارقىلىق شەيئىنىڭ بەلگىلىك مەنىسى ئىپادە قىلىنىدۇ. ئالايلى، جەن - شەيتان تاراختىكى ئەكسىيەتچى سىنىپلارنىڭ، بوران - چاپقۇن ئىنقىلابىي كۈرەشنىڭ، قىزىل ئىنقىلاب ۋە ئىنقىلابى

چىلارنىڭ، قارا بۇلۇت قىش - زىمىستان، زۇلۇم، ئازاب ئوقۇبەتنىڭ، قۇياش تاك، ئازادلىق - ھۆرلۈكنىڭ سىمۋولى تىلىنىدۇ.

ۋەكىللىك ئوخشىتىشتا بولسا، ئوخشالغۇچى شەيئى كۆرۈنمەي ئوخشىغۇچى شەيئى ئوخشالغۇچى شەيئىنىڭ ئورنىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: «بىر تامچە سۇ كەك دېگىزغا قوشۇلغاندىلا ئۇ مەڭگۈ قۇرىمايدۇ.»

بۇ مىسالدا ئوخشىغۇچى شەيئى كۆرۈنگەن، ئەمما ئوخشالغۇچى شەيئى (ئادەم) كۆرۈنمىگەن. شۇنىڭدەك ئۆتمۈشتىن سىمۋول ۋەكىللىك ئوخشىتىشقا ئوخشايدۇ. ۋەكىللىك ئوخشىتىش بىلەن سىمۋولنىڭ تۇرۇلۇش ئاساسىدا يەنە مۇنداق پەرقلەرمۇ بار.

ۋەكىللىك ئوخشىتىشتا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق ئاساسىي شەرت. بۇنىڭ رولى ئوخشىتىشتىن ئىبارەت، ۋەكىللىك ئوخشىتىشنى تېنىق ۋە يۇشۇرۇن ئوخشىتىشقا ئۆزگەرتكىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

«لاي پۈتلۈق دۇبۇلەر مىجىپ تاشلاندى.»

«دۆت كىشىلىك گۇرۇھ» لاي پۈتلۈق دۇبۇلەرگە ئوخشايدۇ.»

«دۆت كىشىلىك گۇرۇھ» لاي پۈتلۈق دۇبۇلەردۇر.»

يۇقىرىقى بىرىنچى مىسالدىكى ۋەكىللىك ئوخشىتىش ئىككىنچى مىسالدا تېنىق ئوخشىتىشقا، ئۇچىنچى مىسالدا يۇشۇرۇن ئوخشىتىشقا ئۆزگەرتىلگەن. «دۆت كىشىلىك گۇرۇھ»

رۇھ» دېگەن ئوخشاشلىقچى بىلەن «لاي پۈتلۈك دېئو-
لەر»دېگەن، ئوخشىمىغانچى ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىق مەۋجۇت.
يەنى بۇلارنىڭ ئارىسىدا ساختىپەز، زەئىپ بولۇشتەك
ئوخشاشلىق مەۋجۇت. سىمۋولدا بولسا، سىمۋول قىلىن-
غۇچى (سىمۋول ئاساسى) بىلەن سىمۋول مەنىسى ئوت-
تۇرىسىدا ھېچ خىل باغلىنىش بولۇپ، بۇ باغلىنىش شەي-
ئىلەر ئارىسىدىكى شەكىلەن ئوخشاشلىقنى كۆرسەتمەستىن
ماھىيەت جەھەتتىكى ئوخشاشلىقنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

«ئاينى بۇلۇت توسۇپتۇ،
يۇلتۇزلارمۇ ئۆچۈپتۇ.
كۆڑ ئازابى ئۆلۈكتىن،
تىرىكلەرگە كۆچۈپتۇ.»

(«نۇزۇگۇم» داستانىدىن)

بۇ مىسالدا، «ئاي ۋە يۇلتۇزلار» ئىبزىلگۈچى خەلقنە-
«بۇلۇت» زوراۋان كۈچلەرگە سىمۋول قىلىنغان.

دېمەك، سىمۋولدا «A» شەيئى ئارقىلىق «B»
شەيئى كۆرسىتىلىدۇ. يەنى ئاپتور ئۆزىنىڭ يوشۇرۇن
مەقسىتىنى («B» شەيئىنى) تۇرلۇك شەيئىلەرگە يۆتكەپ
(«A»شەيئى ئارقىلىق) ئىپادىلەيدۇ.

دەرۋەقە سىمۋول بىلەن ۋەكىللىك ئوخشىتىش
ئوتتۇرىسىدا قىسمەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان يېقىن مۇ-
ناسىۋەتمۇ بار. يەنى بەزى ھاللاردا سىمۋول ئاساسى
بىلەن سىمۋول مەنىسى ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىقتىن ئىبا-
رەت ھەر خىل باغلىنىش مۇناسىۋىتىمۇ بولىدۇ. شۇ سە-

ۆەبتىن بەزىبىر سىمۇول بىلەن بەزىبىر ۆەكىللىك ئوخشىتىش ئوتتۇرىسىدا يېقىنلىق مۇناسىۋەت كۆرۈنىدۇ. مەسىلەن، ماكسىم گوركىنىڭ «بوران قۇش قوشىقى» دېگەن ئەسىرى سىمۇوللۇق ئۇسۇلدا يېزىلغان. «بوران قۇش» ئىنقىلابچىغا سىمۇول قىلىنغان. ئىنقىلاب بىلەن بوراننىڭ شىددەتلىك بولۇشتەك ئوخشاشلىقى بولغاچقا، ئىنقىلاب بورانغا ئوخشىتىلغان دېيىشكىمۇ بولىدۇ. مانا بۇ خىلدىكى ھەم سىمۇوللۇق مەنىگە، ھەم ئوخشىتىش مەنىسىگە ئىگە بولغان سىمۇولنى ئوخشىتىشلىق سىمۇول دەپ ئاتايمىز. بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە قەيت قىلىپ ئۆتۈش كېرەككى، مۇنۇ بىر پەرقىنى ئەستە چىڭ تۇتۇش لازىم: ۆەكىللىك ئوخشىتىشتا گەرچە ئوخشاللىقچى كۆرۈنمىسىمۇ، ئوخشالغۇچى نەرسىنىڭ نېمىلىكىنى بىلىۋېلىش ئانچە تەس ئەمەس. ئەمما، سىمۇوللاردا سىمۇول مەنىسىنى ئاساسلىقچە بىلىۋالغىلى بولمايدۇ.

4) سىمۇولنى تەشكىل قىلغۇچى ئامىللار ۆە سىمۇولنىڭ فورمۇلىسى

سىمۇول — سىمۇول ئاساسى ۆە سىمۇول مەنىسىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپتىن تەركىب تاپىدۇ.

سىمۇول قىلىنغۇچى — سىمۇولنىڭ ئاساسى بولىدۇ.

سىمۇولنىڭ ئاساسى ئىپادىلىگەن مەنە — سىمۇول مەنىسى بولىدۇ. تۆۆەندىكى مىسالغا قارايلى:

«ئۇچۇردۇم شۇڭقار قۇشۇمنى،
ھېچ بىر يەردە دېرىكى يوق.

هەسرەت بىلەن ئول سەييارنى،
تاپماغۇنچە قارارىم يوق.»
(«غېرىب - سەنەم» داستانىدىن)

«شۇڭقار» بۇ يەردە ئىجابىي قەھرىمانلىنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازى بولۇپ، ئۇ سىمۋولىنىڭ ئاساسىدۇر. «شۇڭقار» غېرىبجان دېگەن ئىجابىي قەھرىمانغا سىمۋول قىلىنغاچقا، غېرىبجان سىمۋولىنىڭ مەنىسىدۇر.

بىز بۇنى تېخىمۇ ئېنىق چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن سىمۋولنىڭ ئاساسىنى «A» بىلەن، سىمۋولنىڭ مەنىسىنى «B» بىلەن بەلگىلەش شەرتى ئاستىدا، تۆۋەندىكى مىسالنى كۆرۈپ باقايلى:

«ۋە تىنىمسىز ئاسمىندا قىزىل بايراق لەپىلدەيدى.»

بۇ مىسالدا «قىزىل بايراق» غەلىبىنىڭ سىمۋولى قىلىنغان («A» ئاساس) غەلىبە سىمۋولىنىڭ مەنىسى. («B» مەنە).

سىمۋولدا پەقەت سىمۋولنىڭ ئاساسى كۆرۈلىدۇ. مەنىسىنى كىشىلەر ئۆزى تەسەۋۋۇر قىلىپ بىلىۋالىدۇ.

يەنە ئالايلى، مۇھەممەت ئىمىن غوجامقۇلى (خىرقىتى) ئۆزىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» داستانىدا ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ئۆزىگە خاس بەدىئىي ماھىرلىق بىلەن سىمۋوللاشتۇرۇپ ئىجادىي ئىلھام، جانلىق ئەكس ئەتتۈردى. پاك قەلبىدە مەۋج ئۇرۇپ تۇرغان يورۇقلۇق ۋە ئادالەتكە ئىنتىلىش ھېسسىياتىنى، ھەقلىقەرۋەرلىك ئىددىيىسىنى، ئېزىلگۈچى جاپاكەش ئاما-

مىغا بولغان سەمىمىي مۇھەببىتىنى كۆچلۈك ئىنكاس قىلىپ بەردى. زۇلمەتلىك قارا تۈنگە. ئېكسپىلاتاتور سىنىپلارغا بولغان قەھرى ـ غەزىپىنى دادىل ئوتتۇرىغا قويۇپ، جاھالەت ۋە قاراڭغۇلۇق ئۇستىدىن قاتتىق شىكايەت قىلدى.

«جاھاندا يوق بالا بارى خازەندەك،
شەجەرلەر بەرگىن ئەيلەر زەپىرانىدەك.
قورۇنۇپ يۈزنى ئالغاي رەڭگى سەبزدىن،
«يۈگۈرۈپ جاننى ئالغاي ئاب ـ زەھرىن.»

يەشمىسى:

جاھاندا كۆز بورىنىدەك ئاپەت يوق،

(ئۇ) دەرەخ يوپۇرماقلىرىنى زەپىرەڭدەك سارغايتىدۇ. ئۇنىڭدىن يېشىللىقنى كۆتۈرۈپ قۇرۇتۇۋېتىدۇ. غەزىپلىنىپ ئۆچۈپ، رەھىر سۈيى بىلەن جاننى ئالىدۇ.

يۇقىرىقى مىسرالاردا شائىر كۆز شامىلىنى ئېكسپىلاتاتورلارغا ۋە ئۇلارنىڭ زۇلمىغا سىمۋول قىلىش ئارقىلىق مۇستەبىت ئۆتمۈش جەمئىيىتىنى ۋە شۇ دەۋرىدىكى مۇستەبىت ھۆكۈمرانلارنىڭ ئادالەتسىزلىكىنى، ئۇلارنىڭ خاپاكەش خەلق ئۈستىگە كەلتۈرگەن ئاپەتلىرىنى بەتىپچاق، ئوبرازلىق جۈملىلەر بىلەن پاش قىلغان. يەنى مىسالدا كۆز شامىلى ــ ئۆتمۈش مۇدھىش زامانغا ۋە شۇ زامانداكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىۋېچى قانخور زالىملارغا سىمۋول قىلىنغان. شۇڭا ئۇ سىمۋول قىلىنغۇچىدۇر. سىمۋول ئاساسىدۇر. «دەرەخ يوپۇرماقلىرى

مى زەپىرەتىدەك سارغايتمدۇ. ئۇنىڭدىن يېشىلىقنى كۆر-
تورۇپ قۇرۇتۇۋېتمدۇ. قۇيۇلداپ ئۇچۇپ، زەھەر سۆيى
بىلەن جانىنى ئالىدۇ» دېگەن سىرالار سەۋەبلىك مە-
لۇم بولۇپ، ئۇنىڭدا ئېكسپىلاتاتور سىنىپلارنىڭ ھەلقە
كەلتۈرگەن بالايى - ئاپەتلىرى سەۋەبلىرى يول بىلەن
كۆرسىتىپ بېرىلگەن.

5) سەۋەبلىك قوللىنىلىشى

سەۋەبلىك قوللىنىلىش ئۇسۇللىرى ئوخشاش بولمايـ
دۇ؛ بەزى ئەسەرلەر باشتىن - ئاخىر سەۋەبلىك ئىپادە-
لەش ئۇسۇلى بويىچە يېزىلىدۇ. يەنە بەزى ئەسەرلەر
سەۋەبلىك ئىپادىلەش ئۇسۇلى بىلەن يېزىلىشتىن سىرت
ماۋزۇسىمۇ سەۋەبلىك مەنىگە ئىگە بولىدۇ. يەنە
بەزى ئەسەرلەرنىڭ ماۋزۇسىلا سەۋەبلىك مەنىگە ئىگە
بولغان بولىدۇ. «گۈل ۋەنەۋرۇز» داستانى (مەزھەمەت
ئىمىن غوجام قۇلى «خىرقىتى» نىڭ)، «قىشقا بېغىشلاپ»
شېئىرى (ئەنۋەر ناسىرنىڭ)، «دوران قۇش قوشتى»
(ئا.م.كورىكنىڭ)، «ئۇنىڭ كەلگۈسى زور ھەم پارلاق»
(لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ) قاتارلىق ئەسەرلەر سەۋەب-
لىك ئىپادىلەش ئۇسۇلى بويىچە يېزىلغان ۋە ماۋزۇسـ
مۇ سەۋەبلىك مەنىگە ئىگە بولغان ئەسەرلەردۇر. «كۈنـ
لەر ۋە تۈنلەر» رومانى، «قار لەيلىسى» قاتارلىق ئەسەر-
لەرنىڭ ماۋزۇسىلا سەۋەبلىك مەنىگە ئىگە ئەسەرلەردۇر.

سەۋەب ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتىدا ئۇزاق تارىخ-
تىن بۇيان قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان ستىلستىكىلىق ۋاستـ

لەرنىڭ بىرىدۇر. ئۇيغۇر خەلقى ئۆز ئىغىز ئەدەبىياتىدا «بولۇپمۇ قوشاقلاردا) سىمۋولىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇددىئالىرىنى ئىپادىلىگەن. مۇنداق قىلمىغانىدا، ئۇلار ئىجتىمائىي شارائىت ۋە تۇرمۇش چەكلىمىسىگە ئۇچرايتتى. مەسىلەن:

«ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن،
ئاھلىرىم تۇتتاي سېنى.
كۆز يېشىم دەريا بولۇپ،
بېلىقلىرىم يۇتقاي سېنى.»

بۇ قوشاقتىكى «ئاھ» خەلقىمىزنىڭ غەزىپىگە، كۈچ-ئۇيۇشقانلىقىغا، بېلىقلار ئەزگۈچىلەرگە قارشى ئىنقىلابىي ئىرادىسىگە سىمۋول قىلىنغان.

«قارا باتۇر بولسا كەلسۇن يېنىمغا،
قەست ئەيلىمەي گۈلۈم سېنىڭ يېنىڭغا.
ئۇستىخانىم تەندە بولسا ئاخىرى،
ھۇقۇشلارنى قوندۇرمايمەن شېخىڭغا.»

بۇ قوشاقتا ئەركىن، ساپ مۇھەببەتنىڭ دۇشمەنلىرى، قاراڭغۇلۇق، ۋەيرانچىلىقنىڭ ھامىلىرى ھۇقۇشقا سىمۋول قىلىنغان.

«ئوچاق بېشىدا داڭقان،
كۆك مۇشۇك ماراپ ياتقان.
گومبىداك تۆلۈم چاشقان،
بىزنى تولا قاقشاتقان.»

يۇنىرىنى قوشۇنتا سەۋۈل ۋەكىللىك ئوخشىتىش بىلەن كىرەلەشتۈرۈلۈپ قوللىنىلىپ، خەلقنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشپىيونلىرىغا بولغان كۈچلۈك نەپرىتى ئىپادىلىنىشىگەن. ئومۇمەن ئالغاندا، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنى بەدىئىي ئالاھىدىلىكىگە قاراپ، سەۋۈللۈق ئەدەبىيات دەپ شكەمۇ بولىدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭدىكى ئىجتىمائىي پىكىرلەرنىڭ كۆپچىلىكى كىشىنى ئىستىتىك تۇيغۇغا ئىگە قىلىدىغان سەۋۈللۈق ئىبارىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. بۇنداق ئالاھىدىلىك ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ كومپوزىتسىيىلىك قۇرۇلۇشىدىمۇ ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. يەنى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئالدىنقى ئىككى مىسرىسىدا تەبىئەت مەنزىرىسى ياكى باشقا بىر ھالەت تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، ئۇ كېيىنكى مىسرالاردا بايان قىلىنغان تۇپ مەقسەتنىڭ سەۋۈللۈق ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

«چىننىنى بەرمەك نادانغا،
ئويناپ ئويناپ سۇندۇرار.
بەۋاپا كىشىنىڭ يارى،
قاچان كۆڭۈلنى تىندۇرار.

ھاۋانى تۇمان باستى،
ئاينى كۆرگىلى بولماس.
كۆڭلۈمگە گۇمان چۈشتى،
يارنى سۆيگىلى بولماس.»

سەۋۋللۇق ئىپادىلەش ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى، ۋە ئۇيغۇر كلاسسىكلىرىنىڭ داستانلىرىدىمۇ كەڭ قوللىنىلغان. مەسىلەن، شائىر موللا ئەلەم شەھيارى ھىجىرىيە 1153-يىلى (مىلادى 1740 - يىلى) يېزىپ چىققان «كۆل ۋە بۇلبۇل» داستانىدا، ھەققانىيەتكە، ئەركىنلىككە، سەمىمىي، ساپ مۇھەببەتكە ئىنتىلگۈچى بۇلبۇلنىڭ ئىبارەت سەۋۋلىستىك ئوبرازىنى ۋە ئۇنىڭغا ياندىش سەۋۋلىستىك ئوبرازلار — ساباۋ بىلەن قىزىلگۈلنى، ئەزۋچى سىپلارنىڭ بىر پۈتۈن چېرىك ئەخلاقىي سىستېمىسىغا ۋەكىللىك قىلغۇچى ھومايۇن، تاۋۇس، شاتۇتى، كەپتەر، قومرى، پاختەك، سوپىسوپىياك، ھۇپۇپ قاتارلىق سەۋۋلىستىك ئوبرازلارنى ماھىرلىق بىلەن يارتىپ، مەئۇدالىزم جەمئىيىتىدىكى ئۆتكۈر سىنىپىي قارىمۇ قارشىلىقنى ئېچىپ بەردى. دېمەك سەۋۋلدىن ئىبارەت بۇ ستىلىستىكىلىق ۋاستە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئۇزاق رامانلاردىن بۇيان قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان ئۇنۇملۇك ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرىنىڭ بىرىدۇر. باشتىكى «ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسى توغرىسىدا چۈشەنچە» دېگەن قىسىمدا بۇ توغرىلىق ئالاھىدە توختالغانلىقىمىز ئۈچۈن، بۇ يەردە قايتا سۆزلەپ ئولتۇرمايمىز.

سەۋۋول دەل، جايىدا ۋە توغرا قوللىنىلسا، ئاپتورنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىياتىنى ئىپادىلەپ بېرىشتە، ئەسەرنىڭ ئىجتىمائىي رولى ۋە ئۇنۇمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە ئالاھىدە مۇھىم رول ئوينايدۇ. مەسىلەن، ئېلىمىزدىكى ئاتاقلىق يازغۇچىسى ماۋدۇن «سۇۋادان تېرەكلىك

مەدەنىيە» دېگەن ئىسىرىدە، سوۋاتلان تېرەكنىڭ سۆلەتلىكلىكى، تۆزلىكى، ساددا ۋە پۇختىلىقى، تېك قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇشتەك قەيسەرلىكى ... قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب مەزگىلىدە، ئىلىمىزنىڭ شىمالىدا دۇشمەنگە قارشى باتۇرلۇق بىلەن كۆرەش قىلىۋاتقان دېھقانلارغا سىمۋول قىلغان. دەرۋەقە ئىچىدىكى «ئەڭ سالاپەتلىك ئەر» سۈۋادان تېرەك شىمالىي جۇڭگو تۈزلەڭلىكىدە دۇشمەنگە قارشى بەسكىن كۈرەش قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىسىق قانلىرى بىلەن يېڭى جۇڭگو تارىخىنى يېزىۋاتقان دېھقانلارنىڭ سىمۋولىدۇر. تاۋجۇنىڭ «قارىغايىنىڭ خىسلىتى» دېگەن ئەسىرىدىمۇ، ئۇرۇن، شارائىت تاللاپ تۇرمايدىغان، ئۇرۇقى قەيەرگە چۈشسە، شۇ يەردە ئۇنۇپ يىلتىز تارتىدىغان، قار - شۇنقارغان، بوران - چاپقۇن، ئىسىق، سوغۇقلارغا پەسەنت قىلماي مەڭگۈ ياشنىپ تۇرىدىغان قارىغايىنى جۇڭگو خەلقى ئۆچۈن، ئىنسانىيەت ئۆچۈن بەخت يارىتىش يولىدا ئۆزلۈكسىز ئالغا بېسىپ، جاپا - مۇشەققەت، ھېرىپ چارچاشلاردىن قورقمايدىغان پارتىيەمىزنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزالىرىغا، ئىنقىلابچىلارغا سىمۋول قىلغان. بۇ ئەسەرلەردىكى سىمۋوللاشتۇرۇش ئۇسۇلى ھەقىقەتەن كىشىنى قايىل قىلىدۇ ۋە كىشىگە ئۇلۇغۋار ئىلھام بېغىشلايدۇ.

سىمۋول ئەسلىدە، كونا ئىجتىمائىي تۈزۈم، شاراىتىت تۈپەيلىدىن، يازغۇچىلار ئۆچۈن ئەركىن پىكىر قىلىش ئىمكانىيىتى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، تەبىئەتتىكى ھەر خىل شەيئىلەرنىڭ ۋاستىسى (قوللىنىلىشى)

ئارقىلىق غايىۋى مەقسەتنى ئىپادىلەشكە ئىشلەتىلىدىغان ستىلىستىكىلىق ۋاستە بولۇپ كەلگەن ئىدى. ئىلىمىزدە سوتسىيالىستىك تۈزۈم ئورنىتىلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر ئۇچۇن ئەركىن پىكىر قىلىش ئىجاد قىلىش شارائىتى مەيدانغا كەلدى. مۇشۇ سەۋەبتىن ئەدەبىي ئىجادىيەتتە سىمۋولغا تايانمايمۇ پىكىر ئوچۇق - ئاشكارا ئىپادىلەنمەكتە. ئۇنداقتا بۇگۈنكى دەۋرىمىزدە سىمۋولدىن پايدىلىنىشقا بولامدۇ - يوق؟ بىزنىڭچە بولىدۇ. گەپ قايسى مەقسەت، قايسى مەيداندا تۇرۇپ پايدىلىنىشتا. ئەگەر نۆۋەتتىكى ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ، مەملىكىتىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، خەلقىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مادداىي ۋە مەنىۋىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى ئۇلۇغۋار ئىرادىسىگە ئىلھام بېرىش، ھەر خىل ناتوغرا ئىدىيە ۋە ھەرىكەتلەرگە خاتىمە بېرىش مەقسىتىدە سىمۋولدىن پايدىلىنىدىكەنمىز ئەلۋەتتە خەلقىمىز ئۇنى قوللايدۇ، قارشى ئالىدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا، خەلقىمىز ئۇنىڭغا پول قويمايدۇ. ئۇنى بىردەك ئەيىبلەيدۇ. ئەخمەت ئىمىننىڭ يېقىندا ئېلان قىلىنغان «قەلب سادالىرى» دېگەن نەسرىدە «... مەن ئەتراپقا بېقىۋاتىمەن. يىراق - يىراقلارغا نەزەر سېلىۋاتىمەن، تەبىئەت نېمىدېگەن يېقىملىق، نېمىدېگەن سېپ - سېرىق! يامغۇر - يېغىندىن پاراھەتلىنىۋاتقانلار بۇلاردىن بەھرىمەن بولالمايدۇ. تىنجىق ئاپتاپتا

سايه كۈنلۈكى كۆتۈرۈۋېلىپ، يېشىل كۆزەينىكى بىلەن يەر - جاھاننى ياپيېشىلچىلىق چاغلاپ يۈرگەنلەر ئەمدىلىكتە ھېلىقى كۈنلۈكتىن ساقلىۋاتقان يامغۇر تامچىلىرىدىن ئۆزىنى نەگە قاچۇرۇشنى بىلمەي جان ھالاكەتچىلىكىدە قالدى. ئۇلار بۇ ھالنى تېخىمۇ ھېس قىلالمايدۇ.

يېغىڭلار يامغۇرلار! يېغىڭلار! سىلەر ئىنسان روھىنىڭ لەززىتى. تەبىئەت مەن سېنى ياخشى كۆرىمەن. مەن سېنى ھەقىقىي ھايانلىقنىڭ مەنبەسى سۈپىتىدە سېغىنىمەن. مەن سېنىڭ ھەم ساخاۋەتلىك ھەم كارامەتلىك قوينۇڭغا تەلپۈنىمەن ...» دېگەن سىمۇوللۇق ئىبارىلەر ئازقىلىق، سوتسىيالىستىك ۋەتەنگە بولغان چوڭقۇر مېھرى-مۇھەببىتىنى ئىپادىلىگەن. سوتسىيالىستىك تۈزۈمىمىزدىن گۈمانلىنىپ، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشنى تەلەپ قىلىۋاتقان بىر ئۇچۇم «رەڭلىك كۆزەينەكلىك كىشىلەر» كۈچلۈك ھەجۋى ئاستىغا ئېلىنغان. دېمەك ھازىرمۇ ئاپتورلىرىمىز پارتىيە ئالدىدا، خەلق ئالدىدا، سوتسىيالىستىك تۈزۈمىمىز ئالدىدا يۈكىنىڭ جاۋابكارلىق پوزىتسىيىسىدە تۇرۇپ، سىمۇوللىرىدىن پايدىلانىپ بولۇۋېرىدۇ.

3. سېلىشتۇرۇش

1) سېلىشتۇرۇش دېگەن نېمە؟

بىر شەيئىي توغرىسىدىكى بىر - بىرىگە زىت بولغان ئىككى ئۇقۇمنى (چۈشەنچىنى) ياكى بىر - بىرىگە

تقارىمۇ قارشى بولغان ئىككى خىل شەيئىنى بىر يەر-
گە قويۇپ تۇرۇپ بايان قىلىش، تەسۋىرلەش ئارقىلىق،
ئۇلارنى بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇپ تەرغىنى تېخىمۇ
توغرا، خاتانى تېخىمۇ خاتا قىلىپ كۆرسىتىپ، كىتاب
خانلارنىڭ، ئاكىلىغۇچىلارنىڭ دىققىتىنى قوزغاشتىن ئىبا-
رەت ستىلىستىكىلىق ۋاستە سېلىشتۇرۇش دەپ ئاتىلىدۇ.

ھەر خىل ئەسەرلەردە سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قول
لانغاندا، ئاپتورنىڭ دېمەكچى بولغان مەسىلىسى تېخى-
مۇ روشەنلىشىدۇ. سېلىشتۇرۇلغان ئىككى تەرەپنىڭ بىر
تەرىپى تولىمۇ ئېنىق، تولىمۇ گەۋدىلىك بولىدۇ، ياكى بولمى-
سا، سېلىشتۇرۇلغان ھەر ئىككى تەرەپ كىشىلەرنى قايىل قىلىدۇ.

دېمەك، سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئۇزۇنىڭ تەسىرچانلى-
قى جەھەتتىن ھەر خىل ئەسەرلەردە مۇھىم ئورۇن تۇتى-
دۇ. غەربىي ياۋروپانىڭ بىر بۇرژۇئا تەرجىمەھال يازغۇ-
چىسى سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېلىپ، ستالىن بىلەن تارى-
خىي شەخسلەر ئۈستىدە سۆھبەتلەشكەندە، «ستالىن،
لېنىن گويا بىر دېگىز، پادىشاھ پېتىر بولسا دېگىزنىڭ
بىر تامچىسىدىنلا ئىبارەت»، - دېگەن ئىدى.

بۇ سېلىشتۇرۇشتا، پرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ داھىيسى
لېنىننىڭ ئۇلۇغلۇقى ناھايىتى ئوبدان گەۋدىلەندۇرۇلگەن.

«... خەت يازغۇچىنىڭ خېتى توغرا بولۇپ، ئۇ بىر
ياكى يېرىم بېيىت يازسا، توغرا ئادەملەرنىڭ ڈوكلى دەرھال
ئۇنى قوبۇل قىلىدۇ. ئەگەر خەت يازغۇچىنىڭ خېتى سەت
بولسا، خەتتىكى مەنالار ئوقۇغۇچىنىڭ چۈشەنچىسىنى
مۇجسسەللىككە سېلىپ قويىدۇ. خۇشخەت بولۇپ، خېتىدە
خاتا كۆپ بولسا، ئۇنىڭ قولى پالەچكە گىرىپتار بولسۇن...
ئۇ خىل كاتىپلارغا يېرىلەنەت. خېتىمۇ يامان بولۇپ، خاتا-

سىمۇ كۆپ بولسا، ساقلىنى بويىپ ئالغان قېرىنا ئوخشاش مەسخىرىگە قالمىدۇ. ياخشى كۆرگەن كىشىدىن كەلگەن، مەكتۇپنىڭ خېتىمۇ، مەزمۇنىمۇ ياخشى بولسا، تېخىمۇ ياخشىلىقتۇر...»

ناۋايىنىڭ يۇقىرىقى بايانىدا، سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، گۈزەل خەت ۋە چىرايلىق كاتىپنىڭ ئالاھىدىلىكى روشەن گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

«كەمتەرلىك كىشىنى ئالغا باستۇرىدۇ، مەغرۇرلۇق كىشىنى ئارقىدا قالدۇرىدۇ.»

بۇنىڭدىمۇ كەمتەرلىك ۋە مەغرۇرلۇقتىن ئىبارەت بىر - بىرىگە تۇپتىن قارىمۇ قارشى بولغان ئىككى خىل پوزىتسىيەنىڭ ئاقىۋىتى گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ.

سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى جانلىق تىلدا ناھايىتى كۆپ قوللىنىلىدۇ. بولۇپمۇ ماقال - تەمسىلەر، ھېكمەتلىك سۆزلەردە تېخىمۇ كۆپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، «توشقاندەك يۈز يىل ياشىغىچە، يولۋاستەك بىر كۈن ياشا»، «كۆز قورقاق، قول باتۇر» دېگەن ماقال - تەمسىلەر ناھايىتى كۈچلۈك سېلىشتۇرمىدىن ئىبارەت بولۇپ، كىشىلەرنى باتۇر ۋە جۈرئەتلىك بولۇشقا ئۈندەيدۇ.

سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى يالغۇز جۈملىلەردە ياكى ئابزاسلاردا قوللىنىلىپ قالماي يەنە بىر پۈتۈن ئەسەردە باشتىن - ئاخىرى قوللىنىلىدىغان ئەدەبىي ئالاھىدىلىكمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ شۇي تېلىنىڭ 60 ياشقا كىرگەن كۈنىگە بېغىشلاپ يازغان خېتى باشتىن - ئاياغ سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىدا يېزىلغان. بۇ خەتتە يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ شۇي تېلىغا بولغان ھۆرمەت ئېھتىرامى،

شوي تېلىنىڭ ئىنقىلابىغا، قېينىچىلىنىقا تۇتقان پوزىتسىيە-
ڭۇنىڭ ئاممىۋى كۆزقارىشى، ئىنتىزامچانلىقى قاتارلىق
تەرەپلەر «بەزى كىشىلەر»، «بەزىلەر» بىلەن سېلىشتۇرۇ-
لۇپ، يولداش شۇي تېلىنىڭ ئالىيجانابلىقى كۆ-
رىنىپ تۇرىدۇ.

سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللانغاندا، سېلىشتۇرۇلىدى-
غان نەرسىلەرنىڭ ماھىيىتى جەھەتتە بىر - بىرىگە قارى-
ما-قارشى بولىدىغانلىقىنى ئەستىن زادى چىقارماس-
لىق كېرەك. بۇنداق بولمايدىكەن، سېلىشتۇرۇش ئىمكانى-
يىتى بولمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا بۇ ئۇسۇلنى زورمۇ زور
قوللانماسلىق كېرەك. ئەگەر زورمۇ زور قوللىنىدىكەنمىز ئۇ،
ھېچقانداق ئۇنۇم بەرمەيدۇ. پەقەت سېلىشتۇرۇش مەق-
سىتى ئېنىق، توغرا بولغاندىلا، كىتابخانلارغا نېمىنىڭ
توغرا، نېمىنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى، نېمىنىڭ گۈزەل، نېمە-
نىڭ سەت ئىكەنلىكىنى، نېمىنى مەدھىيىلەش، نېمىگە
قارشى تۇرۇش لازىملىقىنى ھېس قىلدۇرغىلى بولىدۇ.

بەزىدە شەيئىلەرنىڭ ئۆزىدە ياكى شەيئىلەر بىلەن
شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولغان زىددىيەت يارقىن
سېلىشتۇرۇلۇش ئارقىلىق قۇراشتۇرۇلۇپ ئەكس ئەتتۈرۈ-
لىدۇ. مەسىلەن:

«مۇھەببەت - نەپرەت،
بىر تۇغقان ئەمەس.
لېكىن بۇلارنى،
ئايرىماق تەس.
نەپرەت ھەم لەنەت،

دۇشمەنگە خاستۇر.
دوستقا مۇھەببەت،
ھەرقاچان خاستۇر.
(ل. مۇتەللىپ «مۇھەببەت - نەپرەت»)

بەزىدە ئىككى نەرسىنى ياكى بىر نەرسىنىڭ ئىككى ئالاھىدىلىكىنى، ئىككى تەرىپىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ بايان قىلغاندا، كىشىلەر ئۇنى كۆرۈپلا پەرق ئېتەلەيدۇ. يەنى ئۇنىڭ قايسىنىڭ توغرا، قايسىنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى پەرق ئېتەلەيدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن كىشىلەر ئېنىق، چوڭقۇر تەسىراتقا، چۈشەنچىگە ئىگە بولالايدۇ. مەسىلەن:

«كىشى ئاخىرى ئۆلىدۇ، لېكىن ئۆلۈمنىڭ ئەھمىيىتى ئوخشاش بولمايدۇ، جۇڭگودا قەدىمكى زاماندا ئۆتكەن سىماچىيەن دېگەن بىر ئەدىب مۇنداق دېگەن ئىدى: «كىشى ئاخىرى ئۆلىدۇ. بەزىلەرنىڭ ئۆلۈمى تەيشەن تېغىدىنمۇ قەدىرلىك بولىدۇ. بەزىلەرنىڭ ئۆلۈمى ھاڭگىرات پېيىدىنمۇ قەدىرسىز بولىدۇ.» خەلق مەنپەئىتى ئۈچۈن ئۆلۈش تەيشەن تېغىدىنمۇ قەدىرلىك بولىدۇ؛ فاشىستلار ئۈچۈن غالچىلىق قىلىپ ئۆلۈش، خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغانلار ئۈچۈن ئۆلۈش ھاڭگىرت پېيىدىنمۇ قەدىرسىز بولىدۇ.»
(ماۋزېدۇڭ «خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلايلى»)

ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى سېلىشتۇرۇش، كىتابخانلار-

لمك دققەتنى قوزغاپ ئۇلاردا شەيئىلەر توغرىسىدا ئېـ
نىق ۋە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرىدۇ. ئەسەرنىڭ قـايىل
قىلىش كۈچىنى ئاشۇرۇپ،ھېسسىياتنى تېخىمۇ كۈچلەندۇـ
رىدۇ. مەسىلەن:

«چۈشىدۇ يوچۇقتىن قىراۋ ئۇچقۇنى،
تاڭدېك بەخشەندە بىزگە بۇ ئاسمان.
بايلاردا تا ھەچە سەيلەر قورۇنۇپ،
نەغمە ۋە روھكىلار تۇرار جاراڭلاپ.
ئاخىرى ھېرىشىپ ياتىدۇ يەردە،
بايلارنىڭ پۇتىدا دەسسىلىپ ئۆلۈپ.
ئېيتتىمىنا بۇلار كىم؟ قانداقچە ئادەم؟
چىدامدۇ چىن يۈرەك بۇ ئىشنى كۆرۈپ.

(«تاڭ دەۋرى شېئىرلىرى»دىن)

سېلىشتۇرۇشلاردا قارىمۇ قارشى ئىككىسى تەرەپ
ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كىتابخان ۋە ئاڭـ
لىغۇچىلاردا چوڭقۇر ھەم ئېنىق تەسىرات پەيدا بولىدۇ.
مەسىلەن، «غەم يېمەس تېرلىن ۋە تىت ـ تىت بولۇپ
تۇرغان ئىككى بالىلىق بىر ئايال ـ بۇلار گويا جەڭ
قىلغۇچى ئىككى تەرەپ ئىدى.»

(كىرولىنكۇ «دەريا ئويناپىدۇ»)

يۇقىرىقى مىسالدا ئوخشاش بولمىغان قارىمۇ قار
شى ئىككى خىل ھالەت كۆرسىتىلىپ، بۇ ئىككى
خىل ھالەت كىشىلەرنىڭ پىكىر قىلىشىغا ھاۋالە
قىلىنغان.

2) سېلىشتۇرۇشنىڭ ئاساسىي شەكلى

سېلىشتۇرۇش ئادەتتە بىر شەيئىنىڭ قارىمۇ قارشى تەرىپىنى (ئىككى ئالاھىدىلىكىنى) سېلىشتۇرۇش ۋە بىر - بىرىگە زىت (قارىمۇ قارشى) بولغان ئىككى شەيئىنى سېلىشتۇرۇش دېگەن ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ.

بىر شەيئىنىڭ بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى ئىككى تەرىپىنى سېلىشتۇرۇش: بۇ بىر شەيئى توغرىسىدىكى بىرى توغرا، بىرى خاتا بولغان ئىككى چۈشەنچىنى بايان قىلىپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئۇلارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇشتۇر. بۇنداق قىلغاندا قارىمۇ قارشى ئىككى چۈشەنچىنىڭ زىددىيىتى ئارقىلىق ئاپتورنىڭ دېمەكچى بولغان ئوي - پىكرى ناھايىتى روشەنلىشىدۇ. بۇ ماھىيەتتە بىر تەرەپنى مۇئەييەنلەشتۇرۇپ، يەنە بىر تەرەپنى ئىنكار قىلىش بولىدۇ. بۇ خىل سېلىشتۇرۇش ئادەتتە ئەكس ئەتتۈرۈش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

«سۆزەككە يىلىگ تەگ ئەرەنگە بىلىگ،
ئەرەن كۆركى ئەقىل ئول سۆزەكنىڭ يىلىگ.
بىلىگسىز يىلىگسىز سۆزەك تەگ ھالى،
يىلىگسىز سۆزەككە سونۇلماز ئىلىگ.»

يەشمىسى:

ئادەمدە بىلىم بولۇشى، سۆزەكتە يىلىك بولغانغا ئوخشايدۇ،

ئادەمنىڭ زىننىتى ئەقىل بولسا، سۆزەكنىڭ زىننىتى يىلىكتۇر.

بىلىمسىز كىشى يىلىكسىز سۆزنى كاۋاك بولىدۇ.
ھالبۇكى يىلىكسىز سۆزنىككە ھېچكىم قول ئۇزاتمايدۇ.

(ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ «ئەقىل ھەقايىقى»دىن)

«... گەپىڭىز قىزىپ كەتكەن چاغلىرىدا ئۆز ھېسسىياتىغا بېرىلىپ كەتكەن بىلەن سۆزۈڭلارنى چېغىدا پىرانسىۋ كەك ئويلىيالايتتى...»

(لىيوچىك «ئىگىلىك تىكلەش ھەققىدە قىسسە»)

«... ئۇلارغا بىرىنچى قەدەمدە ئېھتىياجلىق بولۇڭ ۋاتتىنى دكىمخاب ئۇستىگە گۈل بېسىش ئەمەس»، بەلكى ئاتتىن سوغۇقتا كۆمۈر يەتكۈزۈپ بېرىش.»

(ماۋزېدۇڭ «يەنئەن ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر سۆھبىتى ھەققىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق»)

يۇقىرقى مىساللاردا بىر شەيئىنىڭ قارىمۇ قارشى ئىككى تەرىپى، ياكى بىر شەيئى توغرىسىدىكى ئىككى خىل چۈشەنچە ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلۇپ، شەيئىنىڭ روشەن ئىپادىلەپ چىقىلغان. ھېسسىيات كۈچەندۈرۈلگەن، بىرىنچى مىسالدا ئادەمدىكى بىلىملىك خۇسۇسىيەت بىلەن، بىلىمسىزلىك خۇسۇسىيەت، سۆزنىڭ يىلىك بىلەن يىلىكسىزلىك ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلغان بولۇپ، بىلىمسىزلىك تەنقىد قىلىنىپ، بىلىملىك بولۇشنىڭ ئېسىل خىسلەت ئىكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. ئىككىنچى مىسال

دا كەيشانىڭ بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى تىككى خىل خۇسۇسىيەتى سېلىشتۇرۇلغان. ئۇچىنچى مىسالدا بىر مەسىلە ھەققىدىكى تىككى خىل چۈشەنچە سېلىشتۇرۇلغان.

بىر - بىرىگە زىت بولغان تىككى شەيئىنى سېلىشتۇرۇش: بۇ بىر - بىرىگە زىت (قارىمۇ قارشى) بولغان تىككى شەيئىنى بىر يەرگە قويۇپ بايان قىلىش، تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئۇلارنى سېلىشتۇرۇشتۇر. مەسىلەن:

«... ئۆتكەن كۈنلەر ئەسكە چۈشسە يۈرەك ئېزىلىدۇ، — دېدى بوۋاي، — يۈرت ئىچى دوزاخقا ئايلىنىپ كەتتى. ئۆلۈم - يېتىم كۆپەيدى، ئاشلىق قەھەتچىلىكى، كەمبەغەل نامراتلارنىڭ بوينىغا چۈشكەن سىرتماق بولدى. تۈرخۈنلاردىن تۈتۈن چىقماس بولدى، باينىڭ قورسىقى توق، قۇلى بىلەن كارى يوق، دېگەندەك باي بېگىملەر قارنى يېرىلغۇدەك يەپ - ئىچىپ، توقلۇقتىن شوخلۇق چىقىرىپ كېرىلىپ يۈرۈۋەردى.»

(قېيوم تۇردى «قىزىل تاغ باتۇرلىرى» 128 - بەت)

«زىمىستان كۆرمىگەن بۇلبۇل،
باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس،
جاپانى چەكمىگەن ئاشىق،
ۋاپانىڭ قەدرىنى بىلمەس.
(ئۇيغۇر خەلق قوشىقى)

يۇقىرىقى مىساللاردا بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى

بولغان ئىككى شەيئى، ئىككى خىل چۈشەنچە ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇلاردىن كىتابخانىلار ناھايىتى ئېنىق ھۆكۈم چىقىرالايدۇ.

سېلىشتۇرۇش ۋاستىسىنى توغرا، مۇۋاپىق ئىشلىتىش ئۈچۈن ئاپتورنىڭ مەيدانى توغرا، كۆزقارىشى ئېنىق بولۇشى، ئىپادىلەپ بەرمەكچى بولغان شەيئىنىڭ قارىمۇ قارشىلىق ماھىيىتىنى چوڭقۇر تونۇشى ۋە تەھلىل قىلىشى كېرەك.

سېلىشتۇرۇلىدىغان شەيئى ماھىيەت جەھەتتىن پۈتۈنلەي بىر - بىرىگە زىت بولۇشى زۆرۈر. سېلىشتۇرۇش تەكىتلەش، كۈچەيتىش رولىنى ئويناپدۇ، شۇڭا ئۇ كىتابخانىلارغا نېمىنىڭ ياخشى، نېمىنىڭ يامانلىقىنى، نېمىگە مۇھەببەت باغلاپ، نېمىدىن نەپرەتلىنىش كېرەكلىكىنى روشەن كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان بولۇشى لازىم.

4. جانلاندۇرۇش

نەرسىلەرنى ئادەملەشتۇرۇپ ۋە ئادەملەرنى نەرسىلەشتۇرۇپ يېزىشتىن ئىبارەت ستىلىستىكىلىق ۋاستە جانلاندۇرۇش دەپ ئاتىلىدۇ. جانلاندۇرۇش تىلنىڭ ۋەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ بەدىئىي تەسىرچانلىقىنى ئاشۇرىدۇ. شۇنىڭدەك كىتابخانىلاردا روشەن، جانلىق ۋە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ھەقىقىي ئەھۋالىنى بىلەن پىرسوناژلارنىڭ ئىچكى ھېسسىياتىنى تەسەۋۋۇر قىلىش ئۈچۈن ياردەم بېرىدۇ. مەسىلەن:

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا مۇنداق ياز بىلەن قىشنىڭ توقۇنۇشى ھەققىدىكى تۆۋەندىكى مىسالار جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىدا يېزىلغان شېئىرلارنىڭ نەمۇنىسىدۇر.

«قىش ياي بىلەن توقۇشتى،
قىڭغىر كۆزۈن بەقىشتى.
تۇتىشغالى يا قىشتى.
ئوتغالساق ئوغراشۇر»

يەنە مىسى:

قىش ياز بىلەن توقۇنۇشتى،
قىڭغىر كۆزدە بېقىشتى.
تۇتۇشقىلى يېقىنلاشتى،
ئۆتۈش ئۈچۈن تىرىشتى.

بۇ ئۇسۇل ھازىرقى شېئىرىيىتىمىزدىمۇ كۆپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

«زور باتۇر كىشى توۋلايدۇ،
ــ قارا داغ، بۇلغىما!
سىماب سۈيۈمنى دەپ،
ياۋروپا تىترلايدۇ.
پۈتۈن دۇنيا قىمىرلايدۇ.
مىليون ئارالار ۋارقىرايدۇ.
لاۋا ئاتىۋېتىككىنچى يانارتاغ سېپىدەپ.»
(ل. مۇتەللىپ «يانار تاغلار»)

يۇقىرىقى شېئىردا قىمىرلاش، ۋارقىراش، تىپىرلاشتەك ئادەمگە خاس خۇسۇسىيەتنى رەسىملەرگە (دەريا، ياۋروپا، پۇتۇن دۇنيا ...) كۆچۈرۈلۈپ، ئۇلار جانلاندۇرۇلغان.

«يىللار مەيدەكنى تۇتۇپ قاقاقىلاپ كۈلمە،
ئالدىڭدا قىزىرىشتىن ئارتۇق كۆرسەن ئۆلۈمنى.
قېرىتىمەن دەپ ئارتۇق كۆكۈل بۆلمە،
ئاخىرقى جەڭگە ئاتاپ قويۇرمەن ئىرغىلۇمنى.»
(ل. مۇتەللىپ «يىللارغا جاۋاب»)

يۇقىرىقى بىر كۈپلىت شېئىردا «مەيدەسىنى تۇتۇش»، «قاقاقىلاپ كۈلۈش»، «كۆكۈل بۆلۈش» قاتارلىق ئادەمگە خاس خۇسۇسىيەتلەر يىللارغا كۆچۈرۈلۈپ، بۇ ئارقىلىق شائىر ئۆزىنىڭ زۇلمەتلىك كونا دۇنيانى ئاغدۇرۇپ تاشلاش يولىدىكى جەڭگىۋار كۈرەش ئىرادىسىنى ناھايىتى جانلىق ئىپادىلىگەن.

جانلاندۇرۇش سىياسىي - ئەزەرىيىۋى ماقالىلەردىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

«... بۇ يەردە دوكمىچىلىق دەم ئالسۇن دېيىلۋاتىمىدى. بەزى يولداشلار ئۇنى ئورنىدىن تۇرغۇزماقىتا...»
(«ماۋزېدۇڭ تالانىما ئەسەرلىرى» 3- توم، 1528-بەت)

يۇقىرىقى مىسالدا دوكمىچىلىقتىن ئىبارەت ئابستراكت چۈشەنچە (ئەرسە) ئادەم سۈپىتىدە جانلاندۇرۇلغان. جانلاندۇرۇش ئىككى خىل بولىدۇ:

بىرى ئادەملەشتۇرۇش، يەنە بىرى ئەرسىلەشتۈرۈش.

ئادەملەشتۇرۇشتە جانلىق ھەم جانسىز نەرسىلەر
ياكى ئابستراكت چۈشەنچىلەر ئادەم قىلىپ يېزىلىدۇ.
بۇ خىل ئۇسۇل دائىم دېگۈدەك ئوخشىتىش قاتارلىق
ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر بىلەن گىرەلىشىپ كېلىپ ئۆز
ئىپادىسىنى تاپىدۇ. بۇ ئۇسۇل ئارقىلىق ھېسسىياتنى تو-
لۇق ئىپادىلىگىلى بولىدۇ. كىشىلەر ئاپتوروننىڭ ھېسسىياتىنى
ئاسان قوبۇل قىلالايدۇ. تىلنىڭ جانلىقلىقىنى ۋە ئوبراز-
لىقلىقىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇپ، كىشىلەر تەسەۋۋۇرىغا ناھا-
يىتى زور ئىلھام بەرگىلى بولىدۇ.

جانلاندۇرۇشنىڭ ئادەملەشتۇرۇش شەكلىدە جا-
نسىز نەرسىلەرنى ئادەملەشتۇرۇش، جانلىق نەرسىلەرنى
ئادەملەشتۇرۇش ۋە ئابستراكت ئۇقۇملارنى ئادەملەش-
تۇرۇشتىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئەھۋال ئۇچرايدۇ.

«قۇياش تېخى بۇلۇتلارنى يېرىپ چىقالماي تۇر-
غان، ھەتتا ھاۋامۇ ھالسىرىغان ئىدى.»

(ئۇشۇن دتېكىرقاش»)

«بىز رېستوراندىن چىققاندا كۆزىمىزگە پارلانغان
باشقىچە بىر دۇنيا كۆرۈندى. ئالدىمىزدا ئۇپۇقتا تۇتاش-
قان كۆپكۆك دېڭىز سوزۇلۇپ ياتاتتى. ئاسمان
زۇمرەتتەك سۈزۈك ئىدى. رېئىلانىڭ تەبىئىي مەنزىرە-
سى، ئەلۋەتتە سىزگە تونۇش. ئۇ يەرنىڭ گۈزەل مەنزە-
رىسى ئادەمنى چوڭقۇر ھاياجانغا سالىدۇ. تۇيۇقسىز
كەتكەن دالالىرىدا رەسىملەردىكىدەك خىلمۇخىل رەڭ-
لەر بىلەن چېكىلگەن تۇرلۇك مەنزىرىلەر كۆزىڭىزگە

تاشلىنىپ، ئۇيقۇدا ياتقان شەرق گۈزەللىرىدە بولىدىغان بىر خىل گۈزەللىك تۇيغۇسىنى بەخش ئېتىدۇ. لېكىن بەزى چاغلاردا سىز — بۇنداق چاغلار ناھايىتى ئاز ئۇچرىغان تەقدىردىمۇ، ئۇ — نازىنىنىڭ ئۇشتۇمتۇت ئۇيقۇسىدىن ئويغىنىپ، كۆڭلىكىنىڭ ئېتىكىنى كەڭ يېيىپ ئورنىدىن تۇرۇۋاتقانلىقىنى، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىن لاۋۇلداپ يېنىۋاتقان ئوتنىڭ رەڭگى كېلىپ، كىشىلەرنى يېنىغا چاقىرىۋاتقاندەك قىياپەتتە تۇرغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئويغانغانلىقىنى تەبرىكلەپ تۇرلۈك - تۈمەن گۈللەر-نىڭ ھۆپپىدە ئېچىلىپ كەتكەنلىكىنى، دالىنى خىلمۇ-خىل رەڭلەردىكى مەۋجۇداتلارنىڭ خۇشاللىق قىقاسلىرى بىر ئالغانلىقىنى، بۇ شادىمانلىقلارنىڭ قىزغىن تەپتىدىن كائىناتنىڭ ئوت كەبى قىزىرىپ كەتكەنلىكىنى كۆرىدىمىز. شۇ كۈنمۇ تەبىئەت يۈرەكنى ئويغىتىپ ھاياجانغا سالىدىغان مۇشۇنداق بىر مەنزىرىگە كىرگەن بولۇپ، كېچىدە ياغقان شىددەتلىك يامغۇر سۈيى بىلەن يۇيۇلغان كوچىلار ئەينەكتەك يالتىراپ كەتكەن. ئاسمان بۇلۇتتىن خالى، كۆپكۆك، خىلمۇ خىل دەرەخلەر تېخىمۇ قېنىق يېشىللىققا پۈركەنگەن. دۇنيادىكى ھەممە رەڭلەر ئىپادىلىنىپ تۇرغان گۈللەر بەس-بەستە ئېچىلىپ كەتكەن ئىدى. تۆت ئەتراپتىكى تاغلارمۇ ئۇستىدىكى تونلىرىنى يەڭگۈشلەپ، ئۇچۇق ھاۋا خۇددى گۈل - چېچەككە پۈركەنگەن بۇ كىچىك شەھەرلى كۆرۈنۈشلىش ئۈچۈن يىراقتىن كەلگەن مېھمانىدەك شەھەرگە قاراپ قاراپ تۇرۇشقان ئىدى.»

(«دۇنيا ئەدەبىياتى» 1984 - يىل، 4 - سان «بىر ئايالنىڭ 24 سائەتلىك سەرگۈزەشتىسى»)

توي ۆه تەنتەنه،
پۈتۈن ئۇلكه مده.
مەيدانلار تامان،
پۈركەنگەن كۈلكه.

يېشىل دەرەخلەر،
چاۋاكلار چېلىپ.
كۈلگەن تەبىئەت،
ئىلهام كۆكۈلگه.
(ئەلقەم ئەختەم «داھىيغا تەشەككۈر»)

يۇقىرىقى مىساللاردا جانسىز نەرسىلەر ئادەملەشتۈرۈلگەن، يەنى قۇياش، ھاۋا، بۇلۇت، تاغ ـ دەريالار، ئورۇن ـ جاي، تەبىئەت مەنزىرىلىرى قاتارلىق مەۋجۇت شەيئىلەرگە ئادەملەردىكى ئىدىيە، ھېسسىيات، تۇيغۇ ۆه ھەرىكەتلەر چېتىلىپ، ئۇلاردا جانلىق نەرسىلەرگە خاس بولغان پائالىيەتلەر گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بۇ، ئادەملەشتۈرۈشنىڭ بىرىنچى خىل شەكلىدۇر.

ئادەملەشتۈرۈشنىڭ ئىككىنچى شەكلى جانلىق نەرسىلەرنى ئادەملەشتۈرۈشتۇر.

«ئۆرۈلۈپ كەتكەن شىپاڭنىڭ تۈۋىدە يەنە بىر تۈپ تاغ ئىرغىيى تۇرىدۇ. ئۇنىڭ قار بىلەن قاپلانغان

قويۇق يېشىل يوپۇرماقلىرىدا ئون نەچچە قىزىلگۈل ۋالىلداپ، خۇددى چوغدەك كۆرۈنۈپ تۇراتتى. گويا ئۇ يېراق سەپەرگە ئاتلانغان ساياھەتچىلەرنى مەسخىرە قىلغاندەك غەزەپ ۋە مەغرۇرلۇق بىلەن قارىغاندەك تۇراتتى.»

(لۇشۈن «تېگمەرفاش»)

«كەنتىمىزدە يولنىڭ بويىدا،
ئۆستى يانداش ئازغان ھەم تېرەك.
نەۋ باھاردا ياشناپ ئۇلارنىڭ—
ئۆسۈشلىرى بولمىدى بىردەك.
تېرەك ئېگىز ساما قۇچاقلاپ،
نۇرتا سۇرۇپ بولدى باراقسان.
پاخماق بولۇپ قالدى تۇۋندە،
پاكار بويلۇق ھەسەتخور ئازغان.
ئۆسكىنىگە تېرەكنىڭ ئېگىز،
ئازغانجانىنىڭ غەزىپى كېلىپ؛
دېدى: «ئاكاڭ تۇرغاندا سېنىڭ —
بويۇڭ مەندىن كېتەرمۇ ئېشىپ؟!»
يوق ئەمەستۇر تۇرمۇشىمىزدا،
«ئازغان»جانلار، كۆرەڭلەيدىغان،
ئېگىز ئۆسۈپ، يوغان چامدىسا،
ئۇندا قىلارنى كۆرەلمەيدىغان.»

(ئۆمەر ئوسمان «ئازغان بىلەن تېرەك»، «قەشقەر گېزىتى» 86 - يىل، 20 - دېكابىر)

«ۋاق - ۋاق،
قۇياشتەك ئاپئاق:
بىر تۇخۇم تۇغدۇم،
قېنى قاراپ باق.
ۋاق - ۋاق...
قۇياشتەك ئاپئاق:
بىر تۇخۇم تۇغدۇم،
ئالەمدىن چوڭراق.
كىم تۇغالايدۇ؟
مېنىڭدەك شۇنداق.»

(تاباسكۇ «مىكىيان ناخشىسى»، «قەشقەر كېچىسى»
1986 - يىل، 1 - نويابر)

يۇقىرىدا ئۇچ مىسال كەلتۇردۇق. لۇشۇننىڭ «تېمىرقاش» ئەسىرىدىن ئېلىنغان پارچىدا تاغ ئىرغىيى، قىزىلكۆل، «ئازغان بىلەن تېرەك» دېگەن شېئىردا ئازغان بىلەن تېرەك، «مىكىيان ناخشىسى» دېگەن شېئىردا مىكىيان قاتارلىق جانلىق نەرسىلەر ئادەمىلەشتۇرۇلگەن.

هاياتىم باهارى، يازى هەم كۈزى،
ئالەمدىن ئۆتۈشتى كۈلۈپ هەم يىغلاپ.
ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرى - زىمىستان قىشى،
هويلامنىڭ كەينىدە تۇرىدۇ ماراپ.

شۇ سەۋەب مۇڭلىنىپ چۆكسەم خىيالغا،
چىن مېهنەت، نۇر ئەقىل، باهاسىز ۋىجدان.

مۇھەببەت ھەم نەپرەت ئەلچىسى گويام.
كېلىشتى ئالدىمغا تارتىشىپ پىغان.»
(تۇرغۇن ئالماس «ئىنسان خىسلىتى»)

يۇقىرىقى شېئىرىدا: ئادەمنىڭ ھاياتى باھار، ياز، كۈز، قىشقا ئوخشىتىلىپ ئاخىرى بۇ ئابستراكت چۈشەنچىلەر بىراقلا جانلاندۇرۇلۇپ ئادەملەشتۈرۈلگەن. يەنى ئادەمدىكى ماراشتىن ئىبارەت ھەربىر كەيپىيات باھار، ياز، كۈز، قىشقا كۆچۈرۈلگەن. ئىككىنچى كۈپلېتتا چىن مۇھەببەت، ئەقىل، ۋىجدان دېگەن ئابستراكت چۈشەنچىلەر جانلاندۇرۇش ئۇسۇلى بويىچە ئادەملەشتۈرۈلۈپ، (ئەلچى قىلىنىپ)، ئادەمدىكى پىغان تارتىشىپ كېلىشتەك خۇسۇسىيەت بىلەن تەسۋىرلىنىپ كونكرېتلاشتۇرۇلغان.

ئادەملەشتۈرۈش باللار ئەدەبىياتىدا كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. چۈنكى باللار ئەدەبىياتى ژانىرى ئارقىلىق ياش - ئۆسمۈرلەرگە كومموئىستىك ئەخلاق تەربىيىسى، ئىلىم - پەن تەربىيىسى، سوتسىيالىستىك ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتىش تەربىيىسى، ھەر خىل ناچار قىلىق، ناتوغرا ئىدىيىلەرنى چەكلەش ۋە ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا، نەرسىلەرنى ئادەملەشتۈرۈشتىن ئىبارەت بۇ ۋاستە زۆرۈر رول ئويناپىدۇ. باللار ئۈچۈن يېزىلغان بەزى ھېكايىلاردا ھايۋانلار بىر - بىرى بىلەن سۆزلەشتۈرۈلىدۇ. دۆلەتنىڭ مال - مۈلكىنى ئاسراش تەربىيىسى بېرىشنى مەقسەت قىلىدىغان پارتا - ئورۇندۇقلار سۆھبىتى. دەل - دەرەخلەر

سۆھبتی قاتارلىق مەخسۇس تېمىلاردىكى ھېكايە، شېئىرلار بۇنىڭ دەلىلىدۇر.

بىز تۆۋەندىكى «دەپتەرلەرنىڭ سۆھبتى» دېگەن شېئىرنى كۆرۈپ باقايلى.

«بىر كۈن جىمجىت كېچىدە،
ئىش ئۈستىلى ئۈستىدە.
سۆھبەت بوپتۇ ئۆزئارا،
دەپتەرلەرنىڭ ئىچىدە.

بۇ دەپتەرلەر زوق بىلەن،
بىر دەپتەرنى ماختاپتۇ.
ھەممە بىردەك ئۈنىگدىن،
شۇنداق سوئال سوراپتۇ.

«سۆزلەپ بېرىڭ دوستىمىز،
سەندە بەك زور ئۆزگىرىش.
ناچار ئىدىڭ ئىلگىرى،
تاپتىڭ قانداق يۈكسىلىش؟»

شۇ چاغ كۆركەم بۇ دەپتەر،
ئۆز سۆزىنى باشلاپتۇ.
ئۆز كەچۈرمىشلىرىنى،
ئوتتۇرىغا تاشلاپتۇ.

«بۇرۇن ئىگەم سەمەتجان،
بەكمۇ بەئىباش شوخ ئىدى.

ئۇنىڭ ياخشى ئۆگىنىش،
مەقسىتىمۇ يوق ئىدى.

تاپشۇرۇقنى ئىشلەيتتى،
باشقىلاردىن كۆچۈرۈپ.
ئۆز پىتىمۇ يازالماي،
قالايمىقان ئۆچۈرۈپ.

يازار ئىدى ئېگىز - پەس،
قۇرلىرىمغا قارىماي.
ۋاريانتىنى يىرتاتتى،
يازغانلىرى يارىماي.

قوشۇلاتتىم سىنىپتا،
دەپتەرلەرنىڭ سىپىگە.
لېكىن چىقىپ قالاتتىم،
ئۇستەلنىڭ بىر چېتىگە.

خاتا جايىنى تۈزىتىپ،
زېرىكمەيتتى مۇئەللىم.
كۈندە سۆزلەپ سەمەتكە،
تېرىكمەيتتى مۇئەللىم.

تەنقىدلىنىپ ھەمىشە
قايتۇرۇلسام ئۆنىكىمگە

پەرۋا قىلماي سەمەتجان،
كېتەر ئىدى ئويۇنغا.

قاراڭ بۈگۈن بەتلىرىم،
شۇنچە رەتلىك يېزىلغان.
ھەر تېتىمدا يۈز نومۇر،
مەرۋايىتتەك تىزىلغان.

ئىگەم سەمەت بەكمۇ تېزە،
بەكباشلىقنى تاشلىدى.
ئاق قەغەزدە سىرتىمنى،
بىر چىرايلىق تاشلىدى.

ئىشخانىغا شۇڭلاشقا،
كۈندە خۇشال كىرىمەن.
رازى بولغاچ مۇئەللىم،
شادلىنىمەن كۈلىمەن.»

ئاڭلاپ بۇنى دەپتەرلەر،
سەمەتجاننى ماختاشتى.
بۇ دەپتەرنىڭ كۆكسىگە،
قىزىل گۈللەر تاقاشتى»

(ئەھەت ھاشىم «باشلانغۇچ مەكتەپ تىل - ئەدەبىيات ھەرسلىكى»دىن)

نەرسىلەشتۇرۇش: بۇ جانلىق نەرسىنى يەنى ئادەم
نى نەرسە ياكى ھايۋانلار قىياپىتىدە يېزىش دېمەكتۇر.
بۇ ئۇسۇل كۆپىنچە ھەجۋى ئەسەرلەردە قوللىنىلىدۇ. لېكىن، ئادەملەشتۇرۇش ئۇسۇلىدەك كۆپ قوللىنىلمايدۇ. مەسىلەن:

«بىر زامانىدا مۇھىت سۇيى چايقاپ - چايقاپ،
ئاتقان ئىكەن بىر پاقىنى چەتكە تاشلاپ.
ھەيرانلىقتا ئۇ بىچارە مەيۇس پاقا،
يول ئېزىقىپ كېتىپ قاپتۇ باشقا ياققا.
كەلگە مۇھىتىم قەيەردە دەپ ھەسرەتلىنىپ،
قاتتىق ئەلەم ئورىۋاپتۇ غەمگە سېلىپ.
يۇرەر ئىكەن ھامان مۇھىت سۇيىن ئىزلەپ،
بوران - چاپقۇن توسار ئىكەن ئۇنى يۇزلەپ،
بېرىلمەستىن مۇشەققەتكە يۇرگەندە ئۇ.
تۇن كېچىدە يولۇقۇپتۇ كىچىك بىر سۇ،
مۇھىتتىن بىر قولتۇق دېگەن گۇمان بىلەن.
سەكرەپ چۈشتى شۇكرى ئېيتىپ زابان بىلەن،
چۈشۈپ باقسا مۇھىت ئەمەس قۇدۇق ئىكەن.
سۇيى سېسىق بۇسى يامان بۇزۇق ئىكەن.
چىدىيالماستىن يېلىنىپتۇ خۇدايىغا.
ئىجابەتلىك تەلەپ قىلغان دۇئايىغا.
كېچە - كۈندۈز قۇرۇماپتۇ يىغلاپ كۆزى.
ئەلەم بىلەن سارغىيىپتۇ گۈلدەك يۈزى.
بۇندىنمۇ بىر مىسكىن پاقا ياشار ئىكەن.
«غەنىمەت» دەپ قۇدۇق سۇيىن ئاشار ئىكەن.

مۇساپىرنىڭ قىلغان يىغا - زارىن ئاڭلاپ،
كەپتۇ يۈگۈرۈپ بىچارىنىڭ ھالىن سوراپ،
بۇ كەڭ جاھان نېچۈن ئاڭا پاتماس جانسەن؟
شۇكرى ئېيتماي تۇ، نېمە تكە بەك نادانسەن!»
«يامان سېسىق ئىكەن بۇ جاي ھەم تارچىلىق.
ھۆكۈم سۈرەر ئىكەن دائىم ئاچارچىلىق،
مۇھىت دېگەن كەڭ جاھانىنىڭ پەرزەنتىمەن.
مىليون - مىليون يۇرتداشلارنىڭ دىلبەندىمەن.»
بۇنى ئاڭلاپ قۇدۇقتىكى مسكىن پاقا.
«ئەي مۇساپىر كۆزۈڭنى ئاچ؟ باق بۇياققا
دەپ قۇدۇقنىڭ بۇلۇڭىغا بارماق تىرەپ،
مۇھىتىڭنىڭ سۈيى شۇنچە كىلەمدۇ؟ — دەپ.
قىمچقىر پىتۇ: — ئەي مۇساپىر كەل!» دەپ ئۇنى.
كۆرسىتىپتۇ بىر پىيالە مىقدار سۈنى،
مېھمان پاقا دەپتۇ: «مۇھىت كەڭ بىر جاھان.
بۇ قۇدۇقتەك كۈن نۇرىدىن ئەمەس پىنھان.»
بۇنى ئاڭلاپ مسكىن پاقا بوپتۇ خاپا.
نەسىھەتلىك سۆزلەر بىلەن قىپتۇ تاپا.
— بۇنداقمۇ چوڭمۇ سۇ بولامدۇ؟ بۇ - قۇرۇق گەپ.
ساراڭمۇ سەن كۆپ سۆزلەيسەن ئەي بىئەدەب.
مۇنداق ئارتۇق لەززەتلىك سۇ نەدە بولسۇن؟
ياتمىغانلار دىلى دائىم غەمگە تولسۇن.»

× × ×

خېرىدار پاقا كۆرگىنى شۇ كىچىك قۇدۇق،

ئەتراپىدىن كۆرۈنمىگەچ ھېچ بىر يورۇق.
ئىشەنمىگەن مۇھىت دېگىز بارلىقىغا.
ئىمان ئېيتماس تەبىئەتنىڭ يارلىقىغا.

× × ×

مېنى سوريسىڭ بۇرۇن تاشلاپ تار قۇدۇقنى،
كۆرۈپ قالدىم مۇھىت ئوخشاش كەڭ يورۇقنى.
دىلىم مۇھىت لەززىتىنى تېتىپ قالدى.
تار قۇدۇقنىڭ ئىشقى دىلدىن كېتىپ قالدى.
دېمەك قۇدۇق تۇۋىدە بىر مىسكىن پاقا.
كۆركىرايدۇ «كېلىمىڭ!» دەيدۇ ئۇشبۇ ياقتا.
«سىز كۆركىراپ مېنى ئېلىپ بارالمايسىز،
ئىنشائاللا ئەمدى قىلتاق قويالمايسىز.
بۇگۈنكى كەڭ مۇھىتتا مەن ئۆزگىنىمدە،
ئەركىن ھايات بەزمىسىنى تۇزگىنىمدە.
بارالماسمەن تار قۇدۇققا جاۋاب مانا،
چۈشمەسمەن ئۇ سېسىق قۇدۇق ئىچرە يەنە.
دېمەغمدا ھازىرمۇ بار سېسىق بۇيى،
كۆرمىسەمۇ ئېسىمدىدۇر «تىنىق» سۇيى.
تەنلىرىمدە زەھەرلەنگەن ئىز تېخى بار،
ئەركىنلىكنى سېتىش ماڭا نومۇس ۋە ئار.
ماڭا سىڭمەس سىزگە سىڭگەن ئۇ سېسىق سۇ،
شۇنچە بولار جەھەننەمدىن چىقسىمۇ ھو.
قۇلاق سېلىڭ نىمىشەتتىن بۇدۇر جاۋاب!

سىز كۆركىراپ تاپالماسىز پەقەت ساۋاپ.»

(لىمشېمت «جاۋابىم»)

1947 - يىلى ئۈرۈمچى شەھىرىدە گومىنداڭچىلار تەرىپىدىن «ئىسلام دىنىنى مىمايە قىلىش» نىقابى بىلەن بىر ئەكسىيەتچى تەشكىلات قۇرۇلغان ئىدى. بۇ تەشكىلات ئۆزىگە تارتىش مەقسەتىدە، شائىرغا خەت يازغان. شائىر لىمشېمت ئەكسىيەتچىلەرنىڭ بۇ دەۋىلە - نەيرەڭىنى ۋاقتىدا تونۇپ يېتىپ، يۇقىرىقى ھەجۋى شېئىرنى يازغان. ئەكسىيەتچى تەشكىلاتنى سېپىق قۇدۇققا ئۇرغاتقان ۋە بۇ تەشكىلات ئەزاسىنى «مىسكىن پاقا» دەپ نەرسىلەشتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئەركىنلىك، ھۆرلۈك، ئازادلىققا بولغان كۈچلۈك ئارزۇسىنى ئىپادىلىگەن ۋە گومىنداڭچىلارنى، جاھالەتلىك زامانىنى قاتتىق پاش قىلغان.

يولداش لىيۇشاۋچى ئۆزىنىڭ «كوممۇنىستلارنىڭ تەربىيىلىنىشى» دېگەن ئەسىرىدىمۇ نەرسىلەشتۈرۈشتىن ئاھايىتى ئۇنۇملۈك پايدىلانغان. ئۇ، «ئىزۇپ مەسەلىسى»دىن مۇنداق بىرنى ئىشلەتكەن:

«بىر شەپەرەڭ يەرگە چۈشۈپ كەتكەندە ئۇنى — ئاغمىخان تۆتۈۋاپتۇ. شەپەرەڭ جېنىنى تىلەپتۇ، ئاغمىخان «مەن ئەزەلدىن قۇشلارغا ئۆچ، سېنى قويۇپ بەرمەيمەن» دەپتۇ. شەپەرەڭ «مەن قۇش ئەمەس، چاشقان» دېگەندىن كېيىن ئاغمىخان ئۇنى قويۇپ بېرىپتۇ. شەپەرەڭ كېيىن يەنە يەرگە چۈشۈپ كېتىپتۇ. بۇ ۋاقىتتا بۇنى باشقا بىر ئاغمىخان تۆتۈۋاپتۇ. شەپەرەڭ «مېنى يېمە» دەپ يېلىنىپتۇ. ئاغمىخان «مەن چاشقانلارنىڭ

هەممىسىگە ئۆچ» دېگەندە، شەپەرەك «مەن چاشقان ئەمەس شەپەرەك»دەپتۇ. ئاغمىخان ئۇنى قويۇپ بېرىپتۇ. شۇنداق قىلىپ شەپەرەك ئىككى قېتىم ئىسمىنى ئۆزگەرتىپ جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قاپتۇ.»

يولداش لېۇشاۋچى بۇ ئارقىلىق پارتىيىگە كۆز بويىپ كىرىۋالغان «ئېشەك دېسە ئېشەك ئەمەس، ئات دېسە ئات ئەمەس»، «يۇمىلاق تاۋۇز»، «جاھانىنىڭ رەڭگا كىرىۋالغان پۈرسەتپەرەسلەر ۋە سىياسىي دەللالارنى» ئەنە شۇنداق سۈرەتلىگەن ئىدى. بۇ نەرسىلەشتۇرۇشنىڭ جانلىق مىسالى.

يەنە تەلئەت ناسىرنىڭ «قار لەيلىسى» دېگەن شېئىرىمۇ جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ نەرسىلەشتۇرۇش شەكلىدە يېزىلغان. مەسىلەن:

«قار لەيلىسى ئېچىلىپتۇ قەھرىتاندا تاۋلىنىپ،
جۇت بوران، ئازغىن تۇماندا شۇنچە تەمكىن تۇرقىدا.
قىلىچىمۇ راھەت ـ ھالاۋەتتىن تاماسى يوق ئۇنىڭ،
بىر ئۆمۈر جەڭ قىلار كۆڭلىنى شۇ بىر خىيالقىدا.
ئۇ تۇرار ئېگىزدە كەم چوققىلارنىڭ ئۈستىدە.
بوي تالاشماس كۆك بىلەن، ھۆسىن تالاشماس گۈل بىلەن.
يىلتىزى تاشنى يارار، بەرگى زىمىستاندا لاۋا،
تۇرىدۇ ياشناپ ھەمىشە كارى يوق جۈدۇن بىلەن.»

يازغۇچىلار نەرسىلەشتۇرۇشتىن پايدىلانغاندا ئادەملەرنى نەرسىلەرگە ۋە ھايۋانلارغا ئوخشىتىپ يېزىش

ئارقىلىق كىشىلەردە كۆچلۈك ھېسسىيات، تەسىرات پەيدا قىلىدۇ. مەسىلەن:

«...رقارا خەنجەر» سۆزىنى، شورلۇق ۋە كىشى ياشىتىمايدىغان بىر باياۋاندا ياشايدۇ. ئۇ قۇمدا شۇڭغۇپ يۈرىدىغان، تۈتىلى بولمايدىغان كەسىلەنچۇكتەك، ياكى قومۇشلۇقتا سۆرىلىپ يۈرىدىغان يىلاندەك چاقتان، ئۇنىڭغا ھېچكىمنىڭ قولى يەتمەيدۇ. ئۇ بولسا ھەممە يەردە تەييار...»

«...قارا خەنجەر» دۇشمەننىڭ ئارقىسىغا چۈشكەن تۇن كۆلەڭگىسى، ــ دەپ سۆزىنى داۋام قىلدى تىۋركەمەن، ــ «قارا خەنجەر» قىساس خەنجىرى، غەزەپ نەيزىسى، قىساس قىلىچى، «قارا خەنجەر» ھازىر يالغۇز، ئۇنىڭ يا ئوغلى، يا ئاكا ـ ئۇكىسى يوق...»

(ۋ. گ. يان «چىڭگىزخان» رومانىدىن)

بۇ مىسالدا زۇلۇمغا قارشى قوزغالغان خەلق پەرزەنتى «قارا خەنجەر» ھايۋانلارغا ۋە نەرسىگە تەڭلەشتۈرۈپ يېزىلغان.

جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىنى شېئىرىيەتتە قوللانغاندا ئۇ، ئۆستۈرۈش خاراكتېرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇلدا شائىر ئالدىنقى مىسرالاردا ئېيتىلغان ئوي ـ پىكىرنى كېيىنكى مىسرالاردا تېخىمۇ كۆچەيتىپ جانلاندۇرۇپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

«مۇھەببەت سۆزىنى يارىنى سۆيمەك،
دېيىلسە بولىدۇ دېگىزدىن تامچە.

مۇھەببەت ۋەتەنتىك يولىدا ئۆلمەك،
دېيىلسە قاقاقلاپ كۈلىمەن شۇنچە.»
(ت. ئالماس «ئىنسان خىسلىتى»)

جانلاندۇرۇش ئۇسۇلى شېئىرىيەتتە سۈپەتلەش خاراكتېرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. بۇنىڭدا شائىر تەسۋىرلىنىۋاتقان ۋەقە ياكى ھادىسىلەرنى كىتابخانغا روشەن كۆرسىتىپ بېرىپ ئۇلاردا ھاياجانلىق ھېسسىياتىنى پەيدا قىلىدۇ. مەسىلەن:

«ئاي مۈكۈپ يۇلتۇزلار ئۇركۈپ قاچقاندا،
تەبەسسۇم پەردىسى ئوتقاش چوغلاندى.
شەرق قىزى يۈزىگە ئەتلىك ياققاندا،
گۈگۈملۇق مومىيى يىراق قوغلاندى.»
(ت. ئالماس «تاڭ سەھەر»)

جانلاندۇرۇش ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىمۇ ناھايىتى كۆپ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

«زورکىنىڭ باشىغا چىقسام،
كۆرۈندى قۇمۇل تاغلىرى.
ئاھ ئۇرۇپ قان يىغلىسام،
سىرىلدى سەرۋەك تاغلىرى.»

بىز بۇ قوشاقنى ئاڭلىغىنىمىزدا ئۆتمۈشتە زۇلۇم دەستىدىن ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلغان (پالانغان) ئايرىلىش پىراقىغا چىدىمايۋاتقان زورکى تېغىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، يىـ

راقتىن يۇرتنى كۆرۈپ سېغىنىش ئوتىدا يۇرەك باغرى
خۇن بولغان، كۆزلىرىدىن قانلىق ياش تۆكۈلۈۋاتقان بىر
دەردمەن كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. بۇ قوشاقتىكى «سىرىلە
دى» سۆزىنىڭ جانلاندۇرۇش رولى ناھايىتى چوڭ. «سى
رىلدى سۇيۇمدىن تاغلىرى» دېگەندە بىزگە تاغ بىر تۇرۇپ
ئاشۇ دەردمەنلىك ئاھ ـ زارىغا چىدىمايۋاتقاندەك، ئىچى سىرىلىپ
كېتىۋاتقان مۇڭداش ـ ھېسداش ئادەمدەك كۆرۈنىدۇ.
بىر تۇرۇپ ئاشۇ تاغ ئېرىپ، دەردمەنلىك قان ياشلىرىغا
قوشۇلۇپ، ئېقىپ كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنىدۇ. بۇ ئوبرازـ
لىق پىكىرنىڭ دەردنى چۈشىنىدىغان ئادەمگە نەقەدەر
چوڭقۇر تەسىر قىلىدىغانلىقى ھەققىدە سۆزلەپ ئولتۇرۇشـ
نىڭ ھاجىتى يوق.

بىز يىراق يەرگە كېتىۋاتقان، قايتىپ كېلىش مۇشـ
كۈل بولغان، قەدىرداندىن ئايرىلىشقا قىيمىغان ئادەمنىڭ
ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەن مۇنۇ قوشاقنىمۇ ئاڭلاپ باقايلى:

«كەتسىلە كەلمەيدىلا،
ياغلىقلىرى قالسۇن ماڭا.
يىغلىسام ياشىمنى ئېرتاي،
ھەمراھ بولۇپ تۇرسۇن ماڭا.»

بۇ مىسالار «ماڭا يادىكار قالدۇرغىن» دېگەن پى
كىرنىڭ ئوبرازلىق ئىپادىسى. بۇ يەردە قەدىردان مەھـ
بۇبلار مۇناسىۋىتىدىكى بىر ئادەت بولغان ياخلىق قال
دۇرۇش ۋاستە قىلىنىپ، ناھايىتى چوڭقۇر لىرىك ھېسـ
سىيات ئىپادىلەنگەن. بۇ جايدا سۆۋۈل جانلاندۇرۇش بىلەن

گىرەلەشكەن بولۇپ ياغلىق ئادەمدەك جانلاندۇرۇلغان.
جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىنى ھېسسىيات تازا كۈچەيگەندىلا ئاندىن قوللىنىش لازىم. ۋە ئۇنى ھېسسىيات بىلەن چېتىپ بىرىكتۈرۈش لازىم. بۇ ئۇسۇل ئارقىلىق مۇئەييەن بىر ئىدىيىنى ئىپادىلەيدىغانلىقىمىز ئۈچۈن قالايمىقان قوللىنىشقا بولمايدۇ.
يەنە جانلاندۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللانغان چېغىمىزدا ئۇنىڭ نەرسىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى ئالاھىدىلىكىگە ماس كېلىشكە دىققەت قىلىشىمىز لازىم.

5. سۆيەتلەش

ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ، ۋەقە ـ ھادىسىلەرنىڭ مۇھىم بەلگىلىرىنى، تۇرلۇك خۇسۇسىيەتلىرىنى، سۆيەتلىرىنى ۋە ھالەت ـ ھەرىكەت پائالىيەتلىرىنى ئېنىق، روشەن، گەۋدىلەندۈرۈپ سۈرەتلەپ بېرىشكە يارىدەم بېرىدىغان ستىلىستىكىلىق ۋاستە سۆيەتلەش دەپ ئاتىلىدۇ.
سۆيەتلەس تەسۋىرلىنىۋاتقان ئادەم ۋە نەرسىلەرنى، ۋەقە ـ ھادىسىلەرنى ئوقۇغۇچىلارغا روشەن كۆرسىتىش، ئاڭلىتىش ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇلاردا ھېس ـ ھاياجان ئويغىتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. مەسىلەن:
«بىز مەجنۇنتاللىق يول بىلەن قەپقىزىل گۈلگە ئورالغان لەمپىلىك پەشتاقاقاراپ ماڭدۇق. سۇپسۇزلۇك سۇنىڭ شىلدىرلاپ ئېقىشى، چىرايلىق قۇشلارنىڭ يېقىملىق سايرىشى،

ۆه يا پيهشللىق ئىچىدىكى ساپ هاۋا كۆكۈلنى ياشارتاتتى. بىز قەپقەزىل گۈللەر ئىچىلىپ كەتكەن گۈللۈكنى ئايلىنىپ كېچىككىنە ئورۇندۇقتا ئولتۇردۇق. ئېھتىمال بۇ ئىككىمىزنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سۆھبىتىمىز بولسا كېرەك. ئۇ مېنىڭ قولۇمنى تۇتتى - دە ئۆزىگە تارتتى. مەن ئۇنىڭ كۆكسىگە بېشىمنى قويدۇم. ئۇنىڭدىن ئۇرۇۋاتقان هارارەت ۋۇجۇدۇمنى لەرزىگە سالدى. يۈرىكىم دۇپۇلدەپ سوقۇشقا باشلىدى. بىراق ئاز ئۆتمەي ئۇنىڭ كۆز ياشلىرىنىڭ يۈزۈمگە يامغۇر تامچىسىدەك چۈشۈۋاتقىنىنى كۆردۈم.»

(ئابلىمىت سابىر «خىلۋەتتىكى نۇر»)

«مىدىتسىنا گۈرۇپپىسىنىڭ قاتاردا رەيهانگۈلمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ نوكچا بوي زىلۋا قامىتىنى ماشرەڭ هەربىي يوپكا بىلەن پىلۇتكا شۇنچە گۈزەللەشتۈرگەن ئىدىكى، بۇ سۈمباتقا كۆكسىدىكى رساداقەت، مېدالىنىڭ قوشۇلۇشى خېددى گۈلزار ئىچىدىكى ئېلىكتىر لامپۇچكىسىنى يورۇتۇۋەتكەندەك كۆرۈنەتتى.»

(تۇردى سامساق «ئاخىرەتتىن كەلگەنلەر»)

يۇقىرىقى مىسالدىكى ئادەم ۋە نەرسىلەر، ئورۇن - جاي، گۈل - گىياللارنىڭ ئالاهىدە سۈپەتلىرى كىشىدە كۈچلۈك هېس - تۇيغۇ پەيدا قىلىدۇ.

سۈپەتلەش تەسىرلىنىۋاتقان شەيئىنىڭ جانلىق ئوبرازىنى يارىتىپ، مەۋهۇم ئۇقۇمنى كونكرېت نەرسىگە،

كۈنكىرىت نەرسىنىڭ قىياپىتىگە يۆتكەپ، ئوقۇغۇچىلاردا كۈچلۈك ھاياجان، روشەن ۋە يېتىملىق ھېس - تۇيغۇ قوزغايدۇ.

سۈپەتلەش لىرىك شېئىرلاردا كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. چۈنكى لىرىك شېئىرلاردا بايان قىلىنىدىغان دەرسلەرنىڭ ئوبرازى كونكرېت تەسۈرلەر ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىلىدۇ. سۈپەتلەشلەر كۆپىنچە سۈپەتلەر، رەڭ ۋەش ۋە رەۋىشداشلاردىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

دېلان باغرى يولنى بويلاپ ماشىنا.
بۆلەكچىلا پەيزى بىلەن باراتتى.
يول چېتىدە ئورغاقتا كۆپ تەلپۈنۈپ،
ئالتۇن باشاق بىزگە كۈلۈپ قارايتتى.»
(ئا. خوجايىۋ «يولدا»)

«بۇغداي ئۆڭلۈك، توقاچ يۇزى ئاقاردى،
كۈلۈپ تۇرغان خېرما كۆزى مۆلدىنىپ؛
قارا مەخمەل سېكىلىكى تارالدى،
ھەر تەرەپكە چېچىلغانچە تولغىنىپ.»
(تۇرغۇن ئالماس «قىز ۋە شامال»)

«ئاققۇدەك چوقتىدا، ياقۇت قىيادا،
سىر دىشىپ تۇرىدۇ، ھالرەڭ بۇلۇتلار.
كۈمۈشرەڭ لېنتىدەك شارقىراتمىنىڭ،
جامىدىن سۈ ئىچەر بۇغا - مارالار.
(ت. ئالماس «تاڭ سەھەر»)

يۇقىرىقى مىسالاردا سۇپەتلەش جايىدا ئىشلىتىلگەن ئىلمىكى ئۇچۇن شېئىر ھېسسىياتقا باي، گۈزەل، ئوبرازلىق چىقىقان.

سۇپەتلەش ئۇسۇلىنى مۇئاپىق قوللانغاندا ئەسەرنىڭ ھۇتۇقىنىڭ تەسىرچانلىقى ئاشىدۇ. يەنى ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى جانلىق رەۋىشتە ئەكس ئەتتۈرۈپ، چۇشەندۈرۈپ بەرگىلى بولىدۇ. بولۇپمۇ بۇ ئۇسۇل ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ بەلگە ۋە خۇسۇسىيەتلىرىنى كىتابخانلارنىڭ روشەن، ئېنىق تەسەۋۋۇر قىلىشىغا، ئەسەرنىڭ ستىلىستىكىلىق رولىنى، ئۇنۇمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە، ئوبراز ۋە تېپ يارىتىشقا كەڭ ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ.

سۇپەتلەش خەلق قوشاقلىرىدىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. يەنى «ئىشق»، «كۆڭۈل»، «پەلەك»، «زۇلۇم»غا ئوخشاش ھەۋەس چۇشەنچىلەر خەلق قوشاقلىرىدا «ئىشقى ئوتى»، «كۆڭۈل رېشتىسى»، «پەلەك چاقى»، «زۇلۇم ئوتى»...غا ئوخشاش ئېپىتىتلىق (سۇپەتلەش) تۈزۈلۇشلەر بىلەن ئوبرازلىق خاراكتېرگە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

«يارسىز ئۆتكەن ئۆمۈرنىڭ،
مىڭ يىلى بىر كۈنچە يوق.
ئىشقى ئوتىنىڭ ئالدىدا،
دوزاخ ئوتى ئۇچقۇنچە يوق.»

«ئاق ئالما قىزارغانىدەك،
قىزىل يۈزلۈكۈم يارىسم.

ناۋات بىلەن يۇغۇرغاندەك،
شېرىن سۆزلوكۇم يايرىم.»
(ئۇيغۇر خەلق قوشىقى)

«بولنار مەنى ئولاس كۆز،
قارا مەڭىز قىزىل يۈز.
ئاندىن تامار توگەل تۇز،
بولناپ يەنە ئۇل قاچار.»

يەشمىسى:

«قارا مەڭلىك قىزىل يۈزلىرىدىن،
گۈزەللىك تېمىپ تۇرىدىغان،
خۇمار كۆز مېنى ئەسىر قىلىدۇ،
يەنە قېچىپ كېتىدۇ.
(مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»)

سۈپەتلەشنى قوللىنىشتا تۆۋەندىكىلەرگە دىققەت قىلىشىمىز لازىم.

1) سۈپەتلەش جانلىق بولۇشى لازىم. ئەدەبىي ئەسەرلەردە ۋە بايان خاراكتېرلىك ماقالىلەردە مۇھىت شارائىت، ۋەقە، ھادىسىلەر ۋە پېرسوناژلارنى سۈرەتلەشتە، جانلىق سۈردە سۈپەتلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ نۇقتىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن ئالدى بىلەن سۈپەتلىنىدىغان ئوبيېكتنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكىنى تۇتۇشقا ماھىر بولۇشىمىز كېرەك. پەقەت مۇشۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن سۈپەتلەش ئارقىلىق ئېنىق، جانلىق ئوبرازنى شەكىللەن-

مۇرگەلى بىرلەشۈ.

2) سۈپەتلەش ھەقتىقىي بولۇشى لازىم. يەنى ئادەم، ۋەقە، مۇھىت، شارائىت، نەرسە ھادىسىلەرنى سۈپەتلەش تۈرمۇش چىنلىقىغا ئۇيغۇن بولۇشى لازىم. بۇنداق دېگەنلىك تۈرمۇش ھادىسىلىرىنى شۈپىتىلا سۈرەتكە ئېلىش دېگەنلىك بولماستىن بەلكى سۈپەتلەش ئارقىلىق تۈرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈش لازىم دېگەنلىكتۇر.

3) سۈپەتلەش ئورۇنلۇق بولۇشى لازىم. مۇشۇنداق بولغاندىلا سۈپەتلەش ئارقىلىق كىتابخانلارنى ئادەم ۋە نەرسىلەر ھەققىدە تېخىمۇ روشەن، جانلىق تەسىراتقا ئىگە قىلالايمىز.

6. پەر - پىراڭ (ئېلىشما ئىبارە)

بىرەر نەرسە ياكى ھادىسىنى مۇئاسىتە ئاڭلىتىدىغان سۆزلەرنى شۇ نەرسە ياكى ھادىسىنى تەرىپلەيدىغان باشقا سۆزلەر بىلەن ئالماشتۇرۇپ قوللىنىشتىن ئىبارەت مېتاستىكىلىق ۋاستە پەر - پىراڭ (ئېلىشما ئىبارە) دەپ ئاتىلىدۇ.

پەر - پىراڭنى ئىشلىتىش بىر نەرسىنىڭ ئاساسىنى، مۇھىم بەلگىلىرىنى، ئۇنىڭ ئىككىنچى بىر نەرسە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى چۈشىنىۋېلىشىمىزغا ئىمكانىيەت بېرىدۇ. مەسىلەن:

«ئەجەب ئەزدى قارا ئۇچ تاغ، بىرى چەتتىن بېسىپ باشتىن،

ئانا مەمدەم بولۇپ ئىككى، قارا تاغ قىستىدى ياندىن.»
(ت. ئېلىيۇپ «پەشتەدەم جەڭچىنىڭ نەسىھىتى»)

يۇقىرىقى شەئىردا فەئۇدالىزم، جاھانگىرلىك، بىۋۇرو-
رات كاپىتالىزمدىن ئىبارەت ئۈچ سۆز ئورنىغا ئۇلار-
نىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان (تەرىپلەيدىغان) «ئۈچ
قارا تاغ» دېگەن سۆز ئالماشتۇرۇلۇپ قوللىنىلغان.
ئېلىشما ئىبارىلەرنىڭ ھەر ئىككى تەرىپى كۆپىنچە
يانمۇ يان ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:
«جان ئانام، جانىم ئانام جۇڭگو، ئۇنىڭ پەرزەنـ
تىمەن،
مېھرىگە جىسمىم بىلەن، ئىشقىم بىلەن پەيۋەندىمەن،
قەلبىمىزنىڭ مەشئىلى كومپارتىيە — باشلامچىمىز،
توي بىلىپ ئات سالىمەن ئۇ باشلىغان ھەر جەڭگە
مەن.»
(ت. ئېلىيۇپ «ۋەتەن ھەققىدە غەزەل»)

يۇقىرىقى شەئىردا ۋەتەن «جۇڭگو» ۋە «ئانا» دې-
گەن ئىككى چۈشەنچە يانمۇ يان سۆزلەر بىلەن ئىپا-
دىلەپ بېرىلگەن. يەنى ئاپتور ۋەتەننى ھەم «ئانا» ھەم
«جۇڭگو» دەپ ئاتىغان. ئېلىشما ئىبارىلەرنىڭ ھەر ئىككى
تەرىپى يانمۇ يان ئىشلىتىلگەن.
«تۇنجى رەت كۆز ئېچىپ كۆرىدۇ ئىنسان،
بېشىدا تەلمۈرۈپ تۇرغان ئانىنى.
شۇ ئانا كۆزىدىن بالقىپ قۇياش، ئاي،

لۇر سېپىپ ئىسمتار ھالسز بالىنى.
شۇ ئانا كۆكسىدىن تامغان سۈت - كەۋدەر...
دەيمەنكى جەننەتمۇ ئانا كۆكسىدە.
شۇغەمخار ئانىغا — ئانىسەن ۋەتەن!
كۆرۈنۈپ تۇرىسەن ئانام ھۆسنىدە،
بېشىمغا سايىۋەن چاچلىرىڭ بوستان،
ئەزىزسەن ۋەتىنىم، گۈزەلسەن ھامان.»
(مىرزاھىد كەرىمى «ۋەتەن قەسىدىسى»)

يۇقىرىقى شېئىرىدىمۇ ئاپتور ۋەتەننى ئانا دەپ تەسەۋۋۇرلەپ قۇياش ۋە ئاينى ئانىنىڭ ئىسىق باغرى، ۋەتەننىڭ دەريا - كۆللىرىدىكى سۈنى ئانىنىڭ شېرىن شىكەر سۈتى، ۋەتەن قوينىنى جەننەت دەپ تەسۋىرلەگەن. ئاخىرىدا ۋەتەن دېگەن ئۇمۇمىي نام بىلەن ئانا دېگەن نامنى يانمۇ يان ئىشلەتكەن.

«چەكسىز سەن، پايانسىز سەن ئانا ۋەتەن،
ھۇرمىتىڭ - شەۋكىتىڭدىن سۆيۈنمەن.
قىممەتلىك ماڭا ھەر تال گىيا - تېشىڭ،
جېنىمدىن ئەزىز بىلىپ كۆيۈنمەن.
ئاھ ئانا! ئاھ مۇقەددەس، ئېسىل تۇپراق،
خارلاندىڭ، چەكتىڭ ئازاب نەچچە ئەسىر.
كەتمىدى كۆكسىڭ بويلاپ قايغۇ ماتەم،
سۆزۈكتىن قوپۇرۇلدى سانسىز قەسىر.
...
مەن قېنىپ نەپەس ئالغان ھاۋا ئەمەس،
كۆكسىڭنىڭ ماڭا بەرگەن ئىللىق ھىدى.

مەڭزىمدىن سىيپاپ ئۆتكەن شامال ئەمەس،
ئانىلىق سۆيۈشلەرنىڭ ھارارىتى.»
(قۇربان بارات «ۋەتەن توغرىلىق ناخشا»)

يۇقىرىقى شېئىردا شائىر «گىيا»، «تاش»، «ئېسىل تۇپراق»، «ۋەتەن ساپ ھاۋاسى»، «ئىللىق شامال» قاتارلىق سۆزلەر بىلەن بىللە ئېلىشما ئىبارىلەرنىڭ ھەر ئىككى تەرىپىنى يەنى ۋەتەن دېگەن ئىبارە بىلەن ئانا دېگەن ئىبارىنى بىللە ئىشلىتىپ ۋەتەنگە بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتىنى ئىپادىلىگەن.

بۇ خىل ئۇسۇل شائىرنىڭ ئۆزى تەسۋىرلەۋاتقان شەيئىگە بولغان چوڭقۇر مۇھەببەتلىك ھېسسىياتىنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ چوڭقۇر چۈشىنىۋېلىشىغا ياردەم بېرىدۇ. ھەم شېئىرىي تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۈنۈمىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ.

7. مۇبالىغە

1) مۇبالىغە دېگەن نېمە؟

ئوبيېكتىپ شەيئى ياكى ھادىسىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ ئەسلى ھالىتىدىن ناھايىتى ئاشۇرۇپ ياكى چىكلىتىپ ئەكس ئەتتۈرىدىغان ستىلىستىكىلىق ۋاستە مۇبالىغە دەپ ئاتىلىدۇ.

مۇبالىغە ئۇسۇلى شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. ئاپتورنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىياتىنى كۈچەيتىدۇ.

ئاپتور ئۆزىنىڭ ئوبيېكتىپ شەيئىلەرگە بولغان تەسىراتىنى باشقا ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن ئىپادىلەش مۇمكىن بولمىغان ئەھۋال ئاستىدىلا ئاندىن مۇبالىغە ئۇسۇلىغا مۇراجىئەت قىلىدۇ.

مۇبالىغە ئۇسۇلىنىڭ تىلنىڭ بەدىئىي ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشتا رولى زور. مۇبالىغە گەرچە پاكىت كۆرۈنۈشىدىن ئاجرالغان بولسىمۇ، لېكىن پاكىت بىلەن قويۇق باغلىنىشتا بولۇپ ، ئىئىلەرنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇر ماھىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. مۇبالىغە ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى ۋە بۇ رېئاللىققا قارىتا ئاپتورنىڭ كۆچلۈك تەسىراتىنى ئاساس قىلىدۇ. بۇ خىل ئاساس بولغاي تۈرۈپ مۇبالىغە ئۇسۇلىنى قوللىنىدىكەن، ئۇ، قۇرۇق كۆپئۈرۈش بولۇپ قالىدۇ. شۇنداقلا ئوبيېكتىپ رېئاللىق ئاساس قىلىنمايا سۇبيېكتىپ قاراش بويىچە مۇبالىغە قىلىنىدىكەن ئۇ چاغدا ئوبيېكتىپ رېئاللىق بۇرمىلىنىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، «كۆزىنى يۇمۇپ ئاچقۇچە ئون يىل ئۆتتۇپ كەتتى» دېسەك ئەھمىيەتتە بۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، ئەمما بىز بۇنىڭدىن ۋاقىتنىڭ ناھايىتى تېز ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىشتەك بىر خىل روھىي ھالەتنىڭ گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەنلىكىنى چۈشىنىپ ئالالايمىز.

مۇبالىغە قىلىشتىكى مەقسەت ياخشى نەرسىلەرنى مۇبالىغە قىلىپ ئۇنىڭ ياخشىلىقىنى تېخىمۇ ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈپ، كىشىلەرگە ئىلھام بېرىشتىن، زىيانلىق نەرسىلەرنى مۇبالىغە قىلىپ، ئۇنى كىشىلەر كۆرسە تېخى

مۇ يىرگىنىدىغان قىلىشتىن ئىبارەت. مەسىلەن:

« ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن،
ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى.
كۆز يېشىم دەريا بولۇپ،
بېلىقلىرىم يۇتقاي سېنى.»

بۇ خەلق قوشىقىدا مۇبالىغە ئىنتايىن جانلىق ۋە جايىدا قوللىنىلغان بولۇپ، ئەگەكچى خەلقنىڭ كونا جەمئىيەتتە تارتقان ئازاب ئوقۇبىتى ۋە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمران سىنىپلارغا بولغان كۈچلۈك ئۆچمەنلىكى ئىنتايىن گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن. بىز بۇ قوشاقتىن كونا جەمئىيەتنىڭ ھەقىقەتەن خەلقلەر تۇرمىسىدىن ئىبارەت تۇپ ماھىيىتىنى چوڭقۇر ھېس قىلىۋالالايمىز.

مۇبالىغە ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەت بىلەن ئاپتورنىڭ كۈچلۈك تەسەۋۋۇر تەسىراتلىرىنىڭ دىئالېكتىكىلىق بىرلىكىگە تايىنىدۇ. بۇ مۇبالىغىنى قوللىنىشنىڭ تۇپ پرىنسىپى، پەقەت مۇشۇ پرىنسىپتا ئەمەل قىلىپ تۇرۇلگەن مۇبالىغىلا كىشىگە مول بەدىئىي زوق بېغىشلايدۇ. ئەكسىچە مۇبالىغە ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى ئاساس قىلماي، مۇۋاپىق چەك دائىرىسىدە بولماي، قانداقتۇر « يەر شارىنى بوزەك قىلىپ تېپىپ ئويناپمەن » دېگەندەك قۇرۇق پو ئېتىش خاراكتېرىنى ئالسا، ئۇ توغرا بولمىغان بولىدۇ. بۇنداق مۇبالىغىنىڭ بەدىئىي ئۇنۇمىمۇ بولمايدۇ. ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى ياخشى ئەكس ئەتتۇرۇش رولىمۇ بولمايدۇ. شۇڭا مۇبالىغىنى قوللىنىشتا ئوبيېكتىپ رېئال

لمقنى ئاساس قىلىش. مۇۋاپىق چېكى بولۇش ۋ سېپ
غا قاتتىق ئەھەل قىلىش كېرەك. مۇبالىغە ھەر خىل
ژانىردىكى ئەسەرلەردە پەرقلىق قوللىنىلىدۇ. ئادەتتە مۇ
بالىغىنى ئەدەبىي ئەسەرلەردە مۇۋاپىق قوللانغاندا،
ئەسەرنىڭ مەزمۇن ۋە بەدىئىي كۈچىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ.
ئەمما ئۇنى گىزىت خەۋەرلىرى، تەكشۈرۈش دوكلاتى،
خۇلاسە، ئىلمىي ماقالە قاتارلىق ژانىرلاردا قوللىنىشقا
بولمايدۇ.

مۇبالىغە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەر خىل تۈر
لىرىدە كۆپ ئۇچرايدۇ. بىز تۆۋەندە ئەخمەتشا قارىقاش
نىڭ دوستى نەزەرموپىتىغا يازغان شېئىرىي سالام خېت
ىدىكى مۇبالىغىلارنى كۆرۈپ باقايلى.

« سېنى مەن دوست يار دەپ كۆڭۈلدە ئېتىقاد ئەتكەچ،
سېپاتىڭنى قىلىپ دائىم خوتەن ئەھلىگە ياد ئەتكەچ.
مۇھەببەت رىشتىڭ ھەر دەم بۇ كۆڭۈلنى شاد ئەتكەچ،
ئەۋەتىمەن ئەللىك تەڭگىنى ئېتىقاد ئەتكەچ.
كې ياخشى ئات ئېلىپ ئەۋەتكەي دېگەن ئۇشبۇ خىيالەتتە.

پۈلۈمنى توختىتىپ بىر يىل ئەۋەتىمەن ماڭا بىر ئات.
ئېشەكچە ھالىتى يوقتۇر بۇ ئاتنىڭ پەيلىدۇركىم يات،
كى يولدا توختاپ قالدى ئۇرمسام قامچا بىلەن پات - پات.
كۈلا ئارغامچىنى ئۇزدى قوزۇقتا باغلىسام قات - قات،
ئۇلاپ ئارغامچىنى ھەر كۈنلۈكى بولدۇم يۈزمىڭ ھالاكەتتە.

ۋەپىق بايان ئەيلەي بۇ ئاتنىڭ ئەيبىنى ئاڭلا:

قىغار قۇيرۇق، سىغا سۆڭگەچ، پۇتى مايماق، بويى لاغقا ...
جىرى تەپكەك، بىرى مۆڭگەك بۇلار ئۇستىگىدۇر ،اغقا.
ساماندىن ئون تۆشەك يەپ ھەر قەدەمدە بىر تۇرۇپ ساغقا.
بۇ سۇرەتلىك ئات تېپىلماستۇر يەنە ھېچ بىر ۋىلايەتتە.

ئارىقىنى كۆرسە ياندى ئارقىغا، ئۆتمىدى ئاتلاپ،
گەر يولغا كىرىپ ئالسا پەقەت ھارمىدى قاتراپ،
گاھ بوينىغا چۈشتۈم قاتىرىغان زەربىدىن چاچراپ.
ئىچىم سانجىققا تولدى ھەر قوۋۇرغام بەدەندىن ئاجراپ،
ساقايدىم ھەر زامان پارپا مەجۇنى شەربەتتە. »

بۇ شېئىرىي « سالام خەت» تىكى مۇبالىغە ئورۇنلۇق قوللىنىلغاچقا شېئىرنىڭ ھەجۋى كۈچىنى، تىلىنىڭ ئوبرازلىقلىقىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرغان.

بۇندىن باشقا جانلىق تىلىمىزدا « قىلىنى قىرىققا يارماق » (ئىشنى ناھايىتى ئىنچىكە ئىشلەشنى ئىپادىلەيدۇ)، « يىلاننىڭ كۆشىگىنىنى، تۈيىدىغان »، (زەرىكلىكنى بىلدۇرىدۇ)، « سەن تاش سانىساڭ باشقىلار قۇم سانايدۇ »، (سەزگۈرلۈكنى بىلدۇرىدۇ)، « كۆزى تېشىلىپ كەتمەك »، « كۆزى تۆت بولماق » (ئىنتىزارلىقنى بىلدۇرىدۇ) قاتارلىق مۇبالىغىلارمۇ داۋاملىق ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىمۇ مۇبالىغە كەڭ تۇرۇدە قوللىنىلغان. مەسىلەن، ئۇيغۇر داستانچىلىقى ئالەتۈن دەۋرلىك ۋەكىلى ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ « پەرھات ۋە

شهرىن » داستانىدا شائىر پەرھاتنىڭ يۈرتىغا سۇ كەلـ
تۈرۈش ئۈچۈن تاغ كىسۋاتقان چاغـدىكى ھالىتىنى
مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

« چۈشكىم روزبانلىق ئەيلەپ پەردە،
كىيلىپ لەرزىگە كۆك ئانـدىكى بەد.
ياغىپ سەنكە ھاۋادىن تۆتۈلدى ئۈياش،
ئىككى مىڭ كىشى توشۇبان رىزە تاش.
چاپار ئىردى تاشنى چېكىپ ئاھ سەردە،
پۈتۈن قەلئەلەرنى قىلىپ گەردە ـ گەردە.
قىلىيان پەلەكتە مەلەك ئاپىرىن،
داغى قىلدى توققۇز پەلەك ئاپەرىن.
پەلەكنىڭ يۈزىنى بىكار ئەتتى تاش،
قەرمەرنىڭ ئوزارىنى قىلىبان خاراش.
چىقار زەربىدىن رەئىد ياڭلىغ سادا،
مونىڭ كارىغە ئەل قىلىپ جان پىدا.»

چەشمىسى: ئۇ شۇنداق پالۋانلىق كۆرسەتتىكى،
تاغ گويا مەجنۇنـتالـدەك تىترەيتتى.
ئاسماندىن تاش يېغىپ قۇياشنىڭ يۈزى كۆرۈنمەي
قالاتتى.

تاش پارچىلىرىنى ئىككى مىڭ كىشى توشۇيتتى.
ئۇ سوغۇق ئاھ تارتىپ تاش چاپاتتى.
پۈتۈن شەھەرنى چاڭ قاپلىدى،
بۇنى كۆرۈپ ئاسماندىكى پەرىشتىلەرمۇ ئاپىرىن
ئوقۇيتتى.

يەنە توققۇز ئاسمانمۇ ئاپىرىن ئېيتاتتى.

تاش ئۆرلەپ چىقىپ ئاسمانىنىڭ باغرىنى جاراھەت لەندۇرەتتى.

ئاينىڭ يۈزىنى تامىلايتتى.
مېتىننى ھەر بىر ئۇرغاندا، ھاۋا گۈلدۈرلىگەندەك ئاۋاز چىقاتتى.
خەلق ئۇنىڭ ئىشىغا باريكاللا دەيتتى.

بىزدە باشقا ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر توغرا قوللىنىلىۋاتقاندەك مۇبالىغىدىنمۇ توغرا پايدىلانماسلىقتەك ئەھۋاللار كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:
« دەرەخ ئۈستىدىكى جۈتىكەن قاقاقلاپ كۈلۈۋاتىتى. ئۇنىڭ كۈلكىسىدىن دەرەخ شاخلىرى تەۋرەيتتى. »
(خاۋەن «پارلاق يول»)

بۇ مۇبالىغە توغرا قوللىنىلمىغان، دەرەخ شاخلىرىنى تەۋرىتىش ئۈچۈن مۇھىم تەسىر كۈچ بولۇشى كېرەك. كۈلكە ئاۋازى قانداق قىلىپ دەرەخ شاخلىرىنى تەۋرەتكىدەك تەسىر پەيدا قىلالىسۇن؟ شۇنىڭ ئۈچۈن بىز مۇبالىغە ئۇسۇلىدىن پايدىلانغاندا جەزمەن ئەملىي يەتنى چىقىشىمىز لازىم.
مۇبالىغە ئاپتورنىڭ ئىدىيەۋى ھېسسىياتىنى تېخىمۇ روشەن، تېخىمۇ تولۇق ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان بىر خىل ستىلىستىكىلىق ۋاسىتىدۇر. ئۇ كىتابخانىلارنى جانلىق تەسەۋۋۇر پەيدا قىلىدۇ.
مۇبالىغە چوڭايتىپ كۆرسىتىش ياكى كىچىكلىتىپ

كۆرسىتىش ئەينىكىدۇر. بۇ «ئەينەك» ئارتىلىش كىشىلەر
شەيئىلەرنى تېخىمۇ ھەقمىي يوسۇندا كۆرۈۋالالايدۇ.
شەيئىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ۋە ماھىيىتىنى تېخىمۇ ئېنىق
كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايدۇ. بىز باشتا ئېيت
قاندەك مۇبالىغە ئوبيېكتىپ رېئاللىققا ئاسا
سەن قوللىنىلىدۇ.

« چەكسىز غەزەپ ئوتى قەلبىمنى ئۆرتىۋەتتى.»

بۇ مىسالدىكى ئىككى مۇبالىغە ئوبيېكتىپ رېئاللىق
قا ھۆرمەت قىلىنغان ھالدا قوللىنىلغاچقا كىشىنى ھېچ
قانداق تاسادىپىيلىق ھېس قىلدۇرمايدۇ.

2) مۇبالىغىنىڭ ئاساسىي شەكىللىرى

مۇبالىغە تۆۋەندىكىدەك ئۈچ خىل شەكىلدە قوللا
نىلىدۇ.

(1) ئادەتتىكى مۇبالىغە: شەيئى بىۋاستە ھالدا
تېخىمۇ كۈچلۈك قىلىپ تەسۋىرلەنگەن، يەنى بىۋاستە
چوڭايتىلغان ياكى كىچىكلىتىلگەن، شۇنداقلا ئىپادىلىنىش
جەھەتتە باشقا ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى ۋاستە قىلىم
غان، گىرەلەشمىگەن مۇبالىغە ئادەتتىكى مۇبالىغە دېيى
لىدۇ. مەسىلەن:

« مېنىڭ سەۋەن داشۋۆگە كەلگىنىمگە كۆزنى يۇ
مۇپ ئاچقىچە بىر يىل بولۇپ قالدى. »

« ئۇ خۇشال بولغىنىدىن ئاغزى قۇلىقىغا يەتتى.»

(2) باشقاستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى ۋاستە قىلغان

یاکی باشقا ستەلستىكلىق ۋاستىلەر بىلەن گىرەلىشىپ، كەلگەن مۇبالىغە: مۇبالىغىنىڭ ئوخشىتىش، تەڭلەشتۈرۈش، ئالماشتۇرۇشتىن ئىبارەت ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى زىچ، بۇ ۋاستىلەرنىڭ كۆپىنچە مۇبالىغە مەنىسى بولغانلىقتىن، مۇبالىغە كۆپىنچە مانا مۇشۇ ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل مۇبالىغە باشقا ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى ۋاستە قىلغان ۋە ئۇلار بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن مۇبالىغە دەيىلىدۇ. مەسىلەن:

«ئۇ ھەمىشە دىمىر پارچە، شېئىرنى كۆڭۈلدىكىدەك يېزىپ چىقالمىسام گويا بىر تاغنى يۆتكىگەندەك بولىمەن، دەيتتى.»

(ئۇيغۇر چەلار تاپشۇرۇقىدىن)

(3) ئاشۇرما مۇبالىغە: ھادىسە ياكى ئىشنىڭ سەۋەبىنى ئېيتماستىن ئۇنىڭ نەتىجىسىنى ئېيتىش ئاشۇرما مۇبالىغە دەيىلىدۇ. مەسىلەن:

«ئۇ ئىچە - ئىچىمىلا مەست بولۇپ قالدى.»

«ئۇ كۆلسە پۈتۈن كۆك ئاسمانمۇ كۈلەتتى. ئۇ يىغلىسا پۈتۈن كۆك ئاسمانمۇ يىغلايتتى.»

(«ئۇيغۇزنامە» دىن)

3) مۇبالىغىنىڭ تۈرلىرى

مۇبالىغە مەزمۇن جەھەتتە كىچىك يىتىلگەن مۇبالىغە ۋە

تارايتىلغان مۇبالىغە (لىترتا) دەپ ئىككىسىنە بۆلۈنىدۇ.

(1) كىچىك يېتىلگەن مۇبالىغە: شەيئىنىڭ ئەسلى ھالىتى، ئالاھىدىلىكى، رولى، دەرىجىسى ئىمكانىيەتنىڭ بىرىنچە چېكى، ياخشى، كۈچلۈك، ئېغىر قاتارلىق تەرەپكە قاراپ تەسۋىرلىنىدىغان مۇبالىغە كىچىك يېتىلگەن مۇبالىغە دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

« خۇشال ناخشىمىز پەلەككە يەتتى. »
« بۇغداي خامىنى بۆلۈتقا تاقاشتى. »

(2) تارايتىلغان مۇبالىغە (لىتوتا): شەيئىنى ئۆز ھادىسىلەرنى ئەسلى ھالىتىدىن ئىمكان قەدەر ناھايىتى كىچىكلىتىپ ئەكس ئەتتۈرۈش تارايتىلغان مۇبالىغە (لىتوتا) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل مۇبالىغىنى بىز جانلىق تىلدا، ئەدەبىي ئەسەرلەردە، بولۇپمۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا كۆپ ئۇچرىتىمىز. مەسىلەن:

« چاشقانغا نورىتا سالدىم،
سۆرەلدى قاچتى.
قوڭغۇز مىنىپ قوغلىۋېدىم،
داۋاندىن ئاشتى. »
(ئۇيغۇر خەلق قوشاقى)

« ئىشىنىڭ قىسمىتى جەڭدۇر،
ئوندىن توققۇزى رەڭدۇر.
جەڭ قىلماقنى بىلمەكلىك،
تىرىلمەك بىلەن تەڭدۇر.
راسلا يىلى ئېگىز شوتا،

ته‌یارلایلی شۇمبا.
ئوتۇنغا یاغ چاچایلی،
ئوت قویۇپ یول ئاچایلی.
خان كېگه‌شكه قوشۇلدی،
شاخ شۇمبىلار توشۇلدی.
لاچىن بولۇپ ئه‌مه‌تخان،
ئوت بورانى سوزۇلدی.
گۇلخاندىن چوغ چېچىلدی،
ئاھۇ - پەریاد ئىچىدە.
تۆمۇر دەرۋازا ئېچىلدی،
نه‌یزه - قىلىچ زه‌پتىدىن.
مىڭلاپ چېرىك يىقىلدی.
تىرىكلىرى تىغ تۇتۇپ،
ته‌سلىماتقا قېتىلدی.
قاچقانلىرى ئېتىلدی،
ئه‌جه‌ل بىله‌ن چېتىلدی.
شه‌هدانى خوتەنگه،
شام - چىراغلار يېقىلدی.
قول - پۇتتىكى كىشه‌نله‌ر،
پاره - پاره چېقىلدی.»

(«ئابدۇراخمان‌خان خوجا»)

«راۋابىمنى هه‌مراه قىلىپ،
يه‌تتىم كۇچارغا.
ئالته چېرىك بىر بولۇپ،

ئالدى ئاراغا.
ئالته چېرىك ئارىسىدا،
شۇنچه مۇشتلاشتىم.
قارا شەھەر دەرۋازىسىنى،
پەشۋادا ئاچتىم.»

(«سىمىت نوچى»)

«جاللات دەيدۇ، ــ باتۇرغا: كۆزۈڭنى ئاچ، نەدىسەن؟
ئالدىڭدا پىل تۇرۇپتۇ، ــ تاكاللاشما كاساپەت.
باتۇر دەيدۇ: ــ جۆيلىمە، مەن ئۇچۇن سەن گويا كى،
ئايغىمدا چۈننىسەن، چىرىلدىغان ھاشارات.»

(ت. ئىلىيۇپ «يۇخۋاتەيگە زىيارەت»)

4) مۇبالىغىنى قوللىنىشتا دىققەت قىلىدىغان ئىشلار

(1) مۇبالىغه ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى ئاساس قىلىشى لازىم. ھەرگىز ئويدۇرما بولۇپ قالماسلىق كېرەك. مۇبالىغه كۆپتۇرۇش ياكى يالغان ئېيتىش ئەمەس. مۇبالىغه بىلەن كۆپتۇرۇش ئوتتۇرىسىدا پەرق بولىدۇ. كۆپتۇرۇشته كۆپىنچه ئوبيېكتىپ رېئاللىققا خىلاپلىق قىلىنغان بولىدۇ. مۇبالىغىده بولسا رېئاللىزم بىلەن رومانتىزمنىڭ چىگىشى بىرلىشىشى ئاساس قىلىنىدۇ. رېئاللىققا قاتتىق ھۇرمەت قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇ ئارقىلىق شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتى ئېچىپ بېرىلىدۇ.

(2) مۇبالىغه رېئاللىقنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ،

شه يئىله رنىڭ به‌زى ئالاھىدىلىكلىرىنى ئاشۇرۇپ ياكى كىچىكلىتىپ كۆرسىتىدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا بەلگىلىك چېكى بولۇشى كېرەك. خالىغانچە قالايمىقان مۇبالىغە قىلىشتىن ساقلىنىش كېرەك.

(3) نېمىنى مۇبالىغە قىلىش، ئۇنىڭغا قانداق مۇئامىلە قىلىش ئىشىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك. بۇ جەھەتتە پوزىتسىيە تولىمۇ مۇھىم. بۇ ھەقتە گوركىي: «سەنئەتنىڭ ھەقىقىي ياخشى ئىشلارنى، ياخشى نەرسىلەرنى مۇبالىغە قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭ ياخشىلىقىنى تېخىمۇ ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈشتىن، كىشىلەرگە زىيانلىق نەرسىلەرنى مۇبالىغە قىلىپ ئۇنى كىشىلەر كۆرسە يىرگىنىدىغان قىلىشتىن ئىبارەت.» — دېگەن ئىدى.

(4) مۇبالىغە ناھايىتى ئېنىق بولۇشى لازىم. باشقىلار بىر كۆرۈش بىلەنلا ئۇنىڭ مۇبالىغە ئۇسۇلى ئىكەنلىكىنى بايقىيالىشى، ھەرگىز تېكىرقاپ قالماسلىقى كېرەك.

(5) مۇبالىغە ئۇسۇلىنى ھەر خىل ژانىرلاردا ئېھتىياجىغا قاراپ قوللىنىش مۇمكىن. لېكىن ئىلمىي ماقالىلەر، گېزىت خەۋەرلىرى، تەكشۈرۈش دوكلاتى، خىزمەت خۇلاسىلىرى قاتارلىقلاردا مۇبالىغە ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇلاردا ئەمەلىي پاكىتلار ئاساس قىلىنىدۇ.

8. مېتونومىيە ئوخشاشسىز كۆچۈم

ئاپتور بەزى چاغلاردا بىرەر نەرسىنىڭ نامىنى ياكى

شۇ نەرسە ھەققىدىكى ئوي - پىكرىنى مەنىۋى جەھەت. تە ماسلىشىچانلىققا ۋە ئۇيغۇنلۇققا ئىگە بولغان يەنە بىر خىل نەرسىنىڭ نامى ياكى شۇ نەرسىگە بولغان قارىشى ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل ستىلىستىكىلىق ۋاستە مېتونومىيە (ئوخشاشسىز كۆچۈم) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق ئىپ دىلەش ئۇسۇلىدا، ئىككى چۈشەنچىنىڭ ئوپ- مۇ ئوخشاشلىقىغا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئۆزئارا يې- قىنلىقىغا ئاساسلىنىدۇ. مەسىلەن:

«جالالات دەيدۇ باتۇرغا ، گۈناھىڭنى بىلەمسەن؟
قىلماقچىمىز بىز سېنى ئىستىقپارغا دالالەت. ،
باتۇر دەيدۇ ، تۇرغاندا جىمى گۈناھ ئۆزۈڭدە،
قاپ كۆتۈرمەك باشقىغا نېمە دېگەن قاباھەت؟»»
(ت. ئىلىيۇپ «يۇخۋاتەيگە زىيارەت»)

يۇقىرىقى مىسالدىكى «قاپ كۆتۈرمەك» سۆزى مې- تونومىيىدۇر.

مېتونومىيە ئارقىلىق ئوبراز خۇسۇسىيىتىنى ئادەم ياكى شەيئىلەرگە ۋەكالىتەن قوللانغاندا، جەزمەن تېپىك ۋە گەۋدىلىك بولۇشقا، كىتابخانلار ئۈچۈن چۈشىنىشلىك بولۇشقا ئەھمىيەت بېرىش زۆرۈر. بۇ توغرىلىق تۆۋەن- دىكى مىساللارنى كۆرۈپ باقايلى:

«ئەنە ئالدىمدا كۆڭلۈمدەكلا كەڭ،
يېيىلىپ ياتار ئالتۇن يەر - ئېتىز.
يۇمشاق يەلپۇنگەن شۇ ئېتىز خۇددى،
يۇمشاق دولقۇنلانغان پايانسىز دېڭىز.

شۇ دېڭىزدا، كۆز يېتىم يەردە،
پەيدا بولۇپ قالدى بىر يەلكەن.
پايانسىز دېڭىزدا گويا بىر لاچىن،
ئويىنىشىپ يۈرەتتى دولقۇنلار بىلەن.»
(ئابلىز نازىرى. «سەھەردە»)

يۇقىرىقى شېئىردا شائىر ئاشلىق دالىسىنى دېڭىزغا ئوخشىتىدۇ، كېيىن ئۇنى بىۋاستە دېڭىز دەيدۇ، ئاخىرىدا بۇ خىل ئوخشىتىش ۋە ئاتاشلار ئارقىلىق، ئېتىز توغرىسىدا كىتابخانلار قەلبىگە گۈزەل ئىستېتىك زوق بېغىشلايدۇ.

«... بىز ئانا مەكتىپىمىزنى، سۆيۈملۈك ئوقۇتقۇچىلىرىمىزنى سۆيىمىز. مەكتەپ بىزنىڭ بېغىمىز، ئوقۇتقۇچىلار بېغىمىزنىڭ باغۋەنلىرى. بىز ياش كۆچەتلەرگە باغۋەنلەرنىڭ پۈتمەس - تۈگىمەس جاپالىق ئەمگىكى سىڭمەكتە. بۇ باغدا مىڭلاپ - مىڭلاپ مېۋىلىك كۆچەتلەر يېتىلمەكتە. ئۇلار كەلگۈسىدە شېرىن - شەربەت مېۋىلەرنى بەرگۈسى...»

يۇقىرىقى مىسالدا، « مەكتەپ »، « ئوقۇتقۇچى »، « ئوقۇغۇچى »، « بىلىم » قاتارلىق چۈشەنچىلەر «باغ»، « باغۋەن »، « كۆچەت »، « شېرىن - شەربەت مېۋىلەر » قاتارلىق چۈشەنچىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. بۇر يەردە ئوبرازلارنىڭ خۇسۇسىيىتى ئادەم ۋە شەيئىلەرگە ۋەكالىتەن قوللىنىلغان بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار بىر كۆ-

روپلا مەسلىنىڭ نېمە ئۈستىدە كېتىۋاتقانلىقىنى روشەن چۈشىنىپ ئالالايدۇ.

مېتونومىيە ئالماشتۇرۇش، ئوخشىتىش، مېتافورا قاتارلىق ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرگە ئوخشاشتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئالاھىدە پەرقلەر مەۋجۇت.

مېتونومىيىدە بىرەر نەرسىنى شۇ نەرسە بىلەن زىچ باغلىنىشلىقى بولغان باشقا بىر نەرسىنىڭ نامى بىلەن ئىپادىلەيمىز. بۇ خىل ئىپادىلەش شۇ شەيئىلەرنى ئىپادىلەيدىغان ئىككى چۈشەنچىنىڭ ئوپمۇ ئوخشاشلىقىغا ئەمەس، بەلكى شۇ ئىككى شەيئىنىڭ ئۆزئارا يېقىنلىقىغا ئاساسلىنىدۇ. مەسىلەن، «قاپ كۆتۈرمەك باشقىغا نېمە دېگەن قاباھەت» دېگەن مىسرادىكى «قاپ كۆتۈرمەك» چۈشەنچىسى بىلەن، باشقىلارنىڭ تۆھمەت قىلىشى ئارقىلىق بەھۇدە ئازاب تارتىش ۋە بۇ خىل ناھەقچىلىككە نارازىلىق بىلدۈرۈش چۈشەنچىسى ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق ئوخشاشلىق يوق. لېكىن بۇ چۈشەنچىلەر ئوتتۇرىسىدا «قاپ كۆتۈرمەك»تىن ئىبارەت مەنىۋى جەھەتتىكى باغلىنىشچانلىق مەۋجۇت. يەنى بۇ يەردىكى باغلىنىشچانلىق دېگىنىمىز ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدىكى «بارچە گۇناھ مەندە تۇرۇپ، قاپ كۆتۈرۈپ نەگە باراي» دېگەنلىكتىن ئىبارەتتۇر. يۇقىرىدىكى «قاپ كۆتۈرمەك» سۆزى «سېنىڭ گۇناھىڭنى مەن ئۈستۈمگە ئالمايمەن» دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان.

ئەمدى ئوخشىتىشقا كەلسەك، بۇ — مەلۇم جە-

هەتتە، مەلۇم دەربجدە ئوخشاشلىقتا ئىكە بولغان ئىككى شەيئىنىڭ بىرى ئارقىلىق يەنە بىرى ئىپادىلىنىدىغان ستىلىستىكىلىق ۋاستىدۇر. يەنى ئوخشىتىشتا ئاساسەن ئىككى شەيئى ئوتتۇرىسىدىكى مەلۇم ئوخشاشلىق ئاساس قىلىنىپ، بىر شەيئى يەنە بىر شەيئىگە تەڭلەشتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

«قەرىنداشىدا كۆرۈشتىممەن تاغ بىلەن،
قەزىدىم تاغنى مەن تىرناق بىلەن.»
(موللانىياز ئاخۇن)

يۇقىرىقى ئىككى مىسرا شېئىردا، يېشى 70 تىن ئاشقان تەرجىمان موللا نىياز ئاخۇنىنىڭ «قابۇسنامە» دەك زور ئەسەرنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش جەريانىدىكى جاپالىق ئەمگىكى «تىرناق بىلەن تاغ قەزىش»قا ئوخشىتىلغان.

مېتۇنومىيە بىلەن مېتافورا، ئالماشتۇرۇش قاتارلىق ستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ ئالاھىدە پەرقلەر بار. بىز بۇ يەردە تەپسىلىي توختىلىپ ئولتۇرمايمىز.

9. ئېپىگراپ

ئەسەرنىڭ ياكى شۇ ئەسەر ئىچىدىكى قىسىم، باب لارنىڭ بېشىدا كېلىپ پۈتۈن ئەسەرنىڭ ياكى قىسىم، بابلارنىڭ مەزمۇنىغا ۋەكىللىك قىلالايدىغان جۈملىلەر، ئۈزۈندىلەر، شېئىرىي پارچىلار، ئەقىلىيە سۆزلەر، قوشاق ۋە ماقال ـ

تەمسىلەر ئېچىلىراپ دېيىلدۇ.

دەل، جايىدا! كەلگەن ئېچىلىراپ كىتابخانىلارنى قىزىقتۇرۇش ۋە ئەسەر مەزمۇنىنى چۈشىنىشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

يازغۇچى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز» رومانىنىڭ بېشىغا مەھكەم قەشقەرنىڭ «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىن ئېلىنغان «قەدەم ئىزى ــ بىراۋنىڭ ماڭغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ» دېگەن جۈملىنى ئېچىلىراپ قىلىپ كەلتۈرۈش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ تۇنچ كۆزقارىشىنى، يەنى «ئىز» رومانى ئارقىلىق ئاتا ــ بوۋىلار بېسىپ ئۆتكەن قانلىق، جاپالىق مۇساپە خاتىرىلىرىنى ئەۋلادلارغا تونۇشتۇرۇش مۇددىئاسىنى ئىپادىلىگەن. ئارقىدىن يەنە ئاپتور ئۆزىنىڭ تۇۋەندىكى شېئىرىنى ئېچىلىراپ قىلىپ بېرىدۇ:

«ياش ئىدۇق ئۇزۇن سەپەرگە ئاتلىنىپ ماڭغاندا ئىز،
ئەمدى ئاتقا مىنگۈدەك بوپ قالدى ئەنە نەۋرىمىز.
ئاز ئىدۇق مۇشكۈل سەپەرگە ئاتلىنىپ چىققاندا ئىز،
ئەمدى چوك كارۋان ئاتالدۇق، قالدۇرۇپ چۆللەردە ئىز.
قالدى ئىز چۆللەر ئارا، گاھى داۋانلاردا يەنە،
قالدى ئى ــ ئى ئارسىلانلار دەشت ــ چۆلدە قەبرىسىز.
قەبرىسىز قالدى دېمەك يۈلغۇن قىزارغان دالىدا،
گۈل ــ چېچەككە پۈركىنۈر تاڭدا، باھاردا قەبرىمىز.
قالدى ئىز، قالدى مەنزىل، قالدى ئۇزاقتا ھەممىسى،
چىقسا بوران، كۆچسە قۇملار ھەم كۆمۈلسەس ئىزىمىز.
توختىماس كارۋان يولىدىن گەرچە ئاتلار بەك ئورۇق،
تاپقۇسى ھېچبولمىسا بۇئىزنى بىر كۈن نەۋرىمىز يائەۋرىمىز.»

جۇڭگودا ئىككى مىڭ يىل ھۆكۈم سۈرگەن فېئو-
دال خانلىقنى خاتىمە بېرىپ، ۋەتەن تۈپرىقىدا تۇنجى
قېتىم جۇمھۇرىيەت بايرىقىنى تىكلىگەن شىڭخەي ئىنقىلا-
بىنىڭ ئىلھامى بىلەن تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىدىمۇ ئىنقى-
لاب بورانلىرى باشلاندى... ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن
چىققان سەركەردە تۆمۈر خەلىپە قۇمۇل دېھقانلىرىغا باش
بولۇپ، زۇلۇمغا قارشى قوزغالدى. نەتىجىدە 300 نەچ-
چە يىل ھۆكۈم سۈرگەن قۇمۇل ۋالىلىقىغا قاقشاتقۇچ
زەربە بەردى. گەرچە تۈرلۈك سەۋەبلەر بىلەن قۇمۇل
دېھقانلار قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئەمما
تۆمۈر خەلىپە باشچىلىقىدىكى بۇ دېھقانلار قوزغىلىڭى كې-
يىنكىلەر ئۈچۈن شانلىق ئىز قالدۇردى... يازغۇچى بۇ
مەزمۇننى يۇقىرىقى شېئىرىي ئېپىگراپ ئارقىلىق ئىپادە-
لەپ بەرگەن.

ئېپىگراپ يازغۇچىنىڭ قايتا - قايتا ئويلىنىشى،
ئاللىشى، جاپالىق ئىزلىنىشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۆز
رولىنى توغرا جارى قىلدۇرالايدۇ. ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر
« قەشقەر كېچىسى » داستانىغا لېنىنىنىڭ « ئۆتمۈشنى
ئۇنتۇش ئاسىيلىقتىن دېرەك بېرىدۇ » دېگەن سۆزىنى
ئاھايىتى جايىدا ئېپىگراپ قىلىپ بەرگەن. يازغۇچى
زوردۇن سابىرنىڭ « ئېھ توپلىق يول» دېگەن ھېكايە-
سىغىمۇ:

« قۇشقاچ قوندى زاغزاققا،
تورغاي قوندى يانتاققا،

يارنى سۆيسەك مەھكەم سۆي،
ئورناپ كەتسۇن تامغاقتا.»

دېگەن خەلق قوشقى خېلى ئەستايىدىل ئويلىنىش بىلەن ئېپىگراپ قىلىپ بەرگەن.

ئېپىگراپ ئەسەرنىڭ مەزمۇنىغا، يازغۇچىنىڭ شۇ ئەسەرنى يېزىشتىكى مەقسەت، مۇددىئاسىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. بىز ئېپىگراپنى بىر تەرەپلىمە ھالدا ئەسەرنىڭ ماۋزۇسى ۋە باش تېمىسى دەپ چۈشەنسەك تازا توغرا بولمايدۇ. چۈنكى، ماۋزۇ ئىخچام، قىسقا، قىزىقارلىق سۆزلەردىن تۈزۈلۈپ، ئەسەرنىڭ تۈپكى مەزمۇنىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان نامدۇر، ئۇ ھامان ئېپىگراپتىن بۇرۇن يېزىلىدۇ. باش تېما بولسا، ئەسەردە ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ ھەل قىلىنغان ئاساسىي مەسىلىدۇر. بەنى ئاپتورنىڭ شۇ ئەسەرنى يېزىشتىكى غايىۋى مەقسىتى، مۇددىئاسىدۇر. ئەمدى ئېپىگراپتا كەلسەك، ئۇ ئەنە شۇ ئەسەردە ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ ھال قىلىنغان مەسىلىنى، يازغۇچىنىڭ غايىۋى مەقسىتى، مۇددىئاسىنى كىتابخانىلارنىڭ تېخىمۇ ئېنىق چۈشىنىۋېلىشىغا ياردەم بېرىدىغان بەدىئىي ۋاستىدۇر. شۇڭلاشقا بۇلارنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. قىسقىسى ئېپىگراپ ئەسلىدە تەبىيار بولغان، پەقەت ئاپتورنىڭ مەقسەتلىك ھالدا تاللاپ ئالغان «ماتېرىيالى»دۇر. ئۇ، ماۋزۇدىن كېيىن ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ئەسەرنى تېخى ئوقۇمىغان كىشى ئېپىگراپ ئارقىلىق ئەسەر مەزمۇنى ۋە يازغۇچىنىڭ مەقسىتى ھەققىدە ھېسسىي چۈشەنچىگە كېلىدۇ.

ئېپىكراپ ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ بەزىدە باش قېـ
مىدا، بەزىدە ھەر بىر باب، ماۋزۇلاردا قوللىنىلىدۇ. بەـ
زىدە ئايرىم باب، ماۋزۇلاردا ئېپىكراپ قوللىنىلسا، يەـ
نە بەزى باب، ماۋزۇلاردا قوللىنىلمايدۇ.

10. ئالماشتۇرۇش

ھەر خىل ئەسەرلەردە، نۇتۇقتا بەزىدە شەيئىلەرـ
لىڭ نامى ئەينەن ئېيتىلماي، ئۇنىڭ ئورنىغا شۇ شەيـ
ئىلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتى بولغان ياكى شۇ شەيئـ
لەرگە ۋەكىللىك قىلالايدىغان باشقا شەيئىلەرنىڭ نامـ
لىرى ئالماشتۇرۇلۇپ قوللىنىلىدۇ. بۇ خىل ستىلىستىكىلىق
ۋاستە ئالماشتۇرۇش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:
« شۇ قەدەر ئۆز، بۇ نازاكەتلىك ئەزىز دەريايۇ ـ تاغ،
ئۆتتى سانسىز قەھرىمانلار باغلاپ ئاڭا زور ئىشتىياق.»
(ماۋزېدۇڭ «فار»)

يۇقىرىقى مىسرالاردا ئاپتور « جۇڭگو » دېگەن نامـ
لىڭ ئورنىغا « دەريايۇ ـ تاغ » دېگەن نامنى ئالماشتۇـ
رۇپ قوللانغان.
ئادەتتە، بەزى جۈملىلەردىمۇ ئالماشتۇرۇشنى ئۇچـ
رىتىمىز. مەسىلەن:
« مەن لۇشۈننى ئوقۇپ چىقتىم.»

يۇقىرىقى جۈملىدە، لۇشۈننىڭ نامى ئۇنىڭ ئەسەرـ

لىرنىڭ نامى بىلەن ئالماشتۇرۇلغان.

« شىك شىسەينىڭ ئەھۋالى ھەممىزگە مەلۇم، بۇ جاللاتنىڭ ئىككى قولى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقلىرىنىڭ قېنى بىلەن بويالغان.»

يۇقىرقى مىسالىنىڭ كېيىنكى تارماق جۈملىسىدە، «شىك شىسەي» دېگەن نامنىڭ ئورنىغا «جاللات» دېگەن نام ئالماشتۇرۇلۇپ قوللىنىلغان.

ئاپتور ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىدىن ئۇنۇملۈك پايدىلىنىلسا، ئەسەردىكى پېرسونا ژلارنىڭ خاراكتېر - خۇسۇسىيەتلىرىنى، مەجەز - خۇلۇقلىرىنى تېخىمۇ تولۇق ئېچىپ بېرەلەيدۇ.

« ... ئۇلار قىمىر قىلماي ئولتۇرۇشاتتى، ئامبارنىڭ ئىچىدە بىرسى تەمىتلاپ يۇرەتتى، كېيىن ئىشىك ئېچىلىپ، كالتا جۇۋا كىيگەن، بېشى تاز بىر دېھقان چىقتى - دە، ئىشىككە ئاسما قۇلۇپ سالدى. كېيىن قىزلارنىڭ يېنىغا كېلىپ، قوللىرىنى بىلمەگە تىرەپ، ئۆچكە ساقىلىنى سوزدى:

— بۇلبۇلگويالار، ناخشىغا تويمايدىكەنسىلەر؟

— ئېيتمىمىزدە، فىيودۇر تاغا، ساڭا دەخلىسى يوق.»

(ئا. تولستوي «سەرسانلىق - سەرگەندانلىقتا»)

يۇقىرقى مىسالدا، ئاپتور «قىزلار» دېگەن ئىسىم ئورنىغا «بۇلبۇلگويالار» دېگەن ئىسىمنى قوللىنىپ، قىزلارنىڭ خۇش چاقچاق، ناخشىخۇمار خۇسۇسىيەتلىرىنى

لمى جايدا ئېچىپ بەرگەن.

ئالماشتۇرۇشنىڭ كۆپ خىل ئۇسۇللىرى بار. بىز بۇ يەردە ئالماشتۇرۇشنىڭ ئاساسلىق تۆت خىل شەكلى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

(1) ئادەمنىڭ تاشقى قىياپەت، خاراكتېر جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىنىڭ نامىنى شۇ ئادەمنىڭ ئەسلى نامىنىڭ ئورنىغا ئالماشتۇرۇپ قوللىنىش، ياكى شۇ ئادەمنىڭ تاشقى قىياپەت، خاراكتېر جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىنىڭ نامى بىلەن ئەسلى نامىنى بىرلەشتۈرۈپ قوللىنىش، يەنى ئەسلى نامى بىلەن ئەدەبىي تەخەللۇسىنى، كىشىلەر سۆيۈنۈپ قويۇپ لەقەمنى، ياھاسىنى بىرلەشتۈرۈپ قوللىنىش.

«شائىر لۇتپۇللا ۋە غەزەلخان مۇسۇپجان بىرلىكتە، «زۆھرە جانىم»، ناخشىسىنى ۋە قەھرىمان قىز دىلبەر يازغان «قانلىق قەسەم»، ناملىق مەھبۇسلار ناخشىسىنى جارانگلىق ئېيتىپ، سەپداشلىرىنى ئىلھاملاندۇراتتى. ئۇت يۈرەك شائىرنىڭ ۋۇجۇدىغا ۋەتەن، خەلق مۇھەببىتى خۇددى ماگمىدەك ھارارەت بېغىشلايتتى.»

(ئابدۇللا تالىپ «قاينام ئۆركىشى»)

يۇقىرىقى مىسالدا ئاپتور دەسلەپتە لۇتپۇللا مۇتەلىپنىڭ ئۆز ئىسمىنى ئاتىغان بولسا، كېيىن «ئۇت يۈرەك شائىر» دەپ ئالغان. «قاينام ئۆركىشى» دېگەن پۈتۈن رومانىدىن ئېيتقاندىمۇ، يازغۇچى «لۇتپۇللا مۇتەللىپ» دېگەن ئىسمىنىڭ ئورنىغا «قاينام ئۆركىشى»

دېگەن ئەدەبىي تەخەللۇسىنى ئىسىم ئورنىدا ئالماشتۇرۇپ ئالغان.

« كۆپ ئاقتى مېنىڭ قانىم،
چىقىپ كەتتى يېرىم جانىم.
ئەمدى «نىمشېھىت» نامىم،
تارىختا قالار بولدى.»
(نىمشېھىت «ئۆمۈر خاتىرەم»)

يۇقىرىقى مىسرالاردا شائىر ئۆز ئىسمى ئورنىغا « نىمشېھىت» دېگەن نامىنى ئالماشتۇرۇپ ئىشلەتكەن. ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلى ئەدەبىي ئەسەرلەردە كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. چۈنكى ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئاپتور ئۆز قەھرىمانلىرىنىڭ مىجەز - خۇلقىنى، دۇنياقارىشىنى، كىشىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كىتابخانلار ئالدىدا ئېنىق سۈرەتلەپ بېرىش ئۈچۈن ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىشى زۆرۈر. ناۋادا، ئاپتور بۇ ئۇسۇلـ دىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىدىكەن، ياراتقان قەھرىمانلىرى كىتابخانلار ئالدىدا يارقىن بەدىئىي ئوبراز سۈپىتىدە گەۋـ دىلىنەلەيدۇ. كۆپ ھاللاردا، جايىدا ئالماشتۇرۇلغان نامىلار ئارقىلىق، كىشىلەر ئەسەر قەھرىمانلىرىنىڭ ئىجـ بىي ياكى سەلبىي شەخس ئىكەنلىكىنى ئېنىق ئايرىپ ئالالايدۇ. تۆۋەندە بىرقانچە مىسالارنى كەلتۈرىمىز.

«توقۇمچى ئارزۇ قىلىدۇ،
دۇنيانى باتۇر، ئىگىرگەن يېپنى.
شۇنداق يېپتىن توقۇسا ئۇ قىز،

خۇددى پاكچۇ قىلىدۇ چىتنى.
دەيدۇ ئۇلار رەختكە زوقلىنىپ،
نېمە دېگەن چىرايلىق سېپتا!
توقۇلغاندەك گويا بۇ رەختلەر.
«ئورچۇق باتۇر» ئىگىرگەن يېپتا.»
...
«پەخىرلىنىدۇ ئاتا ـ ئانىلار:
«ئورچۇق باتۇر»دەك بولسا قىز بالا
مەنمۇ زوقلىنىپ دەيمەن:
شۇ قىزغا
قايسى بەختلىك يىگىت جۇپ بولا
(ت. ئېلىيۇپ «ئورچۇق باتۇر»)

يۇقىرىقى شېئىردا شائىر ئۆز قەھرىمانى، توقۇمىچىلىق ماھىرى پاتەمگە بولغان مېھىر ـ مۇھەببىتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن پاتەم دېگەن ئىسىم ئورنىغا، ئۇنىڭ ئالىيجانابخسلىتىگە بېرىلگەن شەرەپلىك نام «ئورچۇق باتۇر»نى ئىشلىتىپ، كىتابخانىلار قەلبىدە ئىجابىي قەھرىمان پاتەمگە قارىتا چوڭقۇر ھۆرمەت قوزغىغان.
«...ـ قارىماسلەر، گۈندىپاي قىزىل كۆز ئايى ئۇنىڭدىن گەپ ئالغىلى كىرگەن ئىكەن، ئۇ بولسا، گۈندىپايغا گەپ ئۆگەتكىلى كىرىشىپتۇ...»
«...ـ ئايى ئاكا ئۇستا چامباش، ئىككى كانچات ئۇنى خېلى بىر يەرگە ئاپارغاندۇ، ـ تامنىڭ بۇلۇڭىدا ئولتۇرغان دۇمچەك بىردىنلا خۇشال بولۇپ كەتتى...»
(لۇشۈن «دورا»)

يۇقىرىقى مىسالدا،ئاپتور «بايۇەچچە» دېگەن نامـ
ـىـك ئورنـىغا «دۇمـچەك» دېگەن نامنى ئىشلەتكەن،
«ئايى» دېگەن نام بىـلەن «قىزىـل كۆز» دېگەن لەـ
ـەمنى بىللە ئىشلەتكەن.

«... مەشرەپ: ھوي ماڭقا، ئاپامنى قويۇۋەت! (نوختا
بىلەن سىيـمتنى ئۇرۇپ، ئاجرىتىپ، ئىتـ
ـىرىۋېتىدۇ، سىيمت يىقىلىدۇ.)»

«مەشرەپ:(چۆگۈن كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئۇنىڭئالدىغا
باردۇ.) ۋاي ئېسىتەي، غۇنچەمدەك چـ
ـرايلىق، چېچەن قىز باينىڭ قوپال ماڭـ
ـقا ئوغلىغا خوتۇن بولۇپ كېتەرمۇ؟»

يۇقىرىقى مىسالدا ئاپتور ئۆمەر شائىيۇنىڭ ئوغـلى
ـسىيتكە، ئۇنىڭ جىسمانىي ئەيىبىگە ئاساسەن كۆپچىلىك
ـەرىپىدىن قويۇلغان «ماڭـقا» دېـگەن لەقەمنـى
ـوللانغان.

بۇ يەردە شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، كىشىلەرنىڭ
ـسمى ئورنىغا لەقىمنىئالماشتۇرۇپ قوللىنىشـتا بەكـمۇ
ـېھتىياتچان بولىشىمىز كېرەك. ئۆزىمىز بىلەن بىر سەپـ
ـتىكى كىشىلەرگە، دوستلارغا، يولداشلارغا ئالايمقان لەقەم
قويۇپ، ئۇلارنىـڭ دىلىـغا ئازار بېرىدىـغان، ئۇلارنـى
كەمسىتىدىغان، ئىتتىپاقلىقنى بۇزىدىغان قىلمىقلارنى ئەسلا
قىلماسـلىق كېرەك. كـىشىلەرنـىڭ ياخـشى خىسلىتـىگە
زوقلىنىش، ئۇلاردىـن سۆيۈنۈش مەقـسىتىدە، يۇقىرىـدا
ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك «ئورچۇق باتۇر» دېگەنـگە ئوخـ
ـشاش ناملارنى ئىشلىتىشكە بولىـدۇ. ئەمما كىشىلەرنـىڭ

جسمانىي جەھەتتىكى ئەيىبىنى ياكى بەرەر - ئىككىسى قېتىملىق خاتالىق، يېتەرسىزلىكلىرىنى تۈتقا قىلمۇبلىپ، ھاقارەت خاراكتېرلىك لەقەملەرنى قويۇۋېلىشقا، سۆزلەپ يۈرۈشكە، ھەتتا ئەسەرلەردە قالايمىقان ئىشلىتىشكە ھەرگىز بولمايدۇ.

(2) ئابستراكت شەيئى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلى بولغان كونكرېت شەيئىنىڭ نامى شۇ ئابستراكت شەيئىي نامىنىڭ ئورنىغا ئالماشتۇرۇپ قوللىنىش. مەسىلەن:

ئۇنىڭ داستىخىنى كەڭرى.

لۇشۇننىڭ ئۇستىخىنى قاتتىق.

يۇقىرقىي مىساللاردىكى «داستىخان»، «ئۇستىخان» دېگەن نامىلار كونكرېت شەيئىلەرنىڭ نامى، ئۇلار «سېخىسلىق»، «ئىنقىلابىي قەيسەر ئىرادە، روھ» تېن ئىبارەت ئابستراكت ئۇقۇملارنىڭ نامى ئورنىغا ئالماشتۇرۇپ قوللىنىلغان.

(3) توپلام شەيئىلەرنىڭ تەركىبىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بىر شەيئىنىڭ (تېپىك شەيئىنىڭ) نامىنى شۇ بىر توپلامدىكى شەيئىلەرنىڭ نامى ئورنىغا ئالماشتۇرۇپ قوللىنىش. بۇ ئادەتتە ئومۇمىي نامنىڭ ئورنىغا جۈزئى نامنى ئالماشتۇرۇپ قوللىنىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل ئالماشتۇرۇش توپلام بىلەن بۆلەك ئوتتۇرىسىدىكى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتكە ئاساسلانغاندۇر.

«ئۇ، كۆپچىلىككە:

— بۇلارنى ئۆز مەيلىگە قويۇۋەتسەك، كالىلىمىز
كېلىنىدۇ، يەنە ئاق چاچلىق قىز، خۇاڭشىرىن كېلىپ
چىقىدۇ، — دېدى.»

بۇ مىسالدا، «ئاق چاچلىق قىز» ئېزىلگەن، خور-
لانغان ئەمگەكچى خەلق نامىنىڭ ئورنىغا، «خۇاڭشىرىن»
ئەزگۈچى، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپ نامىنىڭ
ئورنىغا ئالماشتۇرۇلۇپ قوللىنىلغان.

«ئانا تۇپراق توپىسى گويا كۆزۈمگە تۇتىيا،
چۆلدە يۇرسەم ئۆزۈمنى سېزىمەن گۈلشەندىمەن.
سۈلىرى ئابىھايات كەۋسەر خىجالەت ئالدىدا،
نە ئۇچۇن موھتاج بولاي، خۇشتار بولاي زەمزەمگە مەن.
ھەگە بارسام ئۆز ئانام قويىندا مەن، ئۆگەي ئەمەس،
مەيلى خوتەن، مەيلى ئەنشەن، مەيلى تەيخاڭشەندىمەن.»
(ت. ئېلىيۇپ «ۋەتەن ھەققىدە غەزەل»)

يۇقىرىقى شېئىردىكى «تۇپراق»، «سۇ» دېگەن نام-
لار ۋەتىنىمىزنىڭ بىباھا، خىلمۇ خىل، مول بايلىق-
لىرىنىڭ نامى ئورنىغا، «خوتەن»، «ئەنشەن»، «تەيخاڭ-
شەن» دېگەن نامىلار ۋەتىنىمىزنىڭ شەھەر، ۋە تاغلىرى-
نىڭ نامى ئورنىغا ئالماشتۇرۇلۇپ قوللىنىلغان. ئالماش-
تۇرۇشنىڭ بۇ خىل شەكلى شېئىرىيەتتە كۆپ قوللىنىلىدۇ.
(بۇ ھەقتە «سىنكدوخا» دېگەن ماۋزۇ ئاستىدا تەپسىلي
توختىلىمىز.)

(4) شەيئى مەيدانغا كەلگەن ياكى تۇرۇشلۇق

ئورۇننىڭ نامىنى شۇ شەيئىنىڭ نامى ئورنىغا، يازـ
غۇچىنىڭ نامىنى ئەسىرنىڭ نامى ئورنىغا، كىشىلەرنىڭ
ئەركىلەتمە ئىسمى ۋە ئاپتورلارنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسىنى
ئۇلارنىڭ ئەسلى نامى ئورنىغا قوللىنىش. مەسىلەن:

پۈتۈن زال ئورنىدىن تۇردى.

قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ۋاسكىتبول
مۇسابىقىسىدە قاغىلىق ئۇتۇۋالدى.

مەن كۆركىنى، تولستويىنى ئوقۇدۇم.

ئەي لۈتۈن قەبرەڭ بار ئالتۇن دىياردا، قەلبىڭ
قوللاردا، ناخشاڭ دىللاردا.

قايىنام ئۆركىشى «ئاقسۇ گېزىتى» ئىدارىسىدا
ئىشلىگەن.

يۇقىرىقى مىساللارنىڭ بىرىنچىسىدە،
شەيئى تۇرۇۋاتقان ئورۇننىڭ نامى شەيئىنىڭ نامى
ئورنىغا، ئۇچىنچىسىدە، يازغۇچىنىڭ نامى ئەسىرنىڭ
نامى ئورنىغا، تۆتىنچىسىدە، ئەركىلەتمە ئىسىم ئەسلى
ئىسىم ئورنىغا، بەشىنچىسىدە، ئەدەبىي تەخەللۇس يازـ
غۇچىنىڭ ئەسلى ئىسمى ئورنىغا ئالماشتۇرۇلغان.

ئالماشتۇرۇشنىڭ يۇقىرىقى تۆت خىل شەكلىدىن باشقا
شېئىرىيەتتە كۆپ ئۇچرايدىغان مېتونومىيە، سېنېكدوخا
قاتارلىق شەكىللىرىمۇ بار. بۇ ھەقتە ئايرىم توختىلىمىز.

ئالماشتۇرۇش بىلەن ۋەكىللىك ئوخشىتىش بەزىدە
ئوخشىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، ھەر ئىككىسىدە «ئا»
شەيئىنىڭ ئورنىغا «ب» شەيئى، ياكى «ب» شەيئـ

ـمنك ئورنىغا «ئا» شەيئى قوللىنىلىدۇ. لېكىن بۇ ئىككىـ
ـسىنىڭ ماھىيەتلىك پەرقلىرىمۇ بار.

ئالماشتۇرۇشتا ئالماشقۇچى شەيئى بىلەن (ئورنىغا قويۇلغۇچـى شەيئى بىلەن) ئالماشتۇرۇلـغۇچى شەيئى (ئورۇن بەرگۈچى شەيئـى) ئوتتۇرىسىدا زىچ باغـلىنىش بولىدۇ. ئالماشتۇرغۇچى شەيئىنىڭ نامـى ئورنـىغا شۇ شەيئى بىلەن زىچ باغلىنىشى بولغان باشقا بىر شەيـ ئىنىڭ نامى قوللىنىلىدۇ. بۇ ئىككى شەيئى ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىق نۇقتىسى بولمايدۇ. بۇنـىڭ تۈزۈلۈش ئاساـ سى ــ باغلىنىشتۇر.

ۋەكىللىك ئوخشىتىشنىـڭ تۈزۈلۈش ئاساسـى ــ ئوخشاشلىقتۇر. يەنى ۋەكىللىك ئوخشىتىشتا ئوخشىغۇچـى شەيئى بىلەن ئوخشالغۇچى شەيئى ئوتتۇرىـسىدا ئوخـ ـشاشلىق بولۇشى شەرت. مەسىلەن، «سىرلىق سوقماقلار رومانىـدا ئىـككـى رازۋېـتچىـك ئۆزئارا سۆزلىـشىپ بىرسى:

«ــ چىقىـپ قاراپ باق، تالادا ئىـت بارمـۇ؟» دەيدۇ يەنە بىرسىگە.

بۇ يەردە ئىشپىيونلار ئىـستقا ئوخشىتىلغان، چۈنكى ئىشپىيون بىلەن لالما ئىتنىڭ باشـقىلارغا زىيانـكەشلىك جەھەتتىكى خۇسۇسىيەتـلىرى ئوتتۇرىـسىدا ئوخشاشـلىق مەۋجۇت. ۋەكىللىك ئوخشىتىشـتا گەرچە ئوخـشالغۇچـى بىلەن ئوخشىتىش سۆزلىرى كۆرۈنـمىسۇ، بىراق ئۇنـىڭ تۈزۈلۈشى ۋە رولـىغا قاراپ، ئۇنىڭ ئوخـشىتىش ئىكەنـ

لمكىنى بىلەۋالغىلى بولىدۇ. ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخ
شىتىش سۆزلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق، ئۇنىڭ ئوخشىتىش
ئىكەنلىكىنى تەكشۈرۈپ ھۆكۈم قىلىپ بېكىتكىلى بولىدۇ.
مەسىلەن، «شەخسىي بىر تامچە سۇغا ئوخشايدۇ، ئامما
كەڭ دېگىزغا ئوخشايدۇ» دېيىلسە، ئېنىق ئوخشىتىش
بولىدۇ. «شەخسىي بىر تامچە سۇ، ئامما كەڭ دېگىز»
دېيىلسە، يوشۇرۇن ئوخشىتىش بولىدۇ. بىراق ئالماشتۇ
رۇشتا ئۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ. «مەن پوشكىنىنى ئو
قۇدۇم» دېگەن ئالماشتۇرۇش قوللىلىغان جۈملىنى
«پوشكىنىنىڭ ئەسىرى پوشكىنغا ئوخشايدۇ» ياكى «پوش
كىنىنىڭ ئەسىرى پوشكىندۇر» دەپ ئېيتقىلى بولمايدۇ.

شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئىككى شەيئى ئوتتۇرىسىدا زىچ باغلىنىش ھەم ئوخشاشلىق بولغان بولسا، بۇنداقتا، ھەم ئالماشتۇرۇش ھەم ئوخشىتىشنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى كۆرۈنىدۇ. مەسىلەن، «تۆمۈر كىشەنلەر پاچاقلاپ تاشلاندى»، «بەخت بۇلتىنى ئېچىلدى» دېگەن جۈملىلەرنى ئالساق، «تۆمۈر كىشەن» ھەم كونا دۇنيانىڭ نامىغا قويۇلغان، ھەم كونا دۇنيا «تۆمۈر كىشەن»گە ئوخشىتىلغان، «بەخت ـ بۇلتى» بولسا، يېڭى كىشىلىك دۇنياسىنىڭ نامى ئورنىغا قويۇلغان، ھەم يېڭى كىشىلىك دۇنياسى ئىنسانلارغا بەخت سائادەت كەلتۈرگىنى ئۈچۈن «بەخت بۇلتى»غا ئوخشىتىلغان. دېمەك بۇلار ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىق مەۋجۇت.

ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللانغاندا، تۆۋەندىكىلەرگە دىققەت قىلىش كېرەك:

(1) ئالماشتۇرغۇچى شەيئىنى كىتابخانىلار ۋە تىگىشىنىڭ بىلگەن ئەھۋال ئاستىدا ياكى ئالماشتۇرغۇچى شەيئىنى (ئورۇن بەرگۈچى شەيئىنى) ئەسەر ۋە نۇتۇقنىڭ ئالدىنقى قىسمىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئەھۋالدا ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىش كېرەك. شۇنداق قىلىماندا، كىتابخانلار ۋە تىگىشىنىڭ ئالماشقۇچى شەيئىنى ياكى كىمنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى، يەنى نېمىنىڭ، كىمنىڭ نامى ئورنىغا ئالماشقانلىقىنى ئۇقالايدۇ.

(2) ئالماشقۇچى شەيئى (ئورۇن ئالغۇچى شەيئى) دوشەن بولغان ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولۇشى كېرەك. ئالماشقۇچى شەيئى بىلەن ئالماشتۇرغۇچى شەيئى ھەم زىچ باغلىنىشلىق بولۇشى ھەم تۇراقلىق مۇناسىۋەتتە بولۇشى كېرەك.

(3) ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىشتا، مەزمۇنغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك. ئالماشتۇرۇلغان نام ئالماشقۇچى شەيئىنىڭ خاراكتېر، خۇسۇسىيەتلىرىگە ماس ۋە ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك.

(4) ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلى سۆزلەش ئادەتلىرىگە ۋە ئەھلىيەتكە ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك.

11. مەسەل

ئادەم، ھايۋان ۋە نەرسىلەردىن ئىبارەت پېرسونا ئۆزلار پائالىيىتىنى ھېكايە قىلىش ئارقىلىق، ئىجتىمائىي

ئۇرمۇشتىكى پەقەت ئادەمىلەرگىلا خاس بولغان بىرمۇ
مەسىلە، بىرەر كۆزقاراش ياكى بىرەر قائىدىنى كۆل
كىلىك، ئاللىگورىيىلىك هالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىش
تىن ئىبارەت ستىلىستىكىلىق ۋاسىتە مەسەل دەيىلىدۇ.
مەسەلدە كۆپىنچە ئادەمدىكى خۇسۇسىيەت هايۋان ۋە
نەرسىلەرگە كۆچۈرۈلىدۇ. ئەمەلىيەتتە، هايۋانلار ۋە
نەرسىلەرنىڭ پائالىيىتى ئارقىلىق، كىشىلەرنىڭ ئىجتىما
ئىي مۇناسىۋەتتىكى زىددىيەتلەر ئېچىپ بېرىلىدۇ.
يەنى «ئا» شەيئى «ب» شەيئىگە، يېقىندىكى نەرسە
يىراقتىكى نەرسىگە، هازىرقى زاماندىكى نەرسە ئىلگىرى
كى زاماندىكى نەرسىگە مەسەللەشتۈرۈلۈش ئارقىلىق،
ئاددىي قانۇنىيەتلەر ئىچىدىن چوڭقۇر قانۇنىيەت، پەل
سەپئى قاراشلار كەلتۈرۈلۈپ چىقىرىلىدۇ.

مەسەلگە ئېلىنغان هېكايە جانلىق، قىسقا، كۆل
كىلىك، ئاللىگورىيىلىك خۇسۇسىيەتكە، هەمدە چوڭقۇر،
مول مەزمۇنغا ئىگە بولىدۇ.

يېزىقچىلىق ئىشلىرىدا، بىرەر ئوي - پىكىرنى
چۈشەندۈرۈش قىيىن بولغان شارائىتتا مەسەلگە مۇرا
جىئەت قىلىنىدۇ. بۇ خىل مەسەللەر كۆپ هاللاردا تەر
بىيىۋى ئەهمىيىتى زور، هەجمى كىچىك، روشەن پەل
سەپئى قاراشقا ئىگە، مەسخىرە قىلىش، پاش قىلىش
كۈچى بولغان تەييار هېكايە، چۆچەك، رىۋايەتلەرنى
نەقىل كەلتۈرۈش ئۇسۇللىرى ئارقىلىق، ياكى ئاپتورنىڭ
مۇۋاپىق هېكايە توقۇش يولى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدۇ.
مەسەلنىڭ مۇبالىغە قىلىش، مەسخىرە قىلىش خاراكتېرى

كۇچلۇك بولىدۇ. مەسىلىنىڭ دائىرىسى ھەجمىگە قارىغاندا كەڭرەك بولىدۇ. ھەجۋى مەسىلىنىڭ مۇھىم بىر خۇسۇسىيىتىدۇر.

بەزىبىر مەسىللەرنىڭ مەنىسى ئىنتايىن چوڭقۇر بولغاچقا، كىتابخانلار بىرەر قېتىم ئوقۇپ چىقىش بىلەن چۈشىنىپ كېتەلمەسلىكى مۇمكىن. مۇشۇ خىل ئەھۋالنى كۆزدە تۇتۇپ، ئاپتورلار كۆپ ھاللاردا مۇھاكىمە ئۇسۇلىنى قوللىنىش ئارقىلىق، كىتابخانلارنىڭ چۈشىنىۋېلىشىغا ئاسانچىلىق تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ. بەزى مەسىللەرنى كىتابخانلار بىر قېتىم ئوقۇش بىلەنمۇ چۈشىنىپ كېتەلەيدۇ. مەسىلەن:

«گۈل - چېچەكلەر ئېچىلغان باھاردا،
قۇشلار توپلاندى گۈزەل بوستانغا،
باشقىلار جىم ئولتۇراتتى خەپ شۇڭ،
قاقاقلاپ كۈلۈپ سۆز ئاچتى كاككۇك:
«كۆردۈڭلارمۇ ھېلىقى كەپتەرنى؟
ئاڭلىدىڭلارمۇ مۇنداق گەپلەرنى:
ئۇ كۈندۈزى بوستانلارنى ئارىلاپ،
كەچتە ياتار ئەسكى تامدا ماردىلاپ...
كىمنى كۆرسە ھېچىيدۇ ۋالاقلاپ،
ئارقىسىدىن يۈگۈرىدۇ پالاقلاپ.
ئۇۋۇسىدا تۇخۇم بېسىپ ياتمايدۇ،
باشقىنىڭ جۈپتىنى ئەگىپ كەتمەيدۇ،
ھە، مانا ئۇجمە كۆڭۈل دېگەن شۇ!
ئۆز جۈپتىگە ۋاپاسىز ئىكەن ئۇ!»

بۇ غەيۋەت شۇنى بىلدۇرىدۇ:
كاككۇك ئۆز ئىسمىنى قىچقىرىدۇ.»
(زۇنۇن قادىرى «كاكۇكنىڭ غەيۋىتى»)

ئاپتور يۇقىرىقى مەسەلدە، «كاككۇكنىڭ غەيۋىتى» ئارقىلىق، باشقىلارنى كۆرەلمەيدىغان، غەيۋەتخور، ئىچى تار، ھەسەتخور كىشىلەرنى ھەجۋى ئاستىغا ئالغان.

مەسەل ئاپتورنىڭ ئۇيۇ - پىكرىنى باشقا نەرسىلەرنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق يوشۇرۇن ھالدا ئىپادىلەپ كىشىلەرنى تەربىيگە ئىگە قىلىدۇ. ئاق كۆڭۈل، سەمىمىي، ئىشچان، ياخشى پەزىلەتلىك بولۇشقا رىغبەتلەندۇرىدۇ. ھەر خىل ناچار، بولمىغۇر قىلىقلارنى تۇزىتىشكە، ھەرخىل پەسكەش، رەزىل قىلىقلارغا قارشى كۈرەش قىلىشقا ئۇندەيدۇ.

مەسەلدە ھايۋانات ياكى تەبىئەتتىكى ھەر خىل نەرسىلەر ئادەملەشتۇرۇلىدۇ. ئادەمگە ئوخشاش سۆزلىتىلىدۇ. ئادەملەردە بولىدىغان ھېسسىيات، خۇسۇسىيەت، مىجەز، خاراكتېرگە ئىگە قىلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە، باشقا دېگىنىمىزدەك، ئۇ خىل ھايۋان ۋە نەرسىلەر جەمئىيەتتىكى مەلۇم كىشىلەرگە، مەلۇم گۇرۇھ، مەلۇم سىنىپقا ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن:

«ئۆي گەپتىرى توخۇغا دېدى،
قاناتلىق دەپ ئاتاركەن سىزنى،
كەمىنىڭىز كۆرۈپ باقمىدى،
پەرۋاز قىلىپ ئۇچقىنىڭىزنى.»

توخۇ دېدى گىدىيىپ شۇ چاغ:
«مەن ئۇچقاندا سىلەر يوق بەلكىم،
قىران چېغىم ئۇچۇپ - ئېشىپ تاغ،
لاچىن بىلەن بەسلەشكەن ئىدىم.
لېكىن ھازىر ئەھۋال باشقىچە،
ئۇچئۇچىلار كۆپ بولۇپ كەتتى.
يېڭناغزىچتىن ئادەملەرگىچە،
قانات ياساپ ئۇچۇشۇپ كەتتى.
بۇنداق چاغدا ئېيتقىنا ئۆزۈڭ،
قانداقمۇ ھەم ئۇچقۇڭ كېلىدۇ؟
مانا ھازىر ئۇچمىساممۇ مەن،
ئۇچۇشۇمنى ھەممە بىلىدۇ.»»

(ئۆمەرجان توختى روزى «ھەممە بىلىدۇ»، «تارىم ئۇيغۇر» 1987- يىل، 2 - سان)

يۇقىرىقى مەسەلدىكى توخۇ، كونا دەسمىنى يەپ بېتىپ، ئالغا ئىلگىرىلەشنى خالىمايدىغان، ئۆز - ئۆزىدىن ئورۇنسىز مەغرۇرلىنىدىغان بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئوبرازىدۇر.

مەسەل كۆچلۈك ئاممىباب‌لىققا ئىگە. ئۇ ئىلگىرى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتى سۈپىتىدە خەلقنە مەنىۋى ئوزۇق بەخش ئېتىپ كەلگەن ئىدى. بۈگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ مەزمۇن دائىرىسى كېڭىيىپ، شەكلى تېخىمۇ جانلاندى. ئاتاقلىق داھىيلار، سىياسىيونلار، ئەدىبلەر، ماتېماتىكلار ئۆزلىرىنىڭ ئوي - پىكىرلىرىنى تېخىمۇ قىزىقارلىق

لىق، ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىشتە. مەسەللەردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىدىغان بولىدى. فەدىمكى يۇنانىدىكى «ئىزوپ مەسەللىرى»، خەنزۇ خەلقى ئېچىدىكى «يۇگۇنك تاغنى يۆتكىشى»، «قارمۇنىڭ پىلنى سىلىشى»، «دەرەخ تۈۋىدە توشقان تۇتۇش» قاتارلىق مەسەللەر، رۇس خەلقىنىڭ مەسەلچىسى كېرىلوۋنىڭ «خوراز بىلەن ئۆردەك»، «يالغانچى»، «خوراز بىلەن تۈلكە»، «بۆرە بىلەن قوزىچاق»، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پېشقەدەم مەسەل چىسى زۇنۇن قادىرنىڭ «قوشچى بىلەن چاشقان» قاتارلىق مەسەللەرى دائىلىق مەسەللەر سۈپىتىدە سىياسىي نەزەرىيۋى ماقالىلەر ۋە نۇتۇقلاردا كۆپلەپ قوللىنىلماقتا.

مەسەللەرنى قوللىنىشتا تۆۋەندىكىلەرگە دىققەت قىلىش كېرەك.

(1) مەسەلدە جەزمەن ھېكايە ياكى چۆچەك شەكلى ئارقىلىق مەلۇم قانۇنىيەت چۈشەندۈرۈلۈشى كېرەك.

(2) مەسەلدىكى ھايۋانات ياكى باشقا نەرسىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن، ئۇلار ۋەكىللىك قىلغان كىشىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ئوتتۇرىسىدا جەزمەن ئۆزئارا ماسلىق، جىپسلىق بولۇشى كېرەك. مەسىلەن «قۇدۇق تېگىدىكى پاقا» دېگەن مەسەلنىڭ ئىپادىلەش ئوبيېكتى مەسىلەرگە تار دائىرىدە قارايدىغان كىشىلەردىن ئىبارەتتۇر. بۇ مەسەلدە، پاقىنىڭ قۇدۇق ئېچىدىكى ھالىتى، خۇسۇسىيىتى ئەنە شۇ خىل كىشىلەرنىڭ ھالىتى،

ھۆسۈسىيەتلىرىگە تەڭ ئالغان. بۇ ئىككى شەيئى ئارىسىدا (قۇدۇق ئىچىدىكى پاقا بىلەن ئەزەر دائىرىسى ئار كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا) ماھىيەتلىك باغلىنىشلىق، ماسلىق مەۋجۇت، بۇ خىل باغلىنىشلىق، ماسلىق بولمايدىكەن، مەسىلىنىڭ ھاياتىي كۈچى بولمايدۇ.

12. چوڭقۇرلاشتۇرۇش

تېپىزلىقتىن چوڭقۇرلۇققا، ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، ئايرىملىقتىن ئومۇمىيلىققا، تۆۋەندىن يۇقىرىلىققا ئۆتۈشتەك راۋاجلىنىش قانۇنىيىتى بويىچە، شەيئىلەرنىڭ قاتلاملىرى قاتلام تەرەققىي قىلىش مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشتەك ستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش شەكلى — چوڭقۇرلاشتۇرۇش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

«خەلقنى بىز تەشكىللەيمىز، جۇڭگو ئەكسىيەتچىلىرىنى بىز خەلقنى تەشكىللەش بىلەن يوقىتىمىز، ھەرقانداق ئەكسىيەتچىل نەرسە يوقاتماسلىق يوقالمايدۇ. بۇمۇ يەر سۈپۈرگەنگە ئوخشايدۇ، سۈپۈرگە تەگمىگىچە ئەخلەت ھامان ئۆزلۈكىدىن چىقىپ كەتمەيدۇ.»

(ماۋزېدوڭ «يا پونغا قارشى ئۇرۇش ھەلىسە قازانغانىدىن كېيىنكى ۋەزىيەت ۋە بىزنىڭ ۋەزىپىمىز»)

يۇقىرىقى مىسالدا جۇڭگو ئەكسىيەتچىلىرىنى خەلقنى تەشكىللەش ئارقىلىق يوقىتىشتىن ئىبارەت مەسىلە قاتلاملىرى قاتلام چوڭقۇرلاشتۇرۇلۇپ ئىپادىلەنگەن.

بۇ خىل راۋاجلاندۇرۇش ئۇسۇلى شېئىرىيەتنىمۇ كۆپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

«بېيجىڭ قەدىرلىك،
بېيجىڭ سۆيۈملۈك،
يېڭى دۇنياغا،
شۇ جاي سالغان ئىز.
بېيجىڭ دېگەندە،
بەخت ياغدۇ،
ئېلىمگە ئۇ جاي،
جاندىنمۇ ئەزىز.
ئەنە شۇ جايدا،
پايتەختىمىزدە،
ئۇلۇغ پارتىيە
ئېلىمىزگە باش.
كوممۇنىزمغا،
باشلايدۇ ئەلنى،
كومپارتىيىمىز،
بىزگە بولۇپ باش.»

(ئەلقەم ئەختەم «بېيجىڭ»)

شائىر يۇقىرىقى شېئىردا بېيجىڭنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى شان - شۆھرىتى، قۇدرىتى... قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى شېئىردىكى تەپەككۇر ئارقىلىق قاتلاملىرى ئېچىپ بەرگەن.

راۋاجلاندۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللانغاندا، قاتلام

ئىنكىدىن يوشۇرى بولۇشى، قاتىلاملار ئۆزئارا زىچ مۇ-ناسىۋەتتە بولۇشى، ئۇلار بەلگىلىك تەرتىپ بويىچە قانات يايدۇرۇلىشى كېرەك.

13. دېئالوگ

ئەدەبىي ئەسەرلەر پېرسوناژلىرىنىڭ ئۆز ئارا سۆھبىتى دېئالوگ دېيىلىدۇ. دېئالوگ ئەسلىدە كىرىكچە سۆز بولۇپ، بىزچە «گەپلىشىش»، «سۆھبەتلىشىش» دېگەن مەنىلەرگە ئىگە. مەسىلەن:

— مېنىڭ قازاق كېلىنچىكىم ئوغۇل تۇغۇپ بەردىمۇ — قىزمۇ؟

— ئوغۇل.

— خۇدا مۇبارەك قىلغاي، رەۋىخان ئايلارا پام — زە، «مەكتەپتە بىر جاي بار يالپاققىنا، خۇدايىم ئوغۇل بەرسۇن ئاپئاققىنا» دەپ يۇرۇپ، تىلىگىنىگە يېتىپتۇ. يېڭى جانلىك ئېتىنى نېمە قويدۇڭلار؟

— ئارمانبەگ.

— ئارمانبەگ؟

— ھەئە، ئارمانبەگ.

— بۇ، يوچۇنلا بىر ئات بوپتۇغۇ؟ كىم قويۇپ بەردى؟

— دادام.

— نېمىشقا بۇنداق ئات قويىدۇ؟

— ئارمانلىق كۈنلەردە تۇغۇلغان ئوغۇل بولغانـ

دىكەن، ئېتى ئارمان بولسۇن دېدى.»
(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئەز»)

شېئىرىيەتتىمۇ شائىر ئۆز ھېسسىياتىنى كىتابخانلارغا ئېنىق، جانلىق، ئوبرازلىق، تەسىرلىك بىلدۈرۈش ئۈچۈن ۋە ئەسەرگە قاتناشتۇرۇلغان پېرسوناژلارنىڭ ئىچكى ھېسسىياتى، روھىي ھالىتى، ئىچكى دۇنياسىنى، كىملىكىنى ئېنىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنىڭ بىرى بولغان دېتالوگدىن پايدىلىنىدۇ. مەسىلەن:

...

«بەگ دېدى: بايغا خېنىم بولساڭ بەخت، بولما نادان.
قىز دېدى: باردۇر مېنىڭ سۆيگەن نىگارىم — مېھرىبان.
بەگ دېدى: ئۇ پەس گادای، ئەستىن چىقارغىن سەن ئۇنى.
قىز دېدى: شاھتىن ئۇلۇغ، ئارتۇق ھېسابلايمەن ئۇنى.
بەگ دېدى: بايلىق، بەخت بەرمەيدۇ ھەرگىز ئۇ ساڭا.
قىز دېدى: ئۆتسە ھاياتىم يار بىلەن شۇ — بەخت ماڭا.
بەگ دېدى: كاج بولمىغىن، قىلما پۇشايمان ئاقىۋەت.
قىز دېدى: ئىشق ئەھلىگە دال بولمىغاي تەھدىت پەقەت.
بەگ دېدى: پۈرسەتنى قولدىن بەرمە، بولما خارۇ-زار.
قىز دېدى: قىلغىن قولۇڭدىن كەلسە قانچە كارۇ-خار.
بەگ دېدى، رىنداڭغا تاشلاپ بۇردا - بۇردا قىلىمەن.
قىز دېدى: ساقلاپ ئەقىدە يارۇ- يار دەپ ئۆلىمەن...»

...

(مامۇت زايىت «گۈلمېرۋي»)

ئەدەبىي ئەسەر ئەھرىمانلىرىنىڭ ئۆز - ئۆزىگە

مۆزلىشىدىن ئىبارەت بىر خىل شەكىلمۇ بار. بۇ، مونولوگ دېيىلىدۇ. بۇنىڭمۇ ئەسەر قەھرىمانىنىڭ ئىچكى ھېسسىياتى، روھىي دۇنياسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشتە رولى چوڭ. مەسىلەن:

«سەيپۇڭ توختىنىڭ خىيالى شۇ يەرگە يەتكەندە، ئۇنىڭ چىشلىرى غىچىرلاپ، قېرىنداشىنى سۈندۈرۈۋەتتى. ئۇ، ئوكتەبىغا يېتىۋېلىپ يەنە خىيالغا چۆمدى. ئۇنىڭ كۆزىگە بىردىنلا ھۆسنىرىخان كۆرۈنۈپ كەتكەندەك بولدى - دە. دۇاي ئىسىت، بۇ جۇگانمۇ قولدىن كېتىپ قالدى، ئەقلى - ھوشى بولمىسا. گۈلدەك جۇگان ئىتقا يالاق دەپ، ئۇنىڭ زەڭگى موروڭ قازانغا ئوخشايدىغان قارا بوسۇققا كۆملى چۈشۈپ قالغىنىنى قارىمامدىغان، تووا، دەپ پىچىرلىدى. شۇئاردا خۇددى يۇتۇرۈپ قويغان بىر نېمىسنى تېپىۋالغاندەك، ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، ئۆز - ئۆزىگە سۆزلەشكە باشلىدى: «تازىمۇ ھاماقەت ئىكەنمەن. چۈنىدەك جېنىم بىلەن تۆمۈرنى ئۆزۈم يالغۇز نېمىمۇ قىلالايتتىم. قارا بوسۇقنى يېنىمغا تارتسام بولمامدۇ؟ مەندىن نېمە كېتەتتى؟ پۇل بولسا جاڭگالدا شورپا، يىگىت بېشىم ئامان بولسا، شەھەرمۇ-شەھەردە مىڭلىرىم دەپتىكەن. ئون ئىككى تاغقا باش بولسام مۇنداق ھۆسنىرىخانلاردىن كۆرمىگى تېپىلمامدۇ؟ قارا بوسۇقنى ئۆزۈمگە ئىگىۋالسام، ئىشنىڭ پۇتكىنى شۇ. تۆمۈرنى قىزىقىدا سوقۇشۇم كېرەك!»»

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

يۇقىرىقى مىسالدىكى مونولوگلاردىن بىز قۇمۇل، دېھقانلار قوزغىلىڭىغا سوقۇنۇپ كىرىۋالغان سەيپۇك توختىنىڭ ساتقۇنلۇق خاراكتېرىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈپ ئالالايمىز.

سەھنە ئەسەرلىرىدە مونولوگ پېرسونا ژلارنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشتە تېخنىمۇ مۇھىم رول ئويناپدۇ. مەسىلەن، زۇنۇن قادىرنىڭ «غۇنچەم» دراما-سىنىڭ 2 - پەردە، 1 - كۆرۈنۈشىدە، شەرۋان ئاغىچا ئۆيگە كىرىپ كەتكەندىن كېيىن مەشرەپ ئۆز - ئۆزىگە مۇنداق سۆزلەيدۇ:

«مەشرەپ: نېمە گېپى باردۇ؟ گەپلىرىگە قارىغاندا مېنىمۇ راستىنلا ياخشى كۆرىدۇ. ئىشقىلىپ مېنىڭ سۆزۈمدىن چىقمىسا ئىلا مۇرادىڭغا يېتىسەن. دەيدىغۇ، «پەرى، پەرى» دېيىشىدۇ، مەنغۇ پەرىنى كۆرمىدىم، شائىيۇنىڭ ئۆيىگە كېلىپ، بەزمە قىلغانلارنىڭ ئاغزىدىنلا ئاڭلىدىم، پەرى دېگەن ھەرقانچە بولسا، مۇشۇ شەرۋان ئاغىچىلىك چىرايلىقتۇ...»

شۇكۇر يالقۇننىڭ «شائىخەي كېچىسى» دراما-سىدىن

پەنە بىر مىسال كۆرەيلى:

«جىڭ گۇلەن: (يالغۇزسەنتۈرۈلۈپ بېرىپ ئاستا دە-ۋانغا ئولتۇرىدۇ.) دېمەك، بۇ كېچە مېنىڭ ھايات - ماماتلىق تەقدىرىم ھەل بولىدۇ، (خىيال سۈرىدۇ) ئۆلۈمگە

رازىمەنكى، بۇ ئىشقا رازى بولمايمەن.
(يىغلاپ، بېشىنى دەۋاتقىنىچە يۆلەنچۈك
گە قويىدۇ.) ياق! ياق! (ئورنىدىن
دەس تۇرىدۇ) ياق، ئۇلار مېنى ئۆلتۈر-
مەيدۇ. تۆتىنچى قەۋەتتىنمۇ تاشلىۋەت-
مەيدۇ. چۈنكى، مەن ئۇلارغا كېرەك-
ئۇلارنىڭ ئىپلاس مەقسىتىگە خىزمەت
قىلىشىم كېرەك. ئۇلار مېنى ئۆلتۈرمەيدۇ.
بەلكى ئاسرايدۇ، ھەتتا مېنى ئۆلۈمدىن
قۇتۇلدۇرۇۋالىدۇ. چۈنكى مەن ئۇلارغا
كېرەك. ياق، مەن ئۆلمەن، مەن بۇ
نومۇسسىزلىققا چىدىمايمەن، مەرھۇم
ئاتا ـ ئانامغا يۈز كېلەلمەيمەن.
جۇڭگولۇققا يۈز كېلەلمەيمەن. مەن
ئۆزۈمنى ئۆز قولۇم بىلەن ئۆلتۈرۈپ،
ئاق يۈزۈم، نومۇسۇم، ساپ ۋىجدانىم
بىلەن دۇنيادىن كېتىمەن. (پائۇزا)
شائىخەي، مەن سېنىڭدە تۇغۇلدۇم.
سېنىڭدە ئۆستۈم، ئەمدى سېنىڭدە ئۆ-
لىمەن. شائىخەي كېچىسى، مېنى ئۆز
قوينۇڭغا ئال!...»

بۇ مىسالدا مونولوگ رېتورىك خىتاب بىلەن گىرە-
لىشىپ كەلگەن.

14. يانداشتۇرۇش

مەزمۇن جەھەتتە زىچ باغلىنىشلىق، قۇرۇلۇش جەھەتتە ئوخشاش يۈكى ئاساسەن ئوخشاش، ياكى مەزمۇن جەھەتتە قارىمۇ قارشى، قۇرۇلۇش جەھەتتىمۇ زىت بولغان شەيئى، ھاەسە ۋە كۆزقاراشلارنى يانداشتۇرۇش يولى بىلەن، تەسۋىرلەمەكچى بولغان ئاساسىي كۆز شەيئى، ھادىسىنى، ئىپادىلىمەكچى بولغان ئاساسىي كۆز قاراشنى گەۋدىلەندۇرۇشتىن ئىبارەت ستىلىستىكىلىق ۋاستە يانداشتۇرۇش دېيىلمدۇ. مەسىلەن:

«پارتىيە رەھبەرلىكىدە چىلىك تۇرۇش ۋە ئۇنى ياخشىلاش ئۈچۈن پارتىيە ئىنتىزامىنى كۈچەيتىش كېرەك. «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» مەزگىلىدە پارتىيە ئىنتىزامى بوشاپ كەتتى. تا ھازىرغىچە تولۇق ئەسلىگە كەلمەيۋاتىدۇ، بۇمۇ پارتىيىنىڭ ئۆزىنىڭ تېگىشلىك رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرالمايۋاتقانلىقىنىڭ مۇھىم بىر سەۋەبى. ئىنتىزام خېلىلا بوشاپ كەتكەنلىكتىن پارتىيە ئەزالىرىنىڭ بىرمۇنچىسى ئۆز بېشىمچىلىق قىلىدىغان، پارتىيىنىڭ لۇشىيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى، پارتىيىنىڭ قارارلىرىنى، پارتىيە بەلگىلەپ بەرگەن ۋەزىپىلەرنى ئىجرا قىلمايدىغان ياكى تولۇق ئىجرا قىلمايدىغان بولۇۋالدى. بىر پارتىيە ئۆزى ئەزالىرىنىڭ تامامەن شەخسىي ئارزۇسى بويىچە ئاغزىغا كەلگەننى دەۋېرىشىگە، خىيالىغا كەلگەننى قىلىۋېرىشىگە يول قويۇۋېتىدىغان

بولسا، بۇ پارتىيده، ئەلۋەتتە، ئىرادە بىرلىكىنىڭ بوزۇشى، مۇمكىن ئەمەس. جەڭگىۋارلىقنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. پارتىيە ۋەزىپىلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئەملەگە ئېشىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. دېمەك پارتىيە رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇرۇش ۋە ئۇنى ياخشىلاش ئۈچۈن، پارتىيە ئىنتىزامىنى قاتتىق قوغداش، ئىنتىزامچانلىقنى تازا كۈچەيتىش لازىم. شەخسىي تەشكىلگە بويسۇنۇشى، تۆۋەن يۇقىرىغا بويسۇنۇشى، پۈتۈن پارتىيە مەركىزىي كومىتېتقا بويسۇنۇشى لازىم. بۇلارنى قاتتىق ئىجرا قىلىش كېرەك. ئۇنداق قىلمىغاندا، پارتىيە جەڭگىۋار كوللېكتىپ بولۇپ شەكىللىنەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئاۋانگارت قوشۇن بولۇش سالاھىيىتىمۇ بولمايدۇ.»

(دېڭ شياۋپىڭ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» ئۇيغۇرچە نەشرى، 406 — 407 - بەتلەر)

يۇقىرىقى مىسالدىكى ئىپادىلەنگەن بولغان ئاساسىي كۆزقاراش «پارتىيە رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇرۇش ۋە ئۇنى ياخشىلاش ئۈچۈن، پارتىيە ئىنتىزامىنى كۈچەيتىش كېرەك» دېگەندىن ئىبارەت. مۇئەللىپ بۇ ئاساسىي كۆزقارىشىنى تېخىمۇ ئىنىق، ئەتراپلىق چۈشەندۈرۈپ بېرىش ئۈچۈن «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» كەلتۈرۈپ چىقارغان، پارتىيە ئىنتىزامىنى كۈچەيتىشكە زىت بولغان بىرقاتار خاتا قاراش، خاتا ھەرىكەتلەرنى، پىكىر - ئېقىملارنى يانداشتۇرۇش يولى بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان ۋە ئۈلارنى تەنقىد قىلغان. شۇ ئارقىلىق پارتىيە رەھ-

جەرلىكدە چىك تۇرۇش ۋە ئۇنى ياخشىلاش ئۈچۈن پارتىيە ئىنتىزامىنى كۈچەيتىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن.

ياندا شتۇرۇش ئۇسۇلى شېئىرىيەتتە قوللىنىلغاندا، شائىر مەنە جەھەتتىن بىر - بىرىگە ئوخشايدىغان ئىككى نەرسىنى قاتار قويۇش ئارقىلىق، ئۇچىنچى بىر خىل مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

«نېدىن لالە باغرى ئىرۇر بۇنچە خۇن؟
ئانى غەمكىن ئەتتى پەلەك ۋاژگۇن.

كۆرۈڭ كىم بىھىنىڭ يۈزى بولدى زەرد،
پەلەك گەردىشىدىن يۈزى بولدى گەرد.

... چېكەر چوغىز ۋەيرانلاردا سەدا،
كى غەم نەيلىدىن ئۇل ئەمەستۇر جۇدا.

... نېدىن ئارسلاننىڭ ئىرۇر جىسمى داغ،
سېتەمكار زامانىدىن ئەمەس كۆكلى ساغ.»

يەشمىسى:

نېمە ئۈچۈن لالىنىڭ باغرى مۇنچە لەختە - لەختە قانغا تولغان؟
(شۇنىڭ ئۈچۈنكى) شۇم پەلەك زامان ئۇنى غەمكىن قىلىپ قويدى.

قاراڭ، ياخشىنىڭ چىرايى سارغايدى،

پەلەك زامان ئايلىنىشىدىن (ئۆزگىرىشىدىن) يۇزلىرىنى چاك - توزان باستى.

ھۇقۇش ئىپلاس بۇلۇك - پۈچقاقلاردا شۇملۇق بىلەن ھۇۋقىلىدۇ.
ئۇنىڭ ھۇۋلىشى ھەرگىزمۇ جۇدالىق دەردىدىن ئەمەستۇر.

نېمە سەۋەبتىن يولۋاسنىڭ تېرىسىدە داغ بولىدۇ؟
(سەۋەب شۇكى) بۇ زالىم زامانىدىن ئەمەس، بەلكى نېيىتىنىڭ يامانلىقىدىندۇر.
(ئابدۇرېھىم نىزارى «رابىيە - سەئىدىن»)

يۇقىرىقى مىسالدا، ئاپتور تەبىئەت دۇنياسىدىكى لالە، بەھى، چوغىز، (ھۇقۇش) ئارسلان قاتارلىق تۆت نەرسىنى ھەمدە ئۇلارنىڭ بىر - بىرىگە زىت بولغان خۇسۇسىيەتلىرىنى يانداشتۇرۇپ بەرگەن. بۇ ئارقىلىق، رابىيە - سەئىدىنىدىن ئىبارەت ئۆز قەھرىمانلىرىنىڭ چەككەن جاپالىق سەرگۈزەشتىلىرىنى بايان قىلغان. بۇنىڭدىن ئاخىرىدا، رابىيە - سەئىدىنلەرنىڭ بېشىغا كەلگەن ئېچىنىشلىق كۈلپەتلەرنىڭ سەۋەبچىسى، جاۋابكارى بولغان فېئودالىزملىق ئۆتمۈش جەمئىيەتنىڭ رەزىللىكىنى، ئىپلاسلىقىنى ئەيىبلەشتىن ئىبارەت ئۇچىنچى بىر خىل كۆزقارىشىنى ئىپادىلىگەن.
يانداشتۇرۇش تۈزۈلۈش شەكلىگە قاراپ ئوك

یانداشتۇرۇش ۋە تەتۇر (قارىمۇ قارشى) يانـدۇرۇشـ
تىن ئىبارەت ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ.

ئىككى شەيئى ۋە ھادىسە (گەۋدىلەندۇرۇلـگۈچـى
شەيئى ۋە ھادىسە بىلەن گەۋدىلەنگۈچى شەيئى ۋە ھا-
دىسە) خۇسۇسىيىتى ۋە ئالاھىدىلىكىنىڭ باغلىنىشى ئوڭ
مۇناسىۋەتتە كەلگەندىكىدىن پايدىلىنىپ، ئاساسىي شەيئى
ۋە ھادىسىگە قوشۇمچە شەيئى ۋە ھادىسىنى يانداشتۇ-
رۇش ئارقىلىق ئاساسىي شەيئى ۋە ھادىسىنى گەۋدىلەنـ
دۇرۇش ئوڭ يانداشتۇرۇش دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

«... جىمجىت قاراڭغۇ كېچە، دېڭىز سۈيى غەزەپ
بىلەن قىرغاقتىكى قەبا تاشلارغا ئۇرۇلۇپ، ئادەمنىڭ
ئەرۋاھى ئۇركىندەك، ئەمما ھەمىشە بىر خىلدا يېقىمـ
سىز ئاۋاز چىرقىراتتى. لىن داۋجىڭ قاتتىق يامغۇر يې-
غىۋاتقان قۇملۇققا تىقىلغان ــ ئۇ ئۆلمىگەن ئىدى. ئۇ
ئۆزىنى چوڭ دېڭىزغا ئاتاي دەۋاتقانىدا، مۇلايىم بىر
جۇپ بىلەك ئۇنى قۇچاقلىۋالدى ...»

(ياڭ مۇ «ياشلىق ناخشىسى»)

(يۇقىرىقى مىسالدىكى، ئاستىغا سىزىق سىزىلغىنى
ئاساسىي ۋەقەدۇر، سىزدىق سىزىلمىغىنى قوشۇمچە ۋە-
قەدۇر. بۇ، ئوڭ يانداشتۇرۇشتۇر.)

خۇسۇسىيەت ۋە ئالاھىدىلىك جەھەتتە ئاساسىي
شەيئى ۋە ھادىسىگە زىت (قارىمۇ قارشى) بولغان قو-
شۇمچە شەيئى ياكى ھادىسىنى ئاساسىي شەيئى ۋە ھا-
دىسىگە يانداشتۇرۇش ئارقىلىق، ئاساسىي شەيئى ۋە ھا-

دئسنى گەۋدىلەندۈرۈش قارىمۇ قارشى ياندا شتۇرۇش دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

«... يىراقلاردا (پاسۇر - پۇسۇر) قىلىپ ئېتىلۋاتقان پوجاڭزا ئاۋازى سۇس ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئۇ خۇددى ھاۋا گۈلدۈرلىگەندەك گۈلدۈرلەپ، لەپشىپ يېغىۋاتقان قار بىلەن كەنتنى بىر ئالغان ئىدى.

بۇ ئاۋازلار ئىچىدە بىرئاز ئېزىلىپ، كۈنلۈم ئارامغا چۈشۈپ قالدى. ئەتىگەندىن تارتىپ ھازىرغىچە داۋام قىلغان گۈمانلىق خىياللار (بەخت تىلەش) گۈلدۈر - تاراقلىرىدا مېڭەمدىن تامام ئۇچۇپ كەتتى. ئاسمان - زېمىندىكى مازايى - ماشايىقلار قىلىنغان قۇربانلىقلارغا ۋە لەززەتلىك ھىدلارغا مەست بولۇپ، لۇجىمك خەلقىگ چەكسىز بەخت ئىنئام قىلىمىز دەپ پەلەكتە لەلەڭشىپ يۈرسە كېرەك، دەپ ئويلىدىم.

(لۇشۈن «بەخت تىلەش»)

(مىسالدىكى ئاستى سىزىلغانلىرى ئاساسىي ۋەقە، سىزىلمىغانلىرى قوشۇمچە ۋەقە.)

لۇشۈن بۇ يەردە، لۇجىن بازىرىدىكى بايلارنىڭ «بەخت تىلەش» ھالىتىنى غەزەپلىك ھېسسىياتى بىلەن تەسۋىرلەيدۇ، بۇ ئارقىلىق، شياڭلىن ھەدىسىنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرىنى زىت تەرەپتىن (سەلبىي تەرەپتىن) گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن.

يانداشتۇرۇش شېئىرىيەتتىن باشقا ئەدەبىي ئەسەرلەردە قوللىنىلغاندا، تەكرارلاش ئۇسۇلى بىلەن كىرەلىشىپ

مۇ كېتىدۇ. ئەمما ئىككىسى ھامان پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. مەلۇمكى، تەكرارلاشنىڭ رولى مەلۇم نۇقتىنى تەكىتلەش، ۋە گەۋدىلەندۈرۈشتىن ئىبارەتتۇر. يانداشتۇرۇشنىڭ رولى ئاساسىي شەيئى ۋە ھادىسىنى گەۋدىلەندۈرۈشتىن ئىبارەتتۇر.

يانداشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىشتا تۆۋەندىكىلەرگە دىققەت قىلىش لازىم.

(1) ئاساسىي شەيئى ۋە ھادىسە بىلەن قوشۇمچە شەيئى ۋە ھادىسە ئوتتۇرىسىدا باغلىنىش بولۇش لازىم.

(2) ئاساسىي شەيئى ۋە ھادىسە بىلەن قوشۇمچە شەيئى ۋە ھادىسە ئىنىق ئاجرىتىلىشى كېرەك. شۇ ئارقىلىق، ئاساسىي شەيئى ۋە ھادىسەقوشۇمچە شەيئى ۋەھادىسىنىڭ يانداشتۇرۇلۇشى ئارقىلىق جەزمەن گەۋدىلەنگەن بولۇشى لازىم. يەنى تەبىئىي ھالدا، قوشۇمچە شەيئى ۋە ھادىسە ئاساسىي شەيئى ۋە ھادىسىگە بېقىنغان ھالدا خىزمەت قىلىشى كېرەك.

(3) يانداشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللانغاندا، ئۇنىڭ باشقا ستىلستىكىلىق ئىپادىلەش ۋاستىلىرى بىلەن، بولۇپمۇ تەكرارلاش، سېلىشتۇرۇش ئۇسۇللىرى بىلەن بولغان پەرقىگە دىققەت قىلىش كېرەك.

15. يوشۇرۇن مەنىلىك سۆزلەر

سۆز، جۇملىلەرنى ئەينەن بىر خىل مەنىدە ئىشلەتكەن بولۇپ تۇرۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭدىن باشقىچە

يوشۇرۇن مەنە ۋە مەقسەتنى ئىپادىلەشتىن ئىبارەت
ستىلىستىكىلىق ۋاستە يوشۇرۇن مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئا-
تىلىدۇ. بۇ خىل يوشۇرۇن مەنىلىك سۆزلەر ئارقىلىق،
جەمئىيەتتە، كۆپچىلىك ئالدىدا توغرىدىنتوغرا، بە-
ۋاستە ئوتتۇرىغا قويۇش بىئەپ، پايدىسىز بولغان، نا-
ھايىتى چەكلىك ھالدىكى ئۆز كىشىلىرىگىلا بىلدۈرۈشكە
بولىدىغان، مەخپىيەتلىكى ساقلىنىشى زۆرۈر بولغان
ئوي - پىكىرلەر ئىپادىلىنىدۇ. يوشۇرۇن مەقسەتنى
ئىپادىلەيدىغان سۆز، جۈملىلەر ئاددىيلاشتۇرغاندا ئىك-
كى خىل مەنىگە ئىگە بولىدۇ. بىرسى ئېيتىلىۋاتقان
سۆز، جۈملىنىڭ ئەسلى مەنىسى. يەنە بىرسى پەقەت
سۆزلىگۈچى بىلەن تىڭشىغۇچىغىلا مەلۇم بولغان يوشۇ-
رۇن مەنىسى. بۇ خىل سۆز، جۈملىلەردىكى يوشۇرۇن
مەنىنى ئادەتتىكى كىشىلەر ئېنىق چۈشىنەلمەيدۇ. يا كى
چۈشىنىش ئۈچۈن چوڭقۇر كۆزىتىشكە، مۇلاھىزە قىلىش
قا توغرا كېلىدۇ. پەقەت شۇ سۆز، جۈملىلەردىكى يو-
شۇرۇن مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان، ئال-
دىن بۇ ھەقتە پىكىر بىرلىكى بولغان كىشىلەرلا ئۇنى
تولۇق چۈشىنەلەيدۇ. مەسىلەن:

«ئەمرىڭىز ھۆسەيىن تويدىن كېيىن بۇبى رابى-
يە بىلەنلا بولۇپ كېتىپ، خىزمىتىگە ئۇزاپ قاراپتۇ. بۇ-
بى رابىيە ھاملدار بولۇپتۇ. بىر كۈنى بۇبى رابىيە
گەپ باشلاپ: «ئەي ئەمرىم شاھىمىز سىزنىڭبىر ناۋاي
قىلىپ يېتىشتۇرگەن ئىكەن، بېشىڭىزدا كۆتۈرۈپ يۈرگەن
تەۋەككە تۈگىمەس نېمىگىز بار ئىكەن. ئىشتىھا يىگىز كەل-

گەندە قولىڭىزنى سۈندۈپلا ئېلىپ يەيدىگەنسىز. ناۋاي بويىنىنى تىك تۇتۇپ تۇز يولدا ماڭمىسا، بېشىدىن تەۋەك چۈشۈپ كېتىپ، نانىنىڭ بۇلغىنىشى تۇرغان گەپ. بېشىڭىزدىكى تەۋەك يانتۇ كۆرۈنىدۇ، پەخەس بولمايدىگەنسىز، تەۋەكنىڭ چۈشۈپ كېتىش خەۋپى بار كۆرۈنىدۇ»، دەپتۇ.»

(«مۇھەممەت ئىمىن ئەخمەت «دەۋرىتى مول ئالىم» تەزكىرىسى توغرىسىدا ئەسلىمە»)

يۇقىرىقى مىسالدا بۇبى رابىيە (مەھمۇت قەشقەرى نىڭ ئانىسى)نىڭ ئېرى ھۆسەينىگە «بېشىڭىزدىكى تەۋەك يانتۇ كۆرۈنىدۇ، پەخەس بولمايدىگەنسىز، تەۋەكنىڭ چۈشۈپ كېتىش خەۋپى بار كۆرۈنىدۇ» دېگەن يۇشۇرۇن مەنىلىك سۆز ئارقىلىق «دۆلەت ئىشلىرىنى تاشلاپ قويۇۋاتىسىز، مۇشۇنداق كېتىۋەرسىڭىز، دۆلەت خاراپ بولىدۇ ـ دە، ھوقۇق ـ سەلتەنەتلىرىڭىزدىن ئايرىلىپ قالىسىز» دېگەن پىكرىنى ئىپادىلىگەن. بۇنى ھۆسەيىن (مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئاتىسى) تولۇق چۈشىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

يۇشۇرۇن مەنىلىك سۆزلەردە ئاساسلىق مەنە ۋە ئاساسلىق بولمىغان مەنىدىن ئىبارەت ئىككى خىل مەنە بولىدۇ. كونكرېت، ئەينەن ئېيتىلغان مەنە ئاساسلىق بولمىغان مەنىدۇر. يۇشۇرۇن كەلگەن مەنە ئاساسلىق مەنىدۇر. مەسىلەن:

بۇگۈسلاۋىيە ھېكايە فىلىمى «كۆۋرۈك»تە بىر پارتىزان مەيخانىغا كىرىپ، مەي ساتقۇچىغا «بۇ جاي

دا چۈبن تولىمۇ كۆپ ئىكەن» دەيدۇ. بۇ جۈملىدىكى «چۈبن تولىمۇ كۆپ ئىكەن» دېگەن مەنە ئاشكارا مەنە، ئاساسلىق بولمىغان مەنىدۇر. «بۇ جايدا دۇشمەن ئىش پىيونلىرى تولىمۇ كۆپ ئىكەن ...» دېگەن مەنە يوشۇرۇن مەنە، ئاساسلىق بولغان مەنىدۇر. دېمەك، ئىككى دوست (پارتىزان بىلەن مەي ساتقۇچى) دۇشمەن ئىش پىيونلىرى كۆپ بولغان، ئوچۇق - ئاشكارا سۆزلىشىش خەۋەپلىك بولغان شارائىتتا، پەقەت ئۆزلىرىلا چۈشىنىدىغان سۆزنى («چۈبن» دېگەن يوشۇرۇن مەنىگە ئىگە سۆزنى) ئىشلەتكەن.

«ئوك يانمدا ئاتسى ياتىدۇ،
سول يانمدا ئانسى ياتىدۇ،
ئايىغمدا كۈچۈكى ياتىدۇ،
«تاك - تاك» قىلماي ئاستا كەلسىلە.»

جۈڭگو ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى بولغان ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي مەزگىلىدە، دۇشمەن ئەھۋالىنى بىلىش ئۈچۈن چەققان رازۋېتچىكلار ئەھۋالنى يۇقىرىقى خەلق قوشىقى (ناخشىسى) ئارقىلىق مەلۇم قىلغان. يەنى، «ئوك، سول، ئايالغ تەرەپلەردە دۇشمەنلەر بار، شۇڭلاشقا شۇ مال تەرەپتىن، ئېھتىياتچانلىق بىلەن كېلىڭلار» دېگەن خەۋەرنى بەرگەن.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك داستانى «غېرىب - سەنەم»دە، غېرىب چۆلگە پالانغاندا ئېيتقان مۇنداق بىر ناخشا بار:

«كاج پەلەكنىڭ دەرىدىن،
يۇرەكلەردە داغلار قالدى.
بۇلبۇلنى ئايرىپ گۈلدىن،
خۇشناۋالىق باغلار قالدى.»

كۆپچىلىككە مەلۇمكى، قارا نىيەت، ئىككى يۈزلىمىچى، ھەسەتخور ۋەزىر - ئەمەلدارلارنىڭ چېقىمچىلىق ۋە پىتنە - پاساتلىرىغا ئىشەنگەن شاھى ئابباس غېرىبنى چۆلگە پالايدۇ. بۇ ئەھۋالدا، غېرىب ئۆزىنىڭ ناھەقچىلىككە، ئىچى يامان ئەمەلدارلارغا بولغان غەزىپىنى، ئۆز يارىدىن ئايرىلغاندىكى دىل ئازارىنى ئوپئوچۇق ئىپتىشنىڭ ئەپسىزلىكىنى ئويلاپ، بۇ ھەقتىكى يۈرەك سۆزىنى «كاج پەلەكنىڭ دەرىدىدىن، يۇرەكلەردە داغلار قالدى»، «بۇلبۇلنى ئايرىپ گۈلدىن، خۇشناۋالىق باغلار قالدى» دېگەن يوشۇرۇن مەنىلىك سۆز، جۈملىلەر ئارقىلىق ئىپادىلىگەن.

خەلقىمىز ئۆزلىرىنىڭ مەزمۇنى مول، شەكىلى گۈزەل، ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولغان ئېغىز ئەدەبىياتىدا، يوشۇرۇن مەنىلىك سۆزلەردىن بەكمۇ ماھىرلىق بىلەن پايدىلانغان. بىز بۇ يەردە بىر مىسال كەلتۈرىمىز:

دانىشمەن قىز
(ئۇيغۇر خەلق چۆچىكى)

ئۆتكەن زاماندا بىر كەمبەغەل دېھقان بولغان

ئىكەن. ئۇنىڭ بىرتاللا يالغۇز قىزى بار ئىكەن، قىزـ
لىك ھۆسنى ـ كامالىتى تەڭداشسىز ئىكەن. ئۇنىڭ ئالـ
دىدا ئايمۇ، كۈنمۇ خىجىل ئىكەن. دېھقان ئۆز قىزىنىڭ
بۇنداق گۈزەل ھۆسنى ـ جامالىغا قاراپ، بىر تەرەپـ
تىن خۇشال بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن قايغۇرىدىكەن.
دېگەندەك، قىزنىڭ گۈزەللىكىنى ئاڭلىغان پادىشاھ،
دېھقانىنى ئوردىسىغا چاقىرتىپتۇ ۋە قىزىنى خوتۇنلـۇققا
بېرىشنى ئېيتىپتۇ.
دېھقان پادىشاھنىڭ ئوردىسىدىن قايتىپ كېلىپ،
ئىمە قىلىشىنى بىلەلمەي، ئۆيىدە غەمگە چۆكۈپ ئولتۇرۇپ
رۇپ قاپتۇ. دادىسىنىڭ بۇ ئەھۋالىنى كۆرگەن قىز:
ـ دادا، نېمانچە پەرىشان بولىسىز؟ ـ دەپ
سورىپتۇ. دېھقان خېلىمگىچە ئويلىنىپ تۇرۇپتۇ ـ دە، ئاخـ
رى «قىزىمغا ئېيتاي، ھامان يوشۇرۇپ قالالمايمەن» دې
گەن نىيەتكە كېلىپ:
ـ قىزىم، پادىشاھ سېنى خوتۇنلۇققا ئالماقچى بو
لۇۋاتىدۇ. مەن جاۋاب بەرمىدىم، ئۇچ كۈنلۈك مۆھلەت
بەردى. مۇشۇ ئۈچ كۈن ئىچىدە، رازىلىقىمنى بەرمىسەم،
پادىشاھ كاللامنى ئالىدۇ. «بوپتۇ» دەپ، سېنى پادى
شاھقا خوتۇنلۇققا بەرسەم، بەختسىز بولۇپ قالسەن، بەر
مەي دېسەم، مېنى ئۆلتۈرىدۇ. ماڭا شۇ غەم بىلەن ئول
تۇرۇپ قالدىم، ـ دەپتۇ ۋە قىزىنى باغرىغا بېسىپ يىغـ
لاپ كېتىپتۇ. قىز ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن دادىسىغا
تەسەللى بېرىپ:
ـ بۇ ئىشنى ئۆزۈمگە قويۇپ بېرىڭ دادا، سىزـ

نى ئوردىغا بارغۇزمايمەن، پادىشاھتىن قۇتۇلۇشنىڭ چارىسىنى قىلالايمەن، ــ دەپتۇ.

دېھقان قىزنىڭ سۆزىگە بىر ئىشىنىپ، بىر ئىشەنمەي «بوپتىلا، خۇدادىن كەلگىنىنى كۆرەرمەن» دەپ كۈتۈپ ئولتۇرۇپتۇ.

ئۇچىنچى كۈنى پادىشاھنىڭ ئەلچىلىرى كەپتۇ - دە، دېھقانغا:

ــ ساڭا بېرىلگەن ۋاقىت توشتى، يا قىزنىڭنى بېرىسەن، ياكى جېنىڭنى بېرىسەن، قېنى گەپ قىل! ــ دەپتۇ.

ــ بۇنى قىزىمدىن سوراڭلار، شۇنىڭدىن تېگىشلىك جاۋاب ئالالايسىلەر، ــ دەپتۇ دېھقان ۋە دەرھال قىزنى ئەلچىلەرنىڭ ئالدىغا چاقىرىپ كىرىپتۇ - دە، ئۆزى چىقىپ كېتىپتۇ.

قىز ئەلچىلەرگە:

ــ پادىشاھقا خوتۇن بولۇشقا رازى بولدۇم، ــ دەپتۇ.

ئەلچىلەر خۇشال بولۇشۇپ:

ــ قېنى، تويلۇق ھەقتىدە بىر نەرسە دەپ بېرىڭ، ــ دېيىشىپتۇ. قىز مەنسىلىك كۈلۈپ قويۇپ:

ــ ئاندى بىلەن مېنىڭ بىر سوئالىم بار، سوراشقا بولارمىكىن؟ شۇ سوئالىمغا جاۋاب بېرىشسىلە، ئاندىن تويلۇق ھەقتىدە ئېغىز ئاچسام، ــ دەپتۇ.

ئەلچىلەر ماقۇل بولۇشۇپتۇ. قىز تەمكىن ھالدا:

ــ پادىشاھىمىز نەچچە ياشقا كىردىكىن؟ نەچچە

قېتىم ئۆيلەنگەنكەن؟ — دەپ سوراپتۇ.

— پادىشاھىمىز 70 ياشتا كىردى، نەچچە قېتىم ئۆيلەنگىنىگە كەلسەك ... تاسمانىدىكى يۇلتۇزلارنىڭ سانىنى بىلگىلى بولسىمۇ، لېكىن پادىشاھىمىزنىڭ ئالغان خوتۇنلىرىنىڭ سانىنى بىلگىلى بولمايدۇ، — دەپتۇ بىر ئەلچى ھەيران قالغانلىقىنى ئويلانماستىنلا.

— ئۇنداق بولسا، — دەپتۇ قىز، — مېنىڭ تۇيغۇم 20 بۆرە، 30 قاپلان، 40 ئارسلان، 60 ئاختا، 70 جىگ پاختا ۋە 80 تاختا بولسۇن، مۇشۇلار قاچان تەييارلانسا، شۇ ۋاقىتتا تۇيغا تۇتۇش قىلىنسا.

ئەلچىلەر ھەيرانلىقتا، يە «ماقۇل»، يە «ياق» دەپ زۇۋان سۇرەلمەي قايتىشىپتۇ.

پادىشاھ ئەلچىلەردىن قىزنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپتۇ ۋە دەرھال ۋەزىرلىرىنى يىغىپ:

— قىزنىڭ تۇيلۇقىنى قانداق تەييارلىساق بولار؟— دەپ سوراپتۇ. ۋەزىرلەر قىزنىڭ جاۋابىدىن خەۋەر تېپىپ، مەسخىرىلىك كۈلۈشۈپ:

— «توخۇ داڭگال چۈشەيدۇ. ئۆچكە جاڭگال» دېگەندەك، قىزدىن گەپ بوپتۇغۇ بۇ، ئېھتىمال بۇ تېجمەلىنىڭ قىزى ساراڭ بولسا كېرەك، خىيالىغا كەلگىنىنى جۆيلۇپتۇ، خەير، جانابىي ئالىيلىرىنىڭ بىر كىچىكلىك لەززىتى ئۈچۈن بۇ قانچىلىك ئىش ئىدى. دەرھال چارۋىچىلارغا پەرمان چۈشۈرەيلى، 20 بۆرە، 30 قاپلان، 40 ئارسلاننى بەش كۈن ئىچىدە تەييار قىلىپ ئوردىغا تاپشۇرۇشسۇن، 60 ئاختا دېگەن ئاختانىمىزدا تەييار، 70

جىك پاختا دېگەن نېمىدى، ئۇمۇ تەييار، 80 دانە تاخ
تىنى ياغاچچىلارغا بۇيرۇتۇپ، دەرھال تەييار قىلىمىز، —
دېيىشىپتۇ.

پادىشاھ خۇشاللىق بىلەن بۇ مەسلىھەتنى ماقۇل
كۆرۈپتۇ. شۇ چاغ ئوردىنىڭ ئىچىدە تازىلىق ئىشلىرى
بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان بىر مالاي ھېلىقى گەپ-
سۆزلەرنى ئاڭلاپ قاپتۇ - دە، پادىشاھنىڭ، ۋەزىرلەر-
نىڭ دۆت، ئەخمەقلىقىدىن ھەيرانۇ - ھەس بولۇپ،
ئاخىرى ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي كۈلۈپ تاشلاپتۇ. پادىشاھ
كۈلكە ئاۋازىنى ئاڭلاپ، دېرىزىدىن قارىسا، بىر مالاي
قاقاقىلاپ كۈلۈۋاتقۇدەك. «توختا، بۇ ھارامزادىنىڭ كۈل
كىسىدە بىر سىر بولۇشى كېرەك» دەپ ئويلاپتۇ - دە، پا-
دىشاھ، دەرھال ھېلىقى مالاينى ئالدىغا چاقىرىپتۇ.

— نېمىگە شۇنچىۋالا كۈلىسەن؟ — دەپ سوراپ
تۇ، پادىشاھ.

— ئۆزۈمچىلا، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ مالاي.

مالايدىن تېگىشلىك جاۋاب ئالالمىغان پادىشاھ
بىر ھازاغىچە ئۇنى ئالداپ بېقىپتۇ، قورقۇتۇپ كۆرۈپتۇ.
لېكىن يەنىلا جاۋاب ئالالمىغاندىن كېيىن:

— جاللات، مۇنۇ ھارامزادىنىڭ كاللىسى ئېلىنە
سۇن! دەپ ۋارقىراپتۇ. ئىشنىڭ چاتاقتا ئايلانغانلىقىنى
بىلگەن مالاي:

— ئۇلۇغ پادىشاھىم، بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچ
سىلە، ئېيتىپ بېرەي، — دەپتۇ. پادىشاھ «كەچتىم» دېگەن
دىن كېيىن كۈلۈشىنىڭ سەۋەبىنى سۆزلەپ مۇنداق

— قىز سالغان تويلۇقلارنى سىلەر چۈشەنمەيدىكەن. سىلەرنىڭ ئەقىلسىزلىكىڭلاردىن كۈلدۈم... قىزنىڭ 20 بۆرە دېگىنى، ئادەم 20 ياشقا تولغاندا چەبدەس، خۇددى بۆرىدەك بولىدۇ دېگەنلىكىدۇر. 30 قاپلان دېگىنى، 30 ياشقا تولغاندا قاپلاندەك كۈچلۈك بولىدۇ دېگەنلىكىدۇر. 40 ئارسلان دېگىنى، 40 ياشقا تولغاندا ئارسلاندەك ھەيۋەتلىك بولىدۇ دېگەنلىكىدۇر... 60 ئاختا، 70 جىك ياختا، 80 تاختا دېگەنلىرى، ئادەم 60 ياشقا كىرگەندە خۇددى ئاختا ئاتتا ئوخشاش، 70 ياشقا كىرگەندە ياختىغا ئوخشاش بوشىشىپ كېتىدۇ، 80 ياشقا تولغاندا ئادەم تاختا تەلەپ قىلىدۇ، دېگەنلىكىدۇر، ھەممەگەپنىڭ خۇلاسىسىغا كەلسەك، پادىشاھىمىز 70 ياشقا كىرگەندىكىن، مەندەك قىزلارنى ئالمەن دېمەي، قاچان جىنازا كېلەركىن دەپ، شۇنى كۈتسۇن، پادىشاھقا قىز ئەمەس، تاختا لازىم بولۇپتۇ دېمەكچىدۇر. مانا شۇنداق ئاددىي مەنىنى چۈشىنەلمەي، قالايمىقان بىر نەرسىلەرنى دەپ يۈرۈشسىلە، كۈلمەي قانداق قىلاتتىم؟

پادىشاھ مالاينىڭ ئېيتقانلىرى ئۇستىدە ئويلاپ كۆرگەن ئىكەن. راست، توغرا گەپلەر. پادىشاھ ۋەزىرلىرىنىڭ دۆتلىكىگە، يارامسىزلىقىغا غەزىپى كېلىپ، ئۇلارنى ئوردىدىن قوغلاپتۇ. ئۆزىنىڭمۇ ئەقىلسىز، خام كاللا ئىكەنلىكىدىن نومۇسى كېلىپ، ئەل ـ جامائەت ئىچىگە چىقالماي، يېتىپ قاپتۇ ۋە شۇ ياتقانچە ئۆلۈپ كېتىپتۇ. بۇنىڭدىن خەلق خۇشال بولۇپتۇ. ئەقىللىك، گۈزەل

قىزغا «دانىشمەن» دېگەن نامنى بېرىپ، ئۇنى ئۆزلىرى
گە پادىشاھ قىلىپ تىكلەۋاپتۇ.

يۇقىرىقى چۆچەكتە، قىز يوشۇرۇن مەنىلىك سۆز-
لەرنى ئىشلەتمەي، پادىشاھقا ئوچۇق - ئاشكارا قارشى
تۇرغان بولسا، ئۆزى ھالاك بولاتتى. ئەمما ئۇ، يوشۇ-
رۇن مەنىلىك سۆزلەر ئارقىلىق پادىشاھنىڭ نۇقسانلىرى-
نى ئېچىپ تاشلىغاچقا، غەلىبە قازانغان.

يوشۇرۇن مەنىلىك سۆزلەر تۇرۇلۇش جەھەتتىن
سىمۋولغا ئوخشاپراق كېتىدۇ. لېكىن بۇ ئىككى ستىلىس-
تىكىلىق ۋاستە ئوتتۇرىسىدا چوڭ پەرق بار. سىمۋول-
دا شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش (مۇناسىۋەت)
ئاساس قىلىنىدۇ. يوشۇرۇن مەنىلىك سۆزلەردە بولسا،
شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش ئاساس قىلىنمايۇ،
بەلگىلىك كونكرېت شارائىت ئاساس قىلىنىدۇ. شۇڭا
سىمۋول مەنىسىنى كىشىلەر پىكىر يۈرگۈزۈش ئارقىلىق
قىياس قىلالايدۇ. يوشۇرۇن مەنىلىك سۆزلەردە بولسا، يوشۇ-
رۇن مەنىنى بەلگىلىك (مۇناسىۋەتلىك) كىشىلەردىن
باشقىلار ھەرگىز قىياس قىلالمايدۇ.

16. ئۆستۈرۈش

شېئىرنىڭ ئالدىنقى مىسرالىرىدا ئېيتىلغان ئوي -
پىكىرنىڭ كېيىنكى مىسرالاردا كۆچەيتىلىپ بېرىلىشى،
ياكى ئالدىنقى مىسرالاردا ئىپادىلەنگەن ۋەقە، ھادىسە

سىلەرنىڭ كېينىكى مىسرالاردا تېخىمۇ كۈچەيتىلگەن ھالدا بېرىلىشىدىن ئىبارەت ستىلىستىكىلىق ۋاسىتە ئۇسۇلۇش دەپ ئاتىلىدۇ.

«مۇھەببەت سۆزىنى يارىنى سۆيىمەك،
دېيىلسە بولۇر دېگۈدەك تامچە.
مۇھەببەت ۋەتەننىڭ يولىدا ئۆلمەك،
دېيىلسە قاقاقلاپ كۈلمەن شۇنچە.
(ت. ئالماس «ئىسان خىسلىتى مەقسەد ناخشا»)

يۇقىرقى شېئىرنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى مىسرالىرىدىكى «يارنى سۆيۈش مۇھەببەت ئۈچۈن ئېيتقاندا پەقەت بىر تامچىدۇر» دېگەن پىكىر ئۈچىنچى، تۆتىنچى مىسرالاردا «ۋەتەنگە بېغىشلانغان مۇھەببەت ئەڭ يۈكسەك، تولۇق مۇھەببەتتۇر» دېگەن يۈكسەكلىككە كۈچەيتىلگەن. بۇ خىل كۈچەيتىش ئۇسۇلى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا، بولۇپمۇ خەلق قوشاقلىرىدا كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

«ئەي ناۋايى ئالەم ئەھلىدىن تەمەسىز يوق كىشى،
ھەر كىشىدە بۇ سۆيەت يوقتۇر ئاڭا بولغىل شەرەپ.
مەن ئەگەر تەرك تەمە قىلساڭ ئۇلۇغ ئىشتۇر بۇ كىم؟
ئالەم ئەھلى بارچە بولغاي بىر تەرەپ، سەن ئۇل تەرەپ.»

يەشمىسى:

«تاماسىز كىشى دۇنيادا ئەڭ توق كىشى ھېسابلىنىدۇ.
تاماسىزلىق كىمدە بولسا، ئۇ، ئۇلۇغ كىشى ھېسابلىنىدۇ.

سەن تاماگەر بولمىساڭ ئەڭ ئۇلۇغ كىشى بولسەن،
ئالەم ئەھلى بىر تەرەپ بولسا، سەن بىر تەرەپتە تۇرىسەن.»
(ئەلىشىر ناۋايى «خەمسە»)

يۇقىرىقى بىر كۆپلەت شېئىرنىڭ بىرىنچى مىسرا-سىدا، «تاماسىز كىشى ئەڭ توق كىشىدۇر» دېگەن پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلغان، كېيىنكى مىسرالاردا «تاماسىز كىشى ئۇلۇغدۇر. تاماگەر بولمىغان كىشى ئاشۇ ئۇلۇغ خىسلىتى بىلەن ئەھلى - ئالەم ئىچىدە پەرقلىق هالدا كۆزگە كۆرۈنىدۇ» دېگەن پىكىرلەر بىلەن ئاپتورنىڭ مەقسىتى تېخىمۇ كۈچەيتىلگەن.

«يېمە نامەرد ئاشنى،
ئاچلىق سېنى ئۆلتۈرسۇن،
ئۆتمە نامەرد كۆۋرۈگىدىن،
سۇ سېنى ئاقتۇرسۇن.
(ئۇيغۇر خەلق قوشىقى)

يۇقىرىقى قوشاقنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى مىسرالىرىدا «نامەرد بىلەن هەمداستىخان بولما» دېگەن پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۈچىنچى، تۆتىنچى مىسرالاردا، يۇقىرىقى پىكىرلەر تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن هالدا كۈچەيتىلىپ، «هەتتا بېشىڭغا ئۆلۈم كەلسۇن، نامەردكە يالۋۇرما» دېيىلگەن.

ئېيۇفەمىزىم (سەلىقلاشتۇرۇش)

ئېيۇفەمىزىم لاتىنچە «iwpimizim» سۆزىدىن ئېلىنغان،

بولۇپ، بىزچە «سىلىقلاشتۇرۇش» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ.

پىكىرنى توغرىدىنتۇرۇغرا ئېيتىشقا بولمايدىغان، توغرىدىنتۇرۇغرا ئېيتقاندا سۆزلىگۈچىنىڭ ئىپادىلىمەكچى بولغان تۇيۇلمىدىغان، ئاڭلىغۇچىغا ئەدەبسىزلىك، قوپاللىق ھېس قىلىنىدىغان ئەھۋالدا، باشقىچە بىر خىل نەپسىرەك، يېنىك رەك سۆزلەر ئارقىلىق ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەش ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسىدا ئېھتىمالدۇ. مەسىلەن، «ئۆلۈپتۇ»، «ۋاپات بولۇپتۇ»، «قازا قىپتۇ»، «كۆز يۇمۇپتۇ»، «دۇنيادىن ئۆتۈپتۇ»، «مەڭگۈلۈك ئۇيقۇغا كېتىپتۇ»، «بەندىچىلىك قىلىپتۇ» دېگەن سۆزلەر مەنىداش سۆزلەردۇر. لېكىن تىلىق ئۇقۇم جەھەتتىن بىر خىل مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەمما بىز كىشىلەرگە سۆزلىگەندە «بالىڭىز ئۆلۈپتۇ» دېسەك، بەكمۇ قوپال تۇيۇلىدۇ. شۇڭا «بالىڭىز قازا قىلىپ كېتىپتۇ»، «كۆز يۇمۇپتۇ» دەيمىز. شۇنىڭدەك باشقىلار بىرەر بالا - قازا، خېيىم - خەتەرگە ئۇچرىغاندا، بىرەر بەختسىزلىككە دۇچ كەلگەندە، «توكۇر بولۇپ قاپلا»، «قارىغۇ بولۇپ قاپلا» دېمەستىن «سىلىگە بىر ھادىسە كېلىپ قاپتۇ»، «كېلىشمەسلىككە ئۇچراپلا» دەيمىز. «تۇغدى» دېگەن سۆز گەرچە ئومۇمىي، كەڭ مەنىگە ئىگە سۆز بولسىمۇ، ئايالىلارغا قارىتا «تۇغۇۋاپلا» دېمەستىن «يەڭگۈاپلا» «سالامەت بوشىنىۋاپلا» دەيمىز.

ئېۋفىمىزىم تىل سەنئىتى ۋە تىل - يېزىق مەدەنىيىتىگە زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. مەدەنىيەتلىك بولۇشنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى بولغان «سۆزى گۈزەل بو-

لۇش‌ەنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا، بۇ ئۇسۇلنىڭ رولى چوڭ.

«... ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ قەبرىسىگە كېلىپ ياش تۆكۈش جاھاندىكى بارلىق ئاتا ـ ئانىلارنىڭ ئازابلىق ھوقۇقى. لېكىن مەندەك، قۇربان بولغۇچىنىڭ قەبرىسىدىن تەسەللى ئېلىش ۋە ئۇنىڭ بىلەن پەخىرلىنىش بولسا، ناھايىتى ئاز ساندىكى ئاتا ـ ئانىلار بەھرىمەن بولالايدىغان بۇكسەك ھوقۇقتۇر.

مەن ئۆزۈم تۇغۇلغان بۇ ئانا تۇپراقنى قەزغىن سۆيىمەن. دەريالاردا مەۋج ئۇرۇۋاتقان زۇمرەت سۇلارنىمۇ، كەڭ زېمىندىكى ھەر بىر تال گۈل ـ گىياھلارنىمۇ سۆيىمەن. مانا مۇشۇ مۇھەببەتمەنى مەن سىزلەر بەرگەن قىزىل قېنىم بىلەن بۇ كىشىلىك دۇنياغا نەقىش قىلىپ ئويۇپ قويدۇم.

(ك. تىرىنىپ «تۇغۇلغان كۈن»)

يۇقىرىقى پارچىدا، ئاپتور «ئۆلگەن» دېگەن سۆزىنىڭ ئورنىغا «قۇربان بولغان» دېگەن سۆزنى ئىشلەتكەن. يەنە، «سەرگەردان» ھېكايە قىلىمىدا، راجى تۇرمىدىن چىقىدىغان چاغدا گۈندىپاي: «مېھمان، ئەمدى مېھمانخانىدىن ئازاد بولدىڭىز، قايتا جىنايەت ئۆتكۈزمەسسىز» دەيدۇ. نېمە ئۈچۈن گۈندىپاي راجىغا «جىنايەتچى، تۇرمىدىن چىقىدىغان بولدۇڭ. قايتا جىنايەت ئۆتكۈزمە ـ ھە!» دېمەستىن تۇرمىدىن چىقىش ئالدىدا تۇرغان بىر مەھبۇسقا «مېھمان» سۆزىنى، «تۇرمە» دېگەن ئىسىم ئورنىغا «مېھمانخانا» دېگەن ئىسىمنى ئىشلىتىدۇ؟ بۇ، ئاپتورنىڭ

ئامۇۋاپىق ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ سەۋەبىدىن، «ياخشى ئا
نىڭ بانىسى چوقۇم ياخشى بولىدۇ، يامان ئادەمنى
بالىسى جەزمەن يامان بولىدۇ» دېگەن ئەكسىيەتچى
قاراشنىڭ زىيانكەشلىكى تۈپەيلىدىن خانىۋەيران بو
راجىنا قارىتا، گۈندىپاي تىلى ئارقىلىق ئىپادىلەنگ
ئېچىنىش ۋە ھېسداشلىقىدۇر.

«كۆرەشچان بالىلار قوغلىشىپ يېتىلار،
كۆرەش نەۋرىلىرىنى چوقۇم تاپىدۇ.
ئاخشام بەخت ئۈچۈن قۇربان بولغانلار،
قەبرىنى يادلاپ گۈللەر ياپىدۇ.»

لۇتپۇللا مۇتەللىپ «يېتىلارغا جاۋاب» دېگەن ش
ېدا «ئۆلكەنلەر» ياكى «ئۆلۈپ كەتكەنلەر» دېگ
سۆزنىڭ ئورنىغا «قۇربان بولغانلار» دېگەن سۆزنى
لىتىش ئارقىلىق، بەخت ئۈچۈن ھايات ئىنى تەقدىم
غانلارغا قارىتا چوڭقۇر مۇھەببەتنى ئىپادىلەيدۇ.
سۆز گۈزەللىكى ئىنسان ئۈچۈن قىممەتلىكتۇر.
لۇمكى، ئىنسانلار ئۈچۈن مۇھىم ئالاقە ۋاستىسى بو
كېلىۋاتقان ھەر بىر سۆز قىممەتلىك مەنىلەرگە ئ
ئىنسانىنىڭ ياخشى - يامانلىقى كۆپ ھاللاردا سۆزل
سۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ. بەزى ھاللاردا كىشى ئەي
سۆزلەيمەن دەپ ئويلىسىمۇ، ئەمما بۇ خىل «ئەينەن
ئارقىلىق ئاڭلىغۇچىغا بىھۇدە ئازار يېتىپ قېلىشىمۇ
كىن. مۇبادا، ئاڭلىغۇچىنىڭ كۆڭلىگە غەلىتە
پەرىشانلىق يېتىدىغان ئەھۋال ھېس قىلىنسىدېكەن،

مەن سۆزنى مۇۋاپىق مۇلايىم تۇسكە كىرگۈزۈش كېرەك. شۇنداق قىلغاندا، ئاڭلىغۇچىغا ياخشى تەسىرات قالدۇرغىلى بولىدۇ. سۆزلىگۈچىمۇ، كۆڭۈل ئازادىلىك بىلەن ئۆز مەقسىتىنى تولۇق چۈشەندۈرەلەيدۇ.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ پىشۋالىرى تىلنى گۈزەل، ئوبرازلىق، تەسىرلىك، چۈشىنىشلىك، جەلىپ قىلارلىق هالدا ئىشلىتىشتە ئاجايىپ نەمۇنىلەرنى قالدۇردى. ئۇلۇغ سۆز سەنئەتكارى ئەلىشىر ناۋايى (1441 — 1501 - يىللار) ئېۋفىمىزمنى بەدىئىي ئەدەبىياتتا ۋە كۈندىلىك سۆزلىرىدە چېۋەرلىك بىلەن قوللانغان.

كۈنلەردىن بىر كۈنى شاھ ھۆسەيىن بايقارا ئوۋغا چىقىپ كەتكەندە، خانىشى ۋاپات بولىدۇ. ئوردىدا قالغان ناۋايى ھۆسەيىن بايقارا ئوۋدىن قايتىپ كەلگەندە «خانىش ئۆلدى» دەپ توغرىدىنئوغرا ئېيتماستىن، «سەۋەبىنىڭ سايىسىدا سولدى گۈل، نى ئەتمەك كېرەك؟» دېگەن شېئىرنى مەكتۇبىنى سۇنىدۇ. مەكتۇبنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولغان شاھ ھۆسەيىن بايقارا ناۋايىغا: «سەۋەبىدىن تاۋۇت ياساپ، گۈلدىن كېپەن ئەتمەك كېرەك» دېگەن شېئىرنى پىكىر بىلەن جاۋاب قايتۇرىدۇ.

ئېۋفىمىزم ئۇسۇلى يېزىقچىلىق ئىشلىرىدا، جانلىق تىلدا كۆپ قوللىنىلىدۇ. ئەمما، شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، ئېۋفىمىزم ئۇسۇلىنى خالىغانچە، كەلسە - كەلمەس قوللىنىۋېرىشكىمۇ بولمايدۇ. پەقەت بىز يۇقىرىدا ئېيتقان ئەھۋاللار ئاستىدىلا قوللىنىش كېرەك. پوپلىتىك ماقالىلەردا ئېۋفىمىزم ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا بولمايدۇ.

چۈنكى، بۇ خىلدىكى ماقالىلەردە، ئاپتورنىڭ مەيدانى قەتـ
مي. بايرىقى روشەن بولۇشى. مۇرەسسەكە ئورۇن بېرىلـ
مەسلىكى، ھەقمەقەتنى سۆزلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

18. نەقىل كەلتۈرۈش

ئەسەرياز غاندا، سۆزلىگەندە، ئىنتىلابىي داھىيلارنىڭ،
مەشھۇر شەخسلەرنىڭ سۆزلىرىدىن ئۈزۈنـ
دىسىلەرنى نەقىل كەلتۈرۈپ، ياكى مەلۇم ماقال ـ تەمـ
سىللىرىنى نەقىل ئورنىدا ئىشلىتىپ، نۇقتىئىنەزەرنى دەلىلـ
لەشكە، شەيئىلەرنى چۈشەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. بەـ
زىدە قارشى تەرەپنىڭ سۆزلىرىدىن نەقىللەرنى ئېلىپ،
ئۇنىڭغا رەددىيە بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.

«مەشھۇر سىياسىيۇن تارىخنىڭ ئالغا بېسىشىنى ئوخـ
شاش بولمىغان دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرىدۇ. لېنىن مۇنـ
داق دېگەن ئىدى: «تارىختا ھەرقانداق بىر سىنىپ،
ئەگەر ئۆزىنىڭ ھەربىكەتنى ئۈيۇشتۇرۇش ۋە ھەربىكەتكـ
رەھبەرلىك قىلىشقا ماھىر بولغان سىياسىي داھىيسى ۋە
ئىلغار ۋەكىلىنى ئوتتۇرىغا چىقارمايدىكەن، ئۇ ھۆكۈمـ
رانلىق قىلغۇچى ئورۇنغا ئېرىشەلمەيدۇ.»»

(«مارکسزملىق پەلسەپىنىڭ ئاساسىي نۇقتىلىرى»
(مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى، 862 - بەت)

يۇقىرىقى مىسالدا، ئاپتور «مەشھۇر سىياسىيون تا-
رىخنىڭ ئالغا بېسىشىنى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە

گىلگىرى سۈرىدۇ» دېگەن نوقتىنىنەزىرىنى ئىسپاتلاش
مۇچۈن لېنىنىنىڭ بىر جۈملە سۆزىنى نەقىل كەلتۈرگەن.
«ھەر مىككى تەرەپ ئۆزئارا سىنىشىپ دوست بولۇ
غاندىن كېيىن، جەزمەن بىر - بىرىگە ھۈرمەت قىلىشى
كېرەك. بىزدە «ئىززەت قىلساك، ھۈرمەت تاپارسەن»
دېگەن تەمسىل بار. پەقەت ئۆزئارا سىنىشىپ مۇئامىلە
قىلۇپ-تاشقەن قەزىنىلىقلا دوستلۇقنى ھەقىقىي چوڭقۇرلاش
تۈرىدۇ.»
(«شىنجاڭ ياشلىرى»، 1987 - يىل، 2 - سان. مەھ
مۇت داۋۇتنىڭ «قانداق قىلغاندا ھەقىقىي دوستلۇقنى ئىپتىشكىلى
بولىدۇ» دېگەن ماقالىسىدىن.)

يۇقىرىقى مىسالدا ئاپتور «دوستلار بىر - بىرىنى
ھۈرمەت قىلىشى كېرەك» دېگەن قارىشىنى ئاساسلاش
ئۈچۈن «ئىززەت قىلساك، ھۈرمەت تاپارسەن» دېگەن
خەلق تەمسىلىنى نەقىل كەلتۈرگەن.
«فاكىلىجز: «دېموكراتىيىنى چۈشىنىشتىكى ئاچقۇچ
لۇق مەسىلە ھەر بىر كىشىنىڭ ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىش
تىن ئىبارەت... دېموكراتىيە شەخسلەردىن باشلىنىدۇ.
مەنىنى ئاساس قىلىدۇ. ھۆكۈمەت مەنىنىڭ ئالدىدا جاۋاب
كار بولىدۇ، دەپ كاپشىدى. «مەنىنى ئاس» قىلغان،
سوتسىيالىستىك قانۇن - تۈزۈمنى، پارتىيە رەھبەرلىكىنى
كېرەك قىلمايدىغان، ھەممە ئىشتا شەخسىي ھوقۇق ۋە مەن
پەقەتنى تۈپ چەتىش نوقتىسى قىلىدىغان مۇنداق دېموك
راتىيە قارىشى، سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىگە تۈپتىن

قارىسۇ قارشى بولۇپ، ئۇ، ئۇچىغا چىققان شەخسىيەتچىلىك دېموكراتىيىسى.»

(«قانۇنلىق دېموكراتىيە قارشىغا باھا» شىنجاڭ گېزىتى 1987 - يىل، 24 - ئاپرىل سانى)

يۇقىرىقى مىسالدا، قانۇنلىق (قارشى تەرەپ) نىڭ «دېموكراتىيە» توغرىسىدىكى خاتا سەپسەتىلىرى نەقىل ئېلىنىپ، ئۇنىڭغا كۆچلۈك رەددىيە بېرىلگەن.

دېمەك، ھەر خىل ئەسەرلەردە، نۇرغۇنلىغان ئوتتۇرىغا قويىماقچى بولغان تۈپ نۇقتىنى ئەسەرلەرنى، قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى ئىنقىلابىي داھىيلارنىڭ، مەشھۇر شەخسلەرنىڭ سۆزلىرىدىن، ئەسەرلىرىدىن ئۈزۈندىلەرنى نەقىل كەلتۈرۈش، (ياكى قارشى تەرەپنىڭ خاتا نۇقتىنىزەرلىرىنى نەقىل كەلتۈرۈپ، ئۇنى كۆچلۈك ئاساسلار بىلەن رەت قىلىش)، ماقال - تەمسىللەرنى نەقىل ئورنىدا ئىشلىتىش ئارقىلىق تولۇق ۋە توغرا چۈشەندۈرۈپ بېرىشتىن ئىبارەت ئىستىلىستىكىلىق ۋاسىتە — نەقىل كەلتۈرۈش دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىلمىي نەقىللەر، تىنىش بەلگىلىرىنىڭ تەلەپسى بويىچە قوش تىرناق(« ») ئىچىگە ئېلىنىشى ۋە نەقىللەرنىڭ قەيەردىن، كىمدىن ئېلىنغانلىقى ھەققىدە ئېنىق ئىزاھات بېرىلىشى كېرەك.

نەقىل كەلتۈرۈشتىكى ئاساسىي مەقسەت مەسىلىنى تېخىمۇ ياخشى چۈشەندۈرۈش، كۆزقاراشنى پۈختا ئاساسلار بىلەن شەرھىلەش ئۈچۈندۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن كەلتۈ-

«ۇلگەن ئەقىلله‌ر ئەسەرلەرنىڭ، ئۇتۇقنىڭ مەزمۇنىغا ماس كېلىشى، پۈختا تاللىنىشى لازىم. دەل، جايىدا ئېلىنغان مەقسەل ئەسەرلەرنىڭ، ئۇتۇقنىڭ كۈچىگە كۈچ، جېنىغا جان قوشىدۇ. ئەقىل كەلتۈرۈش ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلەش، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئېلىم ـ پەن تەرەققىياتىدا يېڭىلىق يارىتىش مەقسىتىدە بولسا، ئۇنىڭ ئۇنۇمى ناھايىتى زور بولىدۇ. ئەكسىچە، قالايمىقان ئەقىل كەلتۈرۈلسە، ھەتتا ئىنقىلابىي داھىيلارنىڭ، مەشھۇر شەخسلەرنىڭ سۆزلىرى بۇرمىلىنىپ ئۇ شەخسىي غەرەزلەرنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ ۋاستىسى قىلىنسا، ئۇنىڭ زىيىنى بەكمۇ چوڭ بولىدۇ. لېنىن بىلەن جياڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھلىرى «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» مەزگىلىدە مارکسىزم، لېنىنىزم ۋە ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى بۇرمىلاپ، ھەقىقەتنى ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىپ، پارتىيە مىزگە، دۆلىتىمىزگە ناھايىتى ئېغىر زىيانلارنى كەلتۈرىدى. ئۇلار ماقالىلىرىدە، سۆزلىرىدە قالايمىقان ئەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق ئىنقىلابىي نەزەرىيىنى ئۆزلىرىنىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي قارا نىيەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ دەسمايىسى قىلىش ئۈچۈن ئۇرۇندى. پارتىيىمىز، خەلقىمىز بۇ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھلىرىنىڭ رەزىل ئەپتى ـ بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلىغان، ئۇلارنى ئۆزۈل ـ كېسىل گۇمران قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆتكەندىكى بۇ ئاچچىق ساۋاقنى ئۇنتۇپ قېلىشتا بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەقىل كەلتۈرۈشتە، تۆۋەندىكىلەرگە دىققەت قىلىش كېرەك.

(1) ئىنقىلابىي داھىيلارنىڭ سۆزلىرىنى ئەقىل كەلـ

ستۇرۇشته، جمددي ۋه ئەستايىدىل پوزىتسىيده بولۇشىمىز، مەنه جەھەتتىكى بىر پۈتۈنلۈكنى ساقلاپ قېلىشقا دىققەت قىلىشىمىز، خالىغانچه ئۇزۇپ ئېلىپ ئەسلى مەنىسىگه دەخلى يەتكۈزۈپ قويۇشتىن ساقلىنىشىمىز، بولۇپمۇ قالايمىقان ئۆزگەرتىۋېتىشتىن ئالاھىده ساقلىنىشىمىز كېرەك.

ئېلىنغان نەقىللەر كىشىنىڭ سۆزىدىن، قايسى ئەسەرلەردىن ئېلىنغانلىقى، ھەتتا نەشر يىللىرى قاتارلىقلار ئۇستىده ئىزاھ بېرىلىشى كېرەك.

(2) كەلتۈرۈلگەن نەقىللەر ئاپتورنىڭ ئەسەرلىرى ياكى نۇتقى بىلەن بىر پۈتۈن گەۋدىگه ئايلىنىشى، زىچ باغلىنىشچانلىققا ئىگه بولۇشى كېرەك.

(3) رەددىيه بېرىش ئۈچۈن قارشى تەرەپتىن ئېلىنغان نەقىل ۋەكىللىك خاراكتېرگه ئىگه بولۇشى، ئەجەللىك يېرى تۈتۈلۈشى، ھەمده ئۇنىڭغا كۈچلۈك ئاساسلار بىلەن تولۇق رەددىيه بېرىلىشى كېرەك.

19. تەڭداش كۈچەيتمه (قاتار قىلىش)

مەزمۇنى بىر - بىرىگه زىچ باغلانغان، قۇرۇلمىسى ئوخشاش ياكى ئوخشىشىپراق كەلگەن، ئىنتۇناتسىيسى بىردەك بىرنەچچه جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئارقا - ئارقىدىن قاتار ئېيتىلىشى — تەڭداش كۈچەيتمه دەپ ئاتىلىدۇ.

تەڭداش كۈچەيتمه ئۈسۈلى ئەسەر ۋە نۇتۇقتىكى مۇقىتىشنى زەرنى كۈچلۈك ھېسسىيات بىلەن ئىپادىلەپ بې-

ردشته، داۋلىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈشتە، كۈچلۈك تەسىر پەيدا قىلىشتا، تىلىنى جۇشقۇنلاشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناپدۇ. مەسىلەن:

«بۇنداق ئىستىلنى ئۆزۈكگە قوللانساك، ئۆزۈكگە زىيان يەتكۈزسەن كىشىنى تەرىبىلەشتە قوللانساك، باشقىلارغا زىيان يەتكۈزسەن، ئىنتىلابتا يېتەكچىلىك قىلىشتا قوللانساك، ئىنقىلابقا زىيان يەتكۈزسەن، قىسقىسى پەنگە قارشى، ماركسىزم - لېنىنىزمغا قارشى بۇنداق سۇبېيكتىپچىلىق ئۇسۇلى كومپارتىيىنىڭ چوڭ دۇشمىنى، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ چوڭ دۇشمىنى، خەلقنىڭ چوڭ دۇشمىنى، مىللەتنىڭ چوڭ دۇشمىنى، پارتىيۋىلىك ساپ بولمىغانلىقنىڭ بىر خىل ئىپادىسى، ئالدىمىزدا چوڭ دۇشمەن تۇرۇپتۇ، ئۇنى يوقىتىشىمىز لازىم.»

(«ماۋزېدۇڭ تالانما ئەسەرلىرى»، 3 - توم، 1451— 1452 - بەت)

«پارتىيىمىزنىڭ ئۆتكەن 19 يىللىق تارىخى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، پارتىيىمىزنىڭ بارلىق دۇشمەنلىرى بىزگە قانچىلىك ئۆچمەنلىك قىلسۇن، بىزنى قانچە قاغىسۇن، بىزگە قانچىلىك بۆھتان چاپلىسۇن، بىزنى قانچىلىك قىرىسۇن ۋە بىزگە قورشاپ ھۇجۇم قىلسۇن، بىزگە مۇئامىلە قىلىشتا ھەرقانداق زوراۋانلىق ۋاستىلىرى قوللانسۇن، ئۇلار بەربىر پارتىيىمىزنى يوقىتەلمەيلا قالماستىن ھەتتا پارتىيىمىزنىڭ راۋاجلىنىشىنى توسۇپمۇ قالالمىدى.»

(لىۇشاۋچى «پارتىيىمىزنىڭ ياخشى ئەزاسى بولايلى، پارتىيە-

سمزنى ياخشى پارتىيه قىلىپ قۇرايلى»)

«... ئۇتمۇش — زۇلمەتلىك، قايغۇلۇق، مەسرەتلىك، ئەلەملىك مەنبەسى ئىدى. ئۇتمۇش جەمئىيەت ئەمگەكچى خەلق مەيدانىدا تۇرغان يازغۇچىلار ئۇچۇن زىندان ئىدى، ئۇتمۇش جەمئىيەتتە يازغۇچىلار خار ئىدى، فېرىب ئىدى، مىسكىن ئىدى، بىچارە ئىدى، ئەنە شۇ ئۇتمۇشنىڭ دەھشەتلىك كۇلىسىدە، ئېيتقۇسىز قىستاڭلىرىدا، خار — زارلىق ئىچىدە ئەزىز دوستىمىز ل. مۇتەلىپ جادۇدا توغرالغان ئىدى...»

(«شىنجاڭ گېزىتى» دىن)

شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، بەزىدە تەكرارلاش بىلەن تەڭداش كۇچەيتمە ئوخشاپراق قالىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇلار ئوخشاش ئەمەس: تەكرارلاشنىڭ رولى مەلۇم نۇقتىنى تەكىتلەش ۋە گەۋدىلەندۇرۇشتىن ئىبارەت بولسا، تەڭداش كۇچەيتمىنىڭ رولى ئىنتۇنا تسىيىنى كۇچەيتىشتىن ئىبارەتتۇر. يەنە بىر تەرەپتىن، تەڭداش كۇچەيتمىدە جۇملە قۇرۇلمىلىرى ئوخشاش ياكى ئوخشاپراق كېلىدۇ. تەكرارلاشتا بولسا، پەقەت سۆز — ئىبارىلار تەكرارلىنىدۇ، خالاس.

20. تەڭلەپ قىلىش

نۇقتا ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردە، ئەمەلىي ئىھتىياجغا ئاساسەن، ئادەم ۋە جانسىز نەرسىلەرنىڭ

ئاۋازىنى، ھالىتىنى ئۆز پېتىچە ئىپادىلەپ بېرىشكە توغرا كېلىدۇ، شۇنداق قىلغاندا، كىتابخانلار، تىكشىغۇچىلار شۇ ئادەم ۋە شۇ نەرسىنىڭ ئۆزىنى كۆرگەندەك، ئولار-نىڭ ئۆز ئاۋازىنى ئاڭلىغاندەك بولىدۇ، يەنى شۇ ئادەم شۇ نەرسە، كىتابخانلار ۋە تىكشىغۇچىلارنىڭ كۆز ئالدىدا تېخىمۇ تولۇق، تېخىمۇ ئېنىق نامايان بولىدۇ.

بۇ ئۇسۇل سىتىلىستىكىدا تەقلىد قىلىش دەپ ئاتىلىدۇ.

« — كۆرۈپ باقسىلا، خويىمۇ ياراشتى، خۇددى تەسىللاغا كۈل تىككەندەك ... ھا - ھا - ھا... مۇبارەك بولسۇن.

— ھى - ھى - ھى .... — ماھنۇر تۇچ قوڭغۇراقتەك ئۇن قويۇپ كۈلۈۋەتتى ۋە ئۆزىنى ئويىنتىپ، بوينىدا جىلۋىلىنىپ تۇرغان گۈلاپكىنى سىلاپ تۇرۇپ سورىدى، — ئۇستام، باھاسى قانچە؟»

(سېيت زۇنۇن «ئاخىرقى قارار»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» 1982 - يىل، 1 - سان)

«خاپا بولما قىزىم، — دېدىم مەن يېلىنىپ، — سەل ساقلاپ تۇرساممۇ بوپتىكەن. ئارامكىنى ئېلىپ تۇرمىچە «غاچ - غۇچ» لا باشقا تاماق قىلىپ بېرەي»

(قادىر ئارسلان، «مېنى ئايىغىن، قىزىم» «تارىم» ژۇرنىلى 1987 - يىل، 1 - سان)

يۇقىرىقى مىساللاردىكى «ھا - ھا - ھا»، «ھى-ھى - ھى»، «غاچ - غۇچ» دېگەنلەر تەقلىد قىلىنغان ئاۋازلاردۇر.

تەقلىد قىلىش ئۇسۇلىنى مۇئاپىق ۋە توغرا قوللىنىش، ئۇچۇن چوقۇم ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ ھەر خىل ئاۋاز، ھالەتلىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىش، ئۇلارنى ئېنىق پەرق ئېتىش لازىم. شۇنىڭ بىلەن شۇ خىل ئاۋاز، ھالەتلەرنى ئەينەن خاتىرىلەش، ئەينەن ئىپادىلەپ بېرىش كېرەك.

تەقلىد قىلىش، ئاۋازغا تەقلىد قىلىش ۋە ھالەتكە تەقلىد قىلىش دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ.

ئاۋازغا تەقلىد قىلىش — ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ ئاۋازىغا ئاساسەن تەقلىد قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

«... كەينىدىنلا «پاك - پۇك» قىلىپ پوجاڭزىلار ئېتىلاتتى. لوسى تاغنىڭ ئۆڭي ئىچى «بەخت تىلەۋېتىپتۇ.» ۋاقتىنىڭمۇ خېلى بولۇپ قالغانلىقىنى پەملىدىم. يىراقلاردا «پاراس - پۇرۇس» قىلىپ ئېتىلىۋاتقان پوجاڭزا ئاۋازى سۇس ئاڭلىنىپ تۇرارتتى».

(لۇشۈن، «بەخت تىلەش»)

ھالەتكە تەقلىد قىلىش ئادەم ۋە نەرسىلەرنىڭ ھەرىكەت ھالىتىگە تەقلىد قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

«ۋاڭ داۋېن ئىسەنكىرەپ «غال - غال» تىترەپ كەتكەن ئىدى...»

(تېمىچجان ھادى «پالۋان كەلدى»)

تەقلىد قىلىش كۆپىنچە ئىملىق سۆزلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئاۋازغا تەقلىد قىلىشتا ئاساسەن «شىلدىر - شىلدىر»، «دۇپپۇر، - دۇپپۇر»، «ۋاڑ —

ۇۇژ»، «مە - مە»، «قاق - قاق»، «ها - ها - ها»، «قى - قى - قى»، «قاراس - قۇرۇس» قاتارلىق ئىملىق سۆزلەر، ھالەتكە تەقلىد قىلىشتا «ۋال - ۋۇل»، «يالت - يۇلت»، «لەپ - لەپ»، «پىل - پىل»، «پار - پۇر»، «غىپ - غىپ»، «چىم - چىنم»، «لىك - لىك»، «لۇم - لۇم» قاتارلىق ئىملىق سۆزلەر قوللىنىلىدۇ. ئەسەر ئوقۇغاندا، ياكى دراما، كىنو لارغا تەقلىدىي ئاۋاز بەرگەندە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەرنى توغرا تەلەپپۇز قىلىش، توغرا ئىپادىلەش كېرەك. تەقلىد قىلىنغان سۆزلەر بىرەر كىشىنىڭ قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. قوش كەلگەندىن كېيىن ئوتتۇرىسىغا سىزىق قويۇلىدۇ.

21. تەنە (كىنايە)

ئىپادىلەشكە بولغان مەزمۇن ئېھتىياجىغا ئاساسەن، سەلبىي مەنىدىكى سۆز بىلەن ئىجابىي مەنىنى، ئىجابىي مەنىدىكى سۆز بىلەن سەلبىي مەنىنى ئىپادىلەشتىن ئىبارەت ستىلىستىكىلىق ۋاستە تەنە (كىنايە) دەپ ئاتىلىدۇ.

تەنە لاتىنچە «ئاللىگورىيە» («Allegoria») دەپ ئاتىلىپ، بىزچە بىرەر مەۋھۇم چۈشەنچىنى كونكرېت نەرسە ياكى ھادىسە ئارقىلىق ئىپادىلەش دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. قىسقىسى تەنە ئۆز مەنىسىدىن باشقا مەنىنى

گه كۆچۈرۈلگەن سۆز - ئىبارىلەردۇر.

تىلىمىزدىكى ھەر قانداق سۆز مۇئەييەن لېكسىكا لىق مەنىگە ئىگە بولۇپ، ئۇ مەلۇم بىر ئۇقۇمنىلا بىلدۈرىدۇ. بىز «توغرا» دېگەن سۆزنى «خاتا» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىدا قوللانساق ھەق - ناھەقنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن، ياخشى بىلەن يامانىنى پەرقلەندۈرمىگەن بولىمىز. شۇڭلاشقا بىز ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەشتە، شۇ ئوي - پىكىرنى توغرا ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان مۇۋاپىق سۆزلەرنى قوللىنىمىز. يەنە بەزى چاغلاردا بۇ-نىڭ تەتۈرىسىچە، سەلبىي سۆز بىلەن ئىجابىي مەنىنى، ئىجابىي سۆز بىلەن سەلبىي مەنىنى ئىپادىلەشكىمۇ توغرا كېلىدۇ. يەنى سۆزنى ئەسلى مەنىسى بويىچە ئىشلەتمەي، ئەكسى مەنىدە، يەنى تەنە (كىنايە) مەنىسىدە قوللىنىشقىمۇ توغرا كېلىدۇ. تەنە خاراكتېرىدىكى سۆز سىرتتىن قاراشتا توغرىدەك، ماقۇللاش ھالىتىدىكىدەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، ئىچكى جەھەتتىن «ياخشى باھا» يوقتا چىقىرىلىدۇ.

تەنە ئۇسۇلى ھەر خىل ئەسەرلەردە، نۇتۇقتا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە ئىشلىتىلىدۇ. جۈملىدىن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى ئاتاقلىق سۆز سەنئەتكارلىرىمىز بۇ ئۇسۇلدىن پايدىلىنىشتا قىممەتلىك تەجرىبىلەرنى يارىتىپ قالدۇرغان. بىز بۇ يەردە، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرىنىڭ 17 - بابىدىن («كۈن تۇغدى ئىگىلىمگىنىڭ ئايتولدىغا ئادالەت سۈيەتلىرى ھەققىدە ئېيتقانلىرى») مىسال كەلتۈرىمىز:

765. ئىلىمگ ئولتۇرۇپ يالغۇز بىر كۈنى،
زېرىكتى ۋە قىلدى خالى ئويىنى.

766. بۇ ئايتولدىنى قىچقىرىپ بەردى يېرىل،
بۇ ئايتولدى كىردى، قوۋۇشتۇردى قول.

770. ئىلىمگ يۈگۈرتتى يوشۇرۇنچە كۆز،
تۇرۇلگەن قاش ـ قاپاق، پۈرۈشتۇرمەيۈز.

771. كۈموش كۈرسى ئۈستىدە جىم ئولتۇرۇر،
بۇ كۈرسىنىڭ پۈتى چېتىمسىز تۇرۇر.

772. قولىدا تۈتۈغلۇق يوغان بىر پىچاق،
شېكەر ئوڭدا، سولدا ئوراغۇن(زەھەر)بىراق.

773. كۆرۈپ قورقتى ئايتولدى، ئاشتى غېمى،
ئۇنى باستى تىترەك، كېسىلدى دېمى.

774. ئىلىمگباش كۆتۈردى بىر ئازدىن كېيىن،
دېدى ئايتولدىغا: قېنى سۆزلىگىن.

775. نېچۈن سۆزلىمەيسەن گاچا دەكبولۇپ،
مېنى مۇنداق يالغۇز بۇ ياڭلىغ كۆرۈپ؟

776. بۇ ئايتولدى ئېيتتى: ساھىپقىران،
سۆزلەشكە مادار يوق، مەندە بۇ زامان.

778. بىر ئالىم خەلقنە بىرلەپ بىر ساۋاق،
دەپتۇ بەگ غەزەپلىك چاغدا يول يىراق.

775. ئىلمگ ئېيتتى: كەلگىن ماڭا ئېيت سۆزۈڭنى،
نېمىشقا تېگىرقاپ تۇرۇرسەن ئۆزۈڭ؟

786. بۇ ئەيتولدى ئېيتتىمكى، ھەيرىسىم مېنىڭ،
نېچۈندۇر كۆمۈش كۆرس ئورنۇڭ سېنىڭ؟

787. بۇ كۆرستا ئولتۇرۇش ئالايىق ساڭا،
ئۇنىڭ مەنىسىنى دېگىن سەن ماڭا.

788. ئىككىنچى، قولۇڭدا پىچاق ئەدىمەك،
بۇنى ھەم ياخشىراق بىلىشىم كېرەك.

789. ئۇچىنچى، ئوڭۇڭدا نېمىشقا شېكەر،
سولۇڭدا ئوراغۇن نە مەنا بېرەر؟

792. ئىلمگ ئېيتتى: ئۇقتۇم سۆزۈڭ بىر - بىرلەپ،
ئاچايمەن سۆزۈمنى ساڭا شەرھىلەپ.

800. ئادالەت ۋە قانۇن ئۆزۈممەن قارا،
قانۇننىڭ ۋەسىپنى بۇلاردىن سورا.

801. مۇنۇمەن ئولتۇرغان بۇ كۆرسقا باق،
ئەي كۆڭلۈم شوقى، با ئۇندا ئۇچ ئايا ق.

802. پۇتۇن ئۇيغۇچ ئايالقىلىق قىزغايماس بولۇر،
تۇرۇز ئۇيغۇچ پۇتى تۇز ھەم قايماس بولۇر.

803. قىزغايسا بىرى ئۇيغۇچ ئايالقىنىڭ ئەگەر،
قايار ئىككىسى، ئولتۇرغۇچى چۈشەر.

804. پۇتۇن ئۇيغۇچ ئايالقىلىق تۇغرا، تۇز تۇرۇر،
ئەگەر بولسا تۆت، كۆز بىرى ئەگرى بولۇر.

805. نېمىكى تۇز ئولسا، پۇتۇن ئۆز بولۇر،
نېمىكى ئۆز ئولسا، دېمەك تۇز بولۇر.

809. قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن،
ئايرىماسمەن بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىنى.

810. بۇخەنجەر پىچاقكىم، قولۇمدا تۇرۇر،
پىچارەم كېسەر بىر قورال ئەي غەيۇر.

811. پىچاقتەك كېسەرمەن، پىچىپ ئىشىنى،
ساقلاتماي داۋاغا كەلگەن كىشىنى.

812. شېكەر شۇكى: بىرىكسم زۇلۇم يەتتى دەپ،
ئىشىكىمگە كەلسە ئادالەت تىلەپ.

813. شېكەردەك لەززەتتە يانۇر ئۇ كىشى،
سۆيۈنۈپ ئېچىلۇر يۈزى ھەم قېشى.

814. بۇ تۇرغان ئوراغۇن شۇنداقلار ئىچىدە،
كى زورلۇق ئىشلىتىپ، ئەدىلدىن كېچەر.

815. تېزتىشپ ماڭا كەلسە قىلسام ھۆكۈم،
ئوراغۇن ئىچكىندەك بولۇپلەر چۈشۈم.

816. بۇ قاشىم تۇرۇۋگى، بۇ كۆزۈكسىز لەكىم،
زۇلۇم ئىلغۇچىغا بۇ يۈزسىز لىكىم.

817. كىبرەك ئوغلۇم ئولسۇن، يېتىمن تۇغىنىم،
يولۇچى، ئۇ تكۈنچى، بىرە قونغىم.

818. ماڭا تەك ئىككىسى قانۇن ئالدىدا،
بۇلۇكچە بولماسمەن قانۇن ئالدىدا.

821. ئادالەت ئۈستىدە بۇ بەگلىك ئۇلى،
بۇ بەگلىك ئاساسى ئادالەت يولى.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، «تۇتادىغۇ بىلىك» دىكى تۆت پېرسونا زىنىڭ بىرى بولغان كۈن تۇغدىنىڭ ھاكىمىيەت ياشتۇرۇش ئۈسۇلى، ئەسەردە مۇئەييەنلەشتۇرۇلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە كۈن تۇغدىغا يوشۇرۇن سىلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق، ئەينى زامانداكى بىلىمسىز، چارە-تەدبىرسىز، ئىتتىدارى يوق پادىشاھ، بەگلەر دائىتىملىنىپ تەنە ئاستىغا ئېلىنغان ۋە ئۇلار كۈن تۇغدىدەك ھا-

كەمىيەت باشقۇرۇشقا دەۋەت قىلىنغان.

تەنە (كىنايە) ئۇسۇلى سىياسىي نەزەرىيىۋى ماقالىلەردە مۇڭاپىق، توغرا قوللىنىلسا، ماقالىلەرنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئاشىدۇ. مەسىلەن:

«... زادى خەلقنى قۇتۇلدۇرۇش ئالدىنقى شەرت قىلىنىۋاتامدۇ، ياكى ئۇرۇش جىنايەتچىلىرىنى قۇتۇلدۇرۇش ئالدىنقى شەرت قىلىنىۋاتامدۇ؟ گومىنداڭنىڭ باتۇر نوچىلىرىنىڭ «ئالاھىدە تەشۋىقات بۈيرۇقى» غا قارىغاندا، كېيىنكىسى تاللاپ ئېلىنغان ... سىلەر خەلقنى قۇتۇلدۇرۇش ئالدىنقى شەرت قىلمىدىغان بولۇپ قالدىڭلار...»

(«ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 4- توم، 2440- بەت)

(«... پارتىيە باگۇسى چەت ئەل باگۇسى، بۇچەت- ئەل باگۇسىغا لۇشۇن بۇرۇنلا قارشى چىققان ئىدى. بىز نېمە ئۈچۈن يەنە ئۇنى پارتىيە باگۇسى دەپ ئاتايمىز؟ بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئۇنىڭدا چەت ئەل پۇرىقىدىن باشقا بىر ئاز يەرلىك پۇراقمۇ بار. بۇمۇ بىر ئىجادىيەت ھېسابلىنار. كىم بىزنىڭ كىشىلىرىمىزنى بىر- ئازمۇ ئىجادىيىتى يوق دەيدىكەن؟ مانا بىرى تۇرۇپتۇ-ۇ.»

(«ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 3- توم، 1503- بەت).

يۇقىرىقى مىسالدا «باتۇر نوچىلار» دېگەن كىنايە سۆز بەكمۇ جايىدا قوللىنىلغاچقا، يالغاندىن «خەلقنى قۇتۇلدۇرۇش» شوئارىنى كۆتۈرۈۋالغان گومىنداڭ

ئەكسىيەتچىلىرى راسا دۇمبالانغان. يەنە «ئىجادىيەتتى» دېگەن تەنە سۆز ئارقىلىق «پارتىيە باگۈسى» بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار قامچىلانغان.

تەنە ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىمۇ قوللىنىلىپ كەلگەن. مەسىلەن:

«قارا قاشىم بارمېنىڭ،
كۆيدۈرمە قاش لازىم ئەمەس.
بىر ئاداشىم بار مېنىڭ،
ئىككى ئاداش لازىم ئەمەس»

«قاشىڭ ئەسلى قارادۇر،
ئوسما قويغىنىڭ يالغان.
مەن كۆيسەم ساڭا كۆيدۈم،
سېنىڭ كۆيگىنىڭ يالغان.»

بىرىنچى قوشاقتىكى «كۆيدۈرمە قاش» پەردازخورلۇقنىڭ كىنايىلىك تەسۋىرى بولۇپ، بۇ ئارقىلىق «ياسالما گۈزەللىككە مەپتۇن بولماسلىق»، «يار ئۈستىگە يار تۇتۇش مەقسىتى مۇھەببەتكە زىت» دېگەن قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئىككىنچى قوشاقتىكى «ئوسما قويغىنىڭ يالغان»، «سېنىڭ كۆيگىنىڭ يالغان» دېگەن كىنايىلەر ئارقىلىق ۋەدىگە ۋاپا قىلمايدىغان، ۋەدىسىدە تۇرمىغان يالغان سۆيگۈ ئىگىسى تەنە ئاستىغا ئېلىنغان.

تەنە مۇۋاپىق، جايىدا قوللىنىلسا، ئۇنىڭ سىياسىي،

ئىجتىمائىي رولى چوڭ بولىدۇ. ئىدىيەۋى ھىسسىياتنى كۈچ-
لۈك ئىپادىلىگىلى، دۇشمەنلەرنى كۈچلۈك مەسخىرە قو-
رالى ئارقىلىق پاش قىلغىلى، ئېخىز ۋە يازما نۇتۇق-
نىمك يۈمۇرلۇقىنى ئاشۇرۇپ، كىشىلەر ئارىسىدىكى بەزى
پاراسىس قىلىقلارنى تەنقىد قىلىپ تۈزەتكىلى بولىدۇ.
ھۈنىمك ئۈچۈن تەنە فورالىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشتا
ئۆۋەندىكىلەرگە دىققەت قىلىش زۆرۈر.

(1) توغرا مەيدان، توغرا پوزىتسىيە بولۇش كې-
رەك. يەنى تەنە ئۇسۇلى خەلق مەنپەئىتىگە، ئىنتىلابىي
ئىشلار مەنپەئىتىگە زىت بولماسلىقى كېرەك. تەننى ئىش-
لىتىشتە ھەق بىلەن ناھەقنى، دوست بىلەن دۇشمەننى
ئېنىق ئايرىش. ئوخشاش بولمىغان ئوبيېكتقا قاراپ،
ئوخشاشمىغان شەكىلدە قوللىنىش لازىم. تەنە، ھەجۋە-
لىمك دۇشمەنگە قارىتىلىدىغىنىمۇ، ئىتتىپاقچىلارغا قارىتىلى-
دىغىنىمۇ، ئۆز قوشۇنىمىزغا قارىتىلىدىغىنىمۇ بولىدۇ، بۇ-
لارنى ئېنىق ئايرىش كېرەك. دوستلارنى ئازابلاپ،
دۇشمەننى خۇشال قىلىدىغان ئىشلاردىن ساقلىنىش
لازىم.

(2) روشەن بولۇش كېرەك. يەنى بىر كۆرۈپلا،
كىشىلەر ئۇنمك كىنايە ئىكەنلىكىنى بىلەلمىشى لازىم.
ئىمكان قەدەر كىنايەقىلىنىدىغان مەزمۇنلار ئەسەر ۋە نۇ-
قۇنمك ئالدىنقى قىسىملىرىدا چۈشەندۈرۈلگەن بولۇشى،
ياكى ھەقىقىي مەنىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان ئىش-
لار كىنايە بىلەن بىرلىكتە بايان قىلىشى لازىم.

(3) كىنايە قوللىنىشتا، مەقسەت روشەن بولۇشى

كېرەك. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ بەلگىلىك چەك - چېگرا سى بولۇشى، كىشىلەرنىڭ يېزىش، سۆزلەش ئادەتلىرىنگە ئويغۇن بولۇشى كېرەك.

(4) تەنە مەلۇم شەرتلىك بەلگىلەر، سۆز ۋە قوشۇمچىلار ئارقىلىق كۆرسىتىلسە، تېخنىمۇ ياخشى بولىدۇ. مەسىلەن، بىر قىسىم تەنە سۆزلەرنى توش تىرناق («») ئىچىگە ئېلىش زۆرۈر. يەنە بەزى تەنە سۆزلەرنىڭ كەينىگە «بولسا كېرەك»، «قىلار»، «كېلەر»، «ئار»، «ئەر» قاتارلىق سۆز ۋە قوشۇمچىلارنى ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ.

(5) تەنە بىلەن مەسخىرىنى مۇۋاپىق ئايرىپ قوللىنىش كېرەك. تەنىلەرنىڭ بەزىسى مەسخىرە ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسخىرىلەرنىڭ بەزىلىرى تەنە ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇلارنى قوللىنىشتا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك نۇقتىلار بار. بولۇپمۇ، مەسخىرىنىڭ قىممىتى يوق، ئەقىلگە سىغمايدىغان، خاتا، مەنتا چېرىك، ئەكسىيەتچى نەرسىلەرنى چاۋۇپ، ئۇلارنىڭ چاۋىسىنى چىنتا يايدىغان كۆچلۈك ئوت كۆچىگە ئىگە ئىكەنلىكىدەك خۇرسىمەنىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنى ئۆز كىشىلىرىمىزگە، ئۆز ئىشلىرىمىزغا قارىتا سىلتىمىز لازىم.

22. ماقال - تەمسىلەر

ماقال - تەمسىلەر خەلقىمىزنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرمۇش بىلىملىرى ئارقىلىق شەكىللەنگەن قىممەتلىك

لمك ئوي - پىكىرىنىڭ تۇراقلىق سۆز ۋە تۇراقلىق جۈم-
لە شەكلىدە ئىپادىلىنىشىدۇر. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىيا-
تىدا، ماقال - تەمسىلەر مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ماقال-
تەمسىلەرنى جايىدا ئىشلىتىش، ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك ھال-
دا پايدىلىنىش ستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى-
توغرا ئىگىلەشتىكى مۇھىم مەسىلىدۇر. ماھارەتلىك
ئاپتورلار، ناتىقلار ماقال - تەمسىلەرگە ئالاھىدە ئەھمى-
يەت بېرىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن توغرا پايدىلىنىپ، ئەسەرلە-
رىگە، نۇتۇقلىرىغا كىتابخانلارنى، ئاڭلىغۇچىلارنى ھەق-
قىي قايىل قىلالايدىغان، جەلپ قىلالايدىغان جانلىق
تۇس بېرەلەيدۇ.

ماقال - تەمسىلەر كىشىلەرنىڭ قۇرۇق خىيالىي ئىز-
لىنىشى بىلەنلا توقۇپ چىقىرىلغان نەرسە ئەمەس. بەلكى
ئۇ، كىشىلەرنىڭ خىلمۇ خىل، مۇرەككەپ تۇرمۇش ئە-
مەلىيىتى جەريانىدىكى تەجرىبە - ساۋاقلىرىنىڭ ئىلمىي
خۇلاسىلىرىدىن يەكۈنلەنگەن ئەقىلىيە جەۋھەرلىرىدۇر.
ئاز بىر قىسىم ماقال - تەمسىلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا،
كۆپلىگەن ماقال - تەمسىلەردە بىز خەلقنىڭ قىممەت-
لىك تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنىڭ، تەبىئەت ۋە جەمئىيەت
توغرىسىدىكى مول بىلىملىرىنىڭ، ئۆتكۈر مۇلاھىزىلىرى-
نىڭ، خەلق دانىشمەنلىكىنىڭ مەزمۇن قىلىنغانلىقىنى كۆ-
رۈپ ئالالايمىز. ماقال - تەمسىلەرنىڭ ئاز بىر قىس-
مىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇلارنىڭ قاچان، قايسى دە-
ۋىردە مەيدانغا كەلكەنلىكىنى بىلىش ناھايىتى تەس.
بىز تۆۋەندە بىر نەچچە مىسال كەلتۈرىمىز:

ئادەم بالىسىنىڭ باھاسى ــ ئىلىم بىلەن.

ئاتا-ئانىنىڭ بالىسى بولغۇچە،
ئەلنىڭ بالىسى بول.

يىتىنە قايا-قا ماڭسا، يېپمۇ شۇ ياققا ماڭار.

دوستۇڭ ئامانلىق تىلەر،
دۇشمىنىڭ يامانلىق (تىلەر).

دوست يىغلىتىپ ئېيتار،
دۇشمەن كۈلدۈرۈپ (ئېيتار).

كۆپ ئاتقان بىلەن مەرگەن بولماس،
كۆپ سۆزلىگەن بىلەن چېچەن (بولماس).

قورقۇنچاقتا نومۇس يوق.

بىلگەندىن ئۆگەن،
بىلمىگەنگە ئۆگەت.

بەل باغلىغان بىلەن ئەر ئەمەس،
باش تارتقان بىلەن خوتۇن (ئەمەس).

داپ داراڭلىغان يەردە يۇرۇپتۇ،
ئېشەك ھاڭرىغان يەردە.

ئىككى تاۋۇزنى بىر قولتۇققا قىسقىلى بولماس.

ئەمگەكنىڭ نېسىبى تاتلىق،
ھۇرۇننىڭ جېنى (تاتلىق).

دېھقانچىلىق چىلىق - چىلىق،
بولمىسا غېرىبچىلىق.

ياغاچ قازاندا ئاش بىر پىشار، ئىككى پىشماس.

ياماق ئاتاق بىلەن يۈرگەندىن،
ياخشى ئاتاق بىلەن ئۆلگەن ئەۋزەل.

خېنىمنىڭ قېشىنى كۆرۈڭ،
تاۋۇقنىڭ تېشىنى (كۆرۈڭ).

گوركى ماقال - تەمسىلەر ئۇستىدە توختىلىپ «ئومۇمەن ماقال - تەمسىلەر ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ پۈتۈن تۇرمۇش ۋە ئىجتىمائىي تارىخىنى، تەجرىبىلىرىنى نەمۇنىلىك سۈرەتتە شەكىللەندۈرىدۇ. يازغۇچى سۆزلىرىنى خېلىدى مۇشتۇمنى تۇگكەندەك ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنغانلىقى مۇنداق ماتېرىيال بىلەن دۇنيۇشۇشى كېرەك» دېگەن ئىدى.

ماقال - تەمسىلەر ئەسەر تىلىنىڭ، نۇتۇقنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ. ئابستراكت چۈشەنچىلەرنى كونكرېتلاشتۇرۇپ كىشىگە مول بىلىم بەخش

ئېتىدۇ. سۆز، جۈملىلەرگە كۈچ ـ قۇۋۋەت بېغىشلايدۇ.

ماقال ـ تەمسىللەر ئەسەردە، نۇتۇقتا دەل جايىدا، تۇرۇندۇق، مەقسەتلىك هالدا ئىشلىتىلسە، ئۇنۇمى زور بولىدۇ. تۆۋەندىكى مىساللارغا قارايلى:

«شا مەخسۇت «باغلاقتىكى ئېت ئوۋغا يارىماپتۇ» دېگەن شۇ دەپ، ئەسەبىيلىك بىلەن ساقالىنى يۇلۇپ قاتتىق كايىدى ۋە دەرهال ئۇرۇمچىدىكى جانجۇڭدىن يارىدەمگە چېپىلىك سورىدى.»

«... مەن خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئېتتىپاقلىشىپ قېلىشىدىن ناھايىتى قورقىمەن. مىللەتلەر ئاڭ ـ سەۋىيىلىك بولۇپ، ئېتتىپاقلىشىش ئۇلارنى باشقۇرماق تەس. نادان هالەتتە بولۇنۇپ تۇرسا، ئىدارە قىلماق ئاسان. شۇڭا قايسى جەهەتتىن بولمىسۇن، كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاش مۇۋاپىق. ئۇلارنى هەرگىزمۇ چوڭ ئېتتىپاقلىققا ئىگە قىلدۇرماسلىق لازىم. شۇنداق بولغاندا، هەر قايسىسى ئۆز غېمىسى بىلەن بولۇپ كېتىپ، ئىسيان قىلالمايدىغان بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇرلاردا «ئۆز گۆشىنى ئۆز يېغى بىلەن قورۇش» دېگەن گەپنىڭ بارلىقىنى ئاڭلىمىدىم. دەرۋەقە قوينىڭ گۆشىنى ئۆزىنىڭ يېغى بىلەن قورۇسا، هەم تاتلىق، هەم تېجەشلىك بولىدىكەن. ئۇيغۇرلاردا يەنە «سېپى ئۆزىدىن» دېگەن گەپمۇ بار ئىكەن. بۇنىڭ مەنىسى ئادەتتە پالتىنىڭ سېپى ياغاچتىن بولىدۇ. پالتا بىرىپ ياغاچنى كېسىدۇ دېگەن بولىدىكەن. دەرۋەقە پالا

تىنىنىڭ سېپى تۆمۈر ياكى باشقا مېتالدىن بولسا، قولنى قېقىپ ئاغرىتمىدۇ. شۇنداق بولغاندىن كېيىن ئەگەر ئۇيغۇر مۇسۇلمان پۇقرالار ئىسيان كۆتۈرسە، مەسىلەن، قۇمۇلدىكى تۆمۈر بىلەن تۇرپاندىكى مويدىنگە ئوخشاش، ئۇلارنى ئۆز كىشىلىرىنىڭ قولى بىلەن باستۇرغاندا، بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقمىسەن. يەنى ئۆلگۈچىمۇ، ئۆلتۈرگۈچىمۇ، شۇلارنىڭ ئۆزى بولىدۇ. سېنىڭ قولۇڭغا قان يۇقمايدۇ. بۇ قەدىمكى دانىشمەنلەرنىڭ «ياتنى ياتىنىڭ قولى بىلەن ئىدارە قىلىش، دېگەن سۆزىنىڭ دەل ئۆزى...»

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

يۇقىرىقى بىرىنچى مىسالدا «باغلاقتىكى ئىت ئوۋغا يارىمايتۇ» دېگەن ماقال ئارقىلىق، قۇمۇلدىكى زالىم ۋالى شامۇخسۇتنىڭ قول چوماقچىلىرىنىڭ قورقۇنچ ۋە سارىسىم ئىچىدە قالغان «يوغان بىر پىلنى قاۋاپ تۇتقاچى بولغان كۆكا ئىتلارەك، چاك - توزان ئىچىدە كۆمۈلۈپ قالغان» ھالىتى ئېچىپ بېرىلگەن. ئىككىنچى مىسالدا، «ئۆز گۆشىنى ئۆز يېغى بىلەن قورۇش»، «سېپى ئۆزىدىن»، «بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقۇش» قاتارلىق ماقال - تەمسىلەر ئىشلىتىلىش ئارقىلىق، ئەكسىيەتچىلىك، مىللىتارىستلىق، ھېيلىگەرلىك، ياۋۇزلۇقتا ئۆچىغا چىققان ياك جاڭجۇڭنىڭ (ياك زىڭشىن) يىرگىنىشلىك روھىي ھالىتى دەل جايىدا ئېچىپ بېرىلگەن.

.....

«چىراي كۆرۈپ ھال سورا،
دېگەن ئىكەن كونىلار.
نېم بولغاندۇ توختاخۇن،
خۇشال ئىدى بايىلا.
يېيىشىپتۇ پىشكەللىك،
ئەس - ھوشىنى گاڭگىرىتىپ،
چازا كەلمەس كۆرۈنۈپ،
پۈت قولىنى ساڭگىلىتىپ،»
...
(ت. ئىلىيوپ «ساك مۇدىرىنىڭ زىيانداشقا قارشى» ئاجايىپ تەدبىرى توغرىسىدا قوشاق»)

يۇقىرىقى شېئىرىي پارچىدا «چىراي كۆرۈپ ھال سورا»، «چازا كەلمەس كۆرۈنۈپ، پۈت - قولىنى ساڭگىلىتىپ» دېگەن ماقال - تەمسىلەر ئىشلىتىلىپ، ئاشلىق سېتىۋالغۇچى توختاخۇندىكى روھىي جىددىيلىك ئېچىپ بېرىلگەن، شائىر يەنە شۇ شېئىرىنىڭ باش قىسمىغا «ئېشەككە كۈچۈك يەتمىسە، ئۇر توقۇمنى» دېگەن ماقالنى ئېپىگراپ ئورنىدا بېرىپ، ساك باشلىقى ئادىلچوڭنىڭ يالىماس «تەدبىرى»نى كۈچلۈك ھەجۋى ئۇسۇلدا ئالغان.
دېمەك، ماقال - تەمسىلەر ھەقىقەتەن ئوي - پىكىرنى ئىخچام، ئوبرازلىق، قايىل قىلارلىق ھالدا ئىپادىلەپ بېرىدۇ. شۇڭلاشقا «ئەرنىڭ كۆركى ساقال، سۆزنىڭ كۆركى ماقال» دەپ بىكار ئېيتىلمىغان.
ماقال بىلەن تەمسىلنى جەھەتلەردە پەرقلىنىدۇ.

ماقالدا ئوي - پىكىر مەنىلىك سۆز. جۈملىلەر ئار-
قىلىق بىۋاستە، ئۇدۇل ئىپادىلىنىدۇ. تەمسىلدە بولسا،
تۈرمۇشتىكى تۈرلۈك ھادىسىلەر، كىشىلەردىكى ياخشى -
يامان خۇسۇسىيەتلەر ھايۋان، ئۇچار قاناتلار ۋە باشقا
نەرسىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە، تىلىنىلىرىغا تەقلىد قىلى-
نىش، ئوخشىتىش ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ. مىسالەن:

كۈچ بىرلىكتە، ئىش ئۆملۈكتە (ماقال)

يەر ھەيدىسەڭ كۈزدە ھەيدە، كۈزدە ھەيدىمىسەڭ
يۈز ھەيدە (ماقال)

پالتا چۈشكىچە، كۆتەك ئارام ئاپتۇ. (تەمسىل)

توخۇ داڭگال چۈشەر، ئۆچكە جاڭگال (تەمسىل)

تەمسىلگە قارىغاندا، ماقاللاردا شېئىرىي خۇسۇسىيەت،
كۆپرەك بولۇپ، قاپىيە، ۋەزىن، رېتىم، تۈراقلارغا ئىگە،
ھەسىلەن:

ئەل - يۇرتۇڭ بولسا ئامان.
رەڭگى روھىڭ بولماس سامان (ماقال)

قارىمۇقنىڭ دانىسى بولغۇچە،
بۇغداينىڭ سامىنى بول (تەمسىل)

ئادەتتىكى تەمسىلەرنىڭ ھەممىسى ئىككىي قىسىم-
دىن تەركىب تاپىدۇ. ئالدىنقى (يېرىم) قىسمى ئوبراز-
لىق، جانلىق ئوخشىتىش، كېيىنكى (يېرىم) قىسمى تەمسىلنىڭ
چۈشەندۈرۈلۈشى (يېشىلىشى) دىن ئىبارەت. كىشىلەر

ئوخشتىش ئارقىلىق تەمسىلنىڭ مەزمۇنىنى چۈشەندۈرىدۇ. تەمسىللەرگە ئوخشتىش توشۇمچىلىرىنى ئۇلىغىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

پۇتى كۆيگەن توخۇدەك.

موزاينىڭ يۇگۈرۈشى سامانلىققىچە.

قاغىلار قاق ئېتىدۇ، ئۆز كۆڭلىنى خۇش ئېتىدۇ.

ماي قاچىسى سىرتىدىن مەلۇم.

ئىپادىلىنىش شەكلى جەھەتتىنمۇ ماقال - تەمسىلگە پەرقلىنىدۇ؛ ماقاللار بىر جۈملىدىنمۇ، كۆپ جۈملىدىنمۇ تۇزۈلۈپ كېلىپ، تولۇق ئاخىرلاشقان ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ. يەنى ماقال تۇرمۇش تەجرىبىلىرىدىن خۇلاسىلەنگەن ئوي - پىكىرنىڭ چوڭقۇر مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر ئارقىلىق ئىخچام كۆرسىتىلىشىدۇر.

تەمسىللەر بولسا، كۆپ ھاللاردا ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر جۈملە بولالمايدۇ. يەنى جۈملىنىڭ بۆلىكى بولىدۇ. شۇڭلاشقا تەمسىللەردە ئوي - پىكىر تولۇق ئايالغۇشمىغان بولىدۇ. تەمسىل مۇئەييەن بىر خىل ئوي - پىكىرنىڭ ئۇدۇل مەنە بېرىدىغان جۈملىلەر ئارقىلىق كۆرسىتىلمىشى بولماستىن، بەلكى شەيئىلەرنىڭ تۇرلۇك خۇسۇسىيەتلىرىگە سېلىشتۇرۇش، ئوخشتىش ئارقىلىق بىر خىل ئايلانما ئۇسۇل بىلەن كۆرسىتىلىشىدۇر. مەسىلەن:

ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا.

ئادەمنىڭ ئادەملىكى ئاچچىقى كەلگەندە بىلىنەر.

نېمە تېرىسالىڭ شۇنى ئالىسەن.
سۇ كەلگىچە توغان سال.

يۇقىرىقىلار ماقال بولۇپ، ئۇلاردا ئوي - پىكىر تولۇق ئايانغلاشقان.

پۈتۈن كۆيگەن تېخۇدەك...
ئاسماندىكى غازنىڭ شورپىسىغا ئۇن چىلاپ يېگەندەك...

پايپاقتا نال قالقاندەك...
قاغا بالىسىنى ئاپئاق، كىرپە بالىسىنى يۇمشاق دېگەندەك...

يۇقىرىقىلار مەسەل بولۇپ، ئۇلاردا ئوي- پىكىرنىڭ تولۇق ئايانغلاشمىغانلىقى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

ماقال - تەمسىلەرنىڭ تەتبىق قىلىنىشى ئوخشاش بولمايدۇ. بەزىلىرى ئۆزى ئىپادىلىگەن مەزمۇن ياكى ھادىسىگە تەتبىق قىلىنسا، شۇ مەزمۇن، شۇ ھادىسە ئۈچۈنلا قوللىنىلىدۇ. يەنە بەزىلىرى بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، يەنە شۇنىڭغا ئوخشايدىغان مەزمۇن ياكى ھادىسە ئۈچۈنمۇ تەتبىق قىلىنىدۇ. يەنە بەزىلىرى ئۆزى ئىپادىلىگەن مەزمۇن ياكى ھادىسىدىن باشقا مەزمۇن، ھادىسىلەرگىلا تەتبىق قىلىنىدۇ. مانا مۇشۇنداق، ئۆزى ئىپادىلىگەن مەزمۇن ۋە ھادىسىدىن باشقا مەزمۇن ياكى ھادىسىلەرگە تەتبىق قىلىنىدىغانلىرى مەسىلدۇر.

ماقال - تەمسىلەرنىڭ بەزىلىرى ھەر خىل سەۋ

تىلىستكىلىق ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى بىلەن گىرەلىشىپ ئارىلىشىپمۇ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئالەمدىكى قاغىلارنىڭ ھەممىسى قارا.

يۇقىرىقى، ئوخشىتىش بىلەن گىرەلىشىپ كەلگەن مەسىلدۇر. يەنى «قاغىلار» ۋەكىللىك ئوخشىتىش بولۇپ، ئەكسىيەتچىلەر قاغىغا ئوخشىتىلغان.

تۇمىقىنى ئال دېسە، بېشىنى ئاپتۇ.

يۇقىرىقى تەمسىل مۇبالىغە بىلەن گىرەلىشىپ كەلگەن.

ماقال - تەمسىلەرنى قوللانغاندا، ئۇلارنىڭ ئۆتكۈر سىنىپىي خاراكتېرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئەستىن چىقارماسلىق كېرەك. مەلۇمكى، ئەمگەكچى خەلقىمىز ئېكسپىلاتاتۇر سىنىپلارغا، ئادالەتسىز ئىجتىمائىي تۈزۈمگە بولغان غەزىپىنى كۆپىنچە ماقال - تەمسىلەر ئارقىلىق ئىپادىلىگەن. ماقال - تەمسىلەر ئارقىلىق ئەزگۈچىلەرنى پاش قىلغان، مەسخىرە قىلغان، قامچىلىغان. مەسىلەن:

بېرىشتە توققۇز،
ئېلىشتا ئوتتۇز.

ئوڭدا ياتقان گىردە يەپتۇ،
كەتمەن چاپقان جىگدە (يەپتۇ).

كىشىنىڭ يېرىگە ئىشلەپ،
قالدىم لەۋنىمنى چىشلەپ.

تەييارغا مەييار

يەنە بەزى ماقال - تەمسللەرنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ئەمگەكچى خەلق ئۈستىدىن يۈرگۈزۈۋاتقان زۇلمىنى ئەبەدىيلەشتۈرۈش، ئەمگەكچى خەلقنىڭ زۇلۇمغا قارشى كۈرەش روھىنى سۇسلاشتۇرۇش، ئۇلارنى كەمسىتىش، تەقدىرگە تەن بەرگۈزۈش مەقسىتىدە قوللىنىپ كەلگەن. مەسىلەن:

خوتۇن كىشى تۆت تامنىڭ قۇلى.

ئىت ۋاپا، خوتۇن جاپا.

ئاكاڭ كىمنى ئالسا، يەڭگەڭ شۇ.

بوزەكنى بوزەك قىلمىساڭ ئۇۋالىغا قالىسەن.

.....

بىز خەلق مەيدانىدا تۇرۇپ، يۇقىرىقىدەك ئەكسىيەتچىل، خاتا نۇقتىنىزەرلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ماقال - تەمسىللەرنى ئۇزۇل - كېسىل رەت قىلىشىمىز، ئۇلارنىڭ زەھەرلىرىنى تازىلىشىمىز لازىم.

يەنە شۇنىمۇ ئەسكەرتۈشىمىز كېرەككى، ماقال - تەمسىللەر چوڭقۇر سىنىپىيلىققا ئىگە بولغاندىن سىرت، مەلۇم جەھەتلەردە يەنە قويۇق مىللىي خۇسۇسىيەتكىمۇ ئىگە.

ئالايلى، هەر قانداق بىر مىللەتنىڭ تىلى ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن، شۇ مىللەتنىڭ ئۇي - پىكىرىنى ئىپادىلەش ئۈسۈلى ۋە شەكلىي باشقا بىر مىللەتتىن ئالاھىدە پەرقلىق بولىدۇ. بۇنداق بولۇشى يالغۇز بىر مىللەتنىڭ تىل ئادەتلا ئەمەس، يەنە مىللىي تۇرمۇش ئادەتلىرىمۇ بەلگىلەيدۇ. شۇڭا هەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ماقال - تەمسىللىرىنى ئۆگىنىش، قوللىنىش مەسىلىسىگە دۇچ كەلگەندە، ئىنتىياتچان بولۇش، ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن ئاساسىي نۇقتىنىزەرنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىش كېرەك.

23. ئىدىئوملار

ئىدىئوم («IdiOM») گرېكچە سۆز بولۇپ، بىزچە «ئالاھىدە سۆز» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

تەركىبىدىكى سۆزلەر ئۆزىنىڭ ئايرىم تۇرغان چاغدىكى مەنىلىرىدىن باشقىچە مەنىنى بىلدۈرىدىغان، لېكىن ئۇ گرامماتىكا جەھەتتىن تۇراقلاشقان سۆز بىرىكمىلىرى ئىدىئوملار دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «تېرىسىگە پاتماي كەتمەك» دېگەن بىرىكمىدە ئۈچ سۆز بولۇپ، بۇ سۆزلەر ئەسلىدىكى لېكسىكىلىق مەنىسىدىن باشقا مەنىدە («كۆچمە مەنىدە») كەلگەن. يەنى كىشىدىكى كىبىرلىنىڭ ئېشىپ كەتكەنلىكىنى بىلدۈرگەن.

ئىدىئوملار تۇراقلىق هالدا بىرىكىپ شەكىللەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنىنى

خالىغانچە ئالماشتۇرۇشقا، ياكى بىرەر سۆزنى قالدۇرۇپ قويۇشقا بولمايدۇ.

ئىدىئوملار بىر مىللەت تىلىغا خاس تەبىيار تىل ماتېرىيالى بولغاچقا، ئۇنى باشقا بىر مىللەت تىلىغا سۆزمۇ سۆز تەرجىمە قىلىشقا بولمايدۇ. پەقەت مەزمۇنەن تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ. ئىدىئوملاردىكى بۇ خىل خۇسۇسىيەت ماقال ـ تەمسىلەرگىمۇ ئورتاق.

ئىدىئوملار مەنە جەھەتتىن مۇكەممەللىككە ئىگە بولغاچقا، بىر ئىدىئومنى پۈتۈن بىر گەۋدە سۈپىتىدە چۈشەندۇرۇش كېرەك. ئۇنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرگە قارىپلا تەبىرلىگەندە، چۈشەنمەسلىك. ھەتتا خاتا چۈشىنىپ قېلىش ئەھۋاللىرى كېلىپ چىقىدۇ.

ئىدىئوملار تەركىبىدە بىر قانچە سۆز بولغان بەلەن، ئۇلار بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ، ئومۇمىي بىرلا مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، «تومۇرىنى تۇتۇش» دېگەندە، بىراۋنىڭ مەلۇم بىر ئىشقا تۇتقان پوزىتسىيەسىنى بىلىشنى، «ئاغزىنى تاتلىق قىلىش» دېيىلگەندە، ئىشقا ئاشمايدىغان قۇرۇق خىياللار بىلەن ئۆزۈ ـ ئۆزىنى خۇشال قىلىشنى، «گۆرنىڭ ئاغزىدىن قايتىش» دېيىلگەندە، ئۆلۈم ھەۋپىدىن قۇتۇلۇپ قالغانلىقنى بىلدۇرىدۇ. شۇڭا، ئىدىئوملارنىڭ قانداق مەنە ئاڭلاتقانلىقىنى بىلىشتە، ئۇلارنى بىر پۈتۈن گەۋدە (تۇراقلاشقان سۆز بىرىكمىلىرى) سۈپىتىدە چۈشىنىش كېرەك. دېمەك، مەنە جەھەتتىن مۇكەممەل بولۇش، قۇرۇلما جەھەتتە تۇراقلىق بولۇش ئىدىئوملارنىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيىتى.

يەنە شۇنىڭ بىلەن ئۆتۈش كېرەككى، ئىدىئوملارنىڭ كۆچمە مەنىسىنى ئەسلىدىكى بۇۋاستە مەنىسىدىن كېلىپ چىققان. ئۇ، ئەسلى مەنىنىڭ كېڭىيىشى، ئابستراكتلىشىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، ئەسلى مەنە بىلەن كۆچمە مەنە تۈرلىرى مۇناسىۋەتلىك.

خۇلاسىلىگەندە، ئىدىئوملارنىڭ تۈزۈلۈشىدىكى خاسلىق سىيىقتى بار.

(1) ئىدىئوملار يىغىنچاقلىق، جانلىقلىق، ئوبرازچانلىق ۋە مەنە جەھەتتىن چوڭقۇرلۇققا ئىگە.

(2) ئىدىئوملار تىلدا بىر سۆز بىرىكمىسى ھالىتىدە، بىرلا جۈملە بۆلۈكى بولۇپ كېلىدۇ ۋە بىرلا ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ.

(3) ئىدىئوملارمۇ، سۆزلەرگە ئوخشاش گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە، يەنى، ئىدىئوملار شەخسلەر بىلەن تۈرلىنىدۇ. بەزىلىرىنىڭ ھەر ئۈچ شەخستە ئىشلەتكىلى، بەزىلىرىنى مەلۇم شەخستىلا ئىشلەتكىلى بولىدۇ. ئۇلار زامان بىلەنمۇ تۈرلىنىدۇ. بەزىلىرى ھەر ئۈچ زاماندا كەلسە، بەزىلىرى مەلۇم زاماندىلا كېلىدۇ. يەنە بەزىلىرى بولۇشسىز شەكىلدىلا كېلىدۇ. مەسىلەن: «قىردىن ئاشالمىدى»، «چاپىنى تىزدىن ئاشمىدى» دېگەن ئىدىئوملارنى «قىردىن ئاشالىدى»، دېگەن بولۇشلۇق شەكىلدە ئىشلەتكىلى بولمايدۇ.

(4) ئىدىئوملاردىمۇ مەنداشلىق خۇسۇسىيەتلەر بار. مەسىلەن، «ئاغزى قۇلىقىغا يېتىمش»، «بېشى ئاسمانغا

قاقاشماق»، «ئاغزى يالاقتەك بولۇپ كەتمەك»، «ئاغزى كەشتەك بولۇپ كەتمەك» دېگەن ئىدىئوملار مەنداشلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە.

(5) ئىدىئوملار شەكىلداشلىق خۇسۇسىيىتىگىمۇ ئىگە. مەسىلەن، «قول قۇشتۇرۇپ تۇرماق» دېگەن ئىدىئومنى ئالساق، ئۇنىڭدا خاتالىقنى بويىنغا ئېلىپ ئەپۇ سوراش مەنىسىمۇ، بىراۋنىڭ ئىززەت - حۇرمىتىنى قىلىپ، ئەدەب ساقلاپ تۇرۇش مەنىسىمۇ، بىراۋنىڭ ئىشغا نىسبەتەن ھېچقانداق پوزىتسىيە بىلدۈرمەي بىر چەتتە تۇرۇش مەنىسىمۇ بىلدۈرىدۇ.

(6) ئىدىئوملارنىڭ زىت مەنىدىكىلىرىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، «بەل باغلىماق»، «بېلى باغلاغلىق» دېگەن ئىدىئوملار ئادەتتە بىرەر كىشىنىڭ ئىرادىسى ۋە ئىشەنچىسىنىڭ چىڭ ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ، يەنە مۇشۇ ئىدىئوملارغا قارىمۇ قارشى مەنىنى ئىپادىلەيدىغان «بەل بوشاپ كەتمەك»، «بەل قويۇۋېتىش»، «بېلى چىقىپ كېتىش» ئوخشاش ئىدىئوملارمۇ بار.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مەنداش ئىدىئوملارنى ئىشلەتكەندە، ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى، ئوبيېكتى، تۇسى قاتارلىق تەرەپلەرگە دىققەت قىلىش لازىم. مەسىلەن، «ئاغزى قۇلىقىغا يەتمەك» دېگەن ئىدىئوم بىلەن «ئاغزى يالاقتەك بولۇپ كەتمەك» دېگەن ئىدىئوم گەرچە ئوخشاشلا خۇشاللىق، ھاياجانىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن ئىشلىتىلىش ئورنى، ئوبيېكتى ئوخشاش ئەمەس. ئالدىنقىسى كۆپىنچە ئىجابىي شەخسلەرنىڭ خۇ-

شاللىق، ھاياجانلىنىشى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان كېيىنكىسى سەلبىي شەخسلەرنىڭ باشقا كىشىلەر(ئىجابىي شەخسلەر) بەختسىزلىككە ئۇچرىغاندا خۇشاللىقىنى باسالمايدىغان قالغان ھېسسىيات ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. شەكىلداش ئىدىئوملاردىن پايدىلىنىشتىمۇ، ئۇلارنىڭ ئاڭلاتقان مەنىلىرىنى ئوبدان پەرق ئېتىش كېرەك. مەسىلەن، «قانات ئاستىغا ئالماق» دېگەن ئىدىئوم ئىجابىي جەھەتتىن غەمخورلۇق قىلىش، ئاتىدارچىلىق قىلىش مەنىسىگىمۇ ئىگە، ئالايلى، «پارتىيە بىزنى قانات ئاستىغا ئالدى، شۇكۇنىدىن باشلاپ كۆڭلىمىز كۆلدى، دىلىمىز يورۇدى» دېگەنگە ئوخشاش. يەنە بىر تەرەپتىن، سەلبىي جەھەتتە بىراۋنىڭ پرىنسىپسىز ھالدا باشقا بىرسىنى ھىمايىسى ئاستىغا ئېلىپ، قوغداپ قالغانلىقىنىمۇ بىلدۈرىدۇ.

ئىدىئوملار تىلىمىزغا باي مەزمۇن، گۈزەللىك ۋە ئوبرازلىق خۇسۇسىيەت بېرىدۇ. ئۇي - پىكرىنى ئېنىق، ئوغرا، روشەن، گەۋدىلىك، تەسىرلىك ئىپادىلەشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ. بىز تۆۋەندە بىر نەچچە مىسال ئېلىپ، كۆرۈپ باقايلى.

«سۇبىيېكتىۋىزمگە، مەزھەپچىلىككە ۋە پارتىيە باگۇسىغا قارشى تۇرۇشتا، مۇنۇ ئىككىسى مەقسەتنى كۆزدە تۇتۇشمىز زۆرۈر: بىرىنچى، «ئۆتمۈشتىكىدىن ساۋاق ئېلىپ، كېيىنكىگە ئىبرەت قىلىش»، ئىككىنچى، «كېسەلنى داۋالاپ، ئادەمنى قۇتۇلدۇرۇش»، كېيىنكى خىزمەتلەردە ئېھتىياتلىقراق بولۇش، ياخشىراق ئىشلەش ئۈچۈن ئىلگىرىكى خاتالىقلارنى چۈقۇم ئېچىپ تاشلاش، يۈزخاتىرە قىلىش

ماسلىق، ئۆتمۈشتىكى ناچار ئەرسىلەرنى ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن تەھلىل ۋە تەنقىد قىلىش كېرەك. «ئۆتمۈشتىكىدىن ساۋاق ئېلىپ، كېيىنكىگە ئىبرەت قىلىش» نىڭ مەنىسى ئەنە شۇ. لېكىن خاتالىقلارنى ئېچىپ تاشلىشىمىز، كەمچىلىكلەرنى تەنقىد قىلىشىمىزدىن مەقسەت ئادەمنى نابۇت قىلىش ئەمەس، بەلكى دوختۇرنىڭ كېسەلنى داۋالىغىنىدەك، پۈتۈنلەي ئادەمنى قۇتۇلدۇرۇپ قېلىش. بىر كىشى سوقۇر ئۇچەي بولۇپ قالسا، دوختۇر سوقۇر ئۇچەينى كېسىپ تاشلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئادەم قايتۇلدۇرۇپ قېلىنىدۇ. خاتالاشقان ھەر قانداق كىشى ئاغرىقىنى يوشۇرماي، داۋالىنىشتىن قاچماي، خاتالىقىدا چىڭ تۇرۇۋېلىپ ساقايتقىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يېتىپ قالماي، سەممىي بولۇپ، داۋالىنىشنى، تۈزىلىشنى ھەقىقىي خالىسىلا بىز ئۇنى قارشى ئېلىشىمىز، كېسىلنى داۋالاپ ياخشى يولداش قىلىپ چىقىشىمىز لازىم. بۇ خىزمەت ھەرگىز بىرەملىك پۈخادىن چىقىۋېلىش بىلەن، قالايمىقان زەربە بېرىۋېلىش بىلەن ئۇنۇملۈك بولۇپ چىقمايدىغان خىزمەت ئەمەس. ئۇنداقتا ۋە سىياسىي جەھەتتىكى كېسەللەرگە قارىتا ھەرگىز قوپال پوزىتسىيە تۇتۇشقا بولمايدۇ. «كېسەلنى داۋالاپ، ئادەمنى قۇتۇلدۇرۇش» پوزىتسىيىسىنى تۇتۇش كېرەك. مۇشۇ ئۇسۇلدا توغرا ۋە ئۇنۇملۈك ئۇسۇل.»

(ماۋزېدۇڭ «پارتىيە ئىستىلىنى تۈزىتەيلى»)

يۇقىرىقى مىسالدا، كىشىلەردىكى خاتالىق ۋە كەم

چىلىكلىرگە قارىتا تەنقىد، تەربىيە بېرىپ تۇزىتىپ، خاتالىق ئۆتكۈزگۈچىنى يېڭى ئادەم قىلىپ تەربىيىلەشتەك مەقسەتنى «كېسەلنى داۋالاپ، ئادەمنى قۇتۇلدۇرۇش» دېگەن ئىدىئوم بىلەن ئىپادىلىگەن.

«دەريانىڭ قىيانى بار،
چۆلنىڭ قۇم بورانى بار.
بىز باسقان ئۇزۇن يولنىڭ،
سانسىز تاغ ـ داۋانى بار.

يولدىن توختىماس كارۋان،
دىلىدا بىر بۈيۈك ئارمان.
نىگارى ۋەتىنگە يەتكەي،
بېلىنى يەشمىگەن پالۋان.»

(مۇھەممەت ئىلى زۇنۇن «كارۋان ناخشىسى»)

يۇقىرىقى مىسالدا، «ئىرادىسىدىن قايتمىغان كىشى مۇرادىغا يېتەلەيدۇ.» دېگەن چۈشەنچە «بېلىنى يەشمىگەن» دېگەن ئىدىئوم بىلەن ئىپادىلەپ بېرىلگەن.

24. تەسەۋۋۇر

ئاپتور بۇ استە كۆرمىگەن ياكى ئاڭلىمىغان بولسىمۇ، پەقەت ئوبيېكتىپ دۇنيادىن ۋاستىلىك ھالدا ئىگە بولغان تەسىراتلىرىغا ئاساسەن ۋاقىئە، ھادىسە

له‌رنی گویا ئۆزی کۆرگه‌نده‌ك، ئۆز قۇلىقى بىله‌ن ئاڭ-
لىمانده‌ك ئه‌كس ئه‌تتۇرۇپ بېرىشتىن ئىبارەت ستىلىس-
تىكلىق ۋاسىته ته‌سەۋۋۇر دېيىلىدۇ.

ته‌سەۋۋۇرنىڭ ئاساسىي ئوبيېكتى رېئاللىقتۇر. يەنى
ته‌سەۋۋۇر رېئاللىقنى ئاساس قىلغان ھالدا، ئاپستور
قەلبىده پەرۋاز قىلغان يۈكسەك غايىۋى ئىستەك ۋە
تىله‌كله‌ردىن ئىبارەتتۇر.

ته‌سەۋۋۇرنى ئه‌مه‌لىيه‌تته بىر خىل يېزىش ئۇسۇلى
دېيىشكىمۇ بولىدۇ. بەزى مۇھىم خۇسۇسىيه‌تلىرىگه قارا-
پ، يەنى ئەسەر ۋە نۇتۇق تىلىنىڭ ئىپادىله‌ش ئۇنۇمىنى
يۇقىرى كۆتۈرۈشىگه، كۇچلۇك تەسىرچانلىق ئارقىلىق
كىتابخان ياكى ئاڭلىغۇچىنى گۇزه‌ل تۇيغۇ گۇلزارلىقى-
غا باشلاپ كىرىپ، ستىتىك زوققا ئىگه قىلىشىغا قا-
راپ، ته‌سەۋۋۇرنى بىر خىل به‌دىئىي ۋاسىته دېيىشكىمۇ
بولىدۇ. بىز بۇ يەرده پەقەت ته‌سەۋۋۇرنىڭ ستىلىستىكى-
لىق ئىپادىله‌ش رولى ھەققىدىلا توختىلىمىز.

ھەر خىل ئه‌سەرله‌رده ته‌سەۋۋۇردىن مۇۋاپىق پاي-
دىلىنىلىدۇ. بولۇپمۇ شېئىرىيه‌تته ته‌سەۋۋۇر مۇھىم رول
ئويناپدۇ. ئېنىقراق ئېيتقاندا، شېئىردا مەزمۇن جان،
تىل قان بولسا، ته‌سەۋۋۇر قاناتتۇر. ته‌پەككۇرنى شائىر-
لىڭ رېئال تۇرمۇشىنى چۇشەندۇرۇش ۋە ئەكس ئەتتۈ-
رۇشتىكى ئوي - پىكرى دېيىلسە، ته‌سەۋۋۇرنى شەيئى
ۋە ھادىسىلەرنىڭ كۆرۈنۈش ھالەتلىرى ئۇستىده ئوي-
لىنىپ، ئۇلارنى زېھنىده گەۋدىلەندۇرۇش ياكى خىيال-
غا كەلتۈرۈش دېيىشكه بولىدۇ. شېئىردىكى تولۇپ - تاش-

نقان هېسىياتنى شائىرنىڭ تەسۋۋىرىدىن ئايرىپ قارىشى
غا بولمايدۇ. چۈنكى، شائىردىكى كۈچلۈك هېسىياتچانلىق خاسىيىتى ئۇنىڭدىكى باي تەسەۋۋۇر بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. بىر تەرەپتىن شائىرنىڭ جۇش ئۇرۇپ تۇرغان هېسىياتى ئۇنىڭ تەسەۋۋۇرىنى قوزغايدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن شائىر تەسەۋۋۇر ياردىمى بىلەن هېسىياتنى چۈققۇرلاشتۇرۇپ كېتەلەيدۇ. شۇڭلاشقا، تەسەۋۋۇرنى هېسىياتنىڭ قانىتى دېيىشكە بولىدۇ.

شېئىرىي تەسەۋۋۇرنى چۈشىنىشتە ئىدىئالىستلار بىلەن دىئالېكتىك ماتېرىيالىستلار ئوتتۇرىسىدا پرىنسىپال ئىختىلاپلار مەۋجۇت. ئىدىئالىستلار تەسەۋۋۇرنى «گۈمانى خىيال»، «ئىنتايىن سىرلىق نەرسە» دەپ قارىشىپ، تەسەۋۋۇرنىڭ رېئاللىق ئاساسىنى يوققا چىقىرىدۇ. دىئالېكتىك ماتېرىيالىزمچىلار تەسەۋۋۇرنى «هېچقانداق ئاساسسىز قۇرۇق خىيال ئەمەس، ئۇ ئەمگەك جەريانىدا مەيدانغا كەلگەن هەم راۋاجلانغان» دەپ قارايدۇ. پاكىتلار شۇنى كۆرسەتكىنىدەك، توغرا تەسەۋۋۇر ئاپتورنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيانى توغرا كۆزىتىشى، توغرا چۈشىنىشى ۋە شۇ ئاساستىكى ئىلمىي كۆرەڭلىكىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

تەسەۋۋۇر ئارقىلىق يازغۇچى، شائىرلار ئۆتمۈشكە ۋە كەلگۈسىگە ئېنىق كۆز يۈگۈرتەلەيدۇ.

«ئالتە كۈنلۈك ئالتۇن ئاي،
ئالتۇن تاغىقىم بولسا،

رەڭگارەڭ ھەسەن - ھۈسەن،
شايى ياغلىقىم بولسا،
زەر ھالقامغا چولپانىنى،
ياقۇت كۆز قىلىپ ئالسام،
يۈلتۈزنى قىلىپ مارجان،
بوينۇمغا ئېسىپ ئالسام.»

شائىر مۇھەممەت ئېلى زۇنۇننىڭ يۇقىرىقى شېئىرىدا كۆچلۈك تەسەۋۋۇر گاھ ئايغا، گاھ ھەسەن - ھۈسەنگە، گاھ چولپان، يۈلتۈزلارغا پەرۋاز قىلدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى تەسەۋۋۇر شەكىللىرى ئاساسەن ئۈچ خىل بولىدۇ:

(1) ئۆتكەن زامان تەسەۋۋۇرى: بۇ تارىختا ئۆتۈپ كەتكەن ئىشلارنى گويا ھازىر بولغاندەك، ياكى شۇ ئىشلار جەريانىدا ئاپتۇر ئۆزى تۇرغاندەك ئېپادىلەپ بېرىشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، رافائىلۇ جۇەن ئۆلىنىڭ «سىپارتاك» رومانى، ياۋشۇيېڭنىڭ «باھادىر شاھ لى زىچىڭ» رومانى، ئابدۇللا قادىرىنىڭ «مەھراپتىسن چايان» رومانى، سەدىردىن ئەينىنىڭ «قۇللار» رومانى، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ «ئىز» رومانى ئەنە شۇ خىلدىكى تەسەۋۋۇرلار ئاساسىدا يېزىلغان.

(2) كەلگۈسى زامان تەسەۋۋۇرى: بۇ خىل تەسەۋۋۇر شەكلى ئارقىلىق كەلگۈسىدە بولىدىغان، ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن بولغان ئىشلار ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلىدۇ. مەسىلەن:

«... ئېھ، زەرەپشان ــ دولقۇنلۇق دەريا! مەڭلىغان يېزا ـ كەنتلەرنىڭ ھاياتلىق مەنبەسىسەن؛ سەن يەنە دەھشەتلىك ئاپەتكە ھامىسەن ... سېنىڭ تىزگىنسىز دەۋرىڭ تۈگەيدۇ. پات ئاردىدا قىممەتلىك، ئەزىز بولۇپ قالىسەن ...»

«... ئېھ، تۇرمۇش، رەھىمسىز ئىجتىمائىي شارائىت ئۇلارنى قاتتىق قوللۇق، بىر سۆزلۈك، ئىرادىلىك قىلىپ چىنىقتۇرماقتا ۋە ئويغاتماقتا ئىدى. بۇنداق ئادەملەر جەزمەن ئۆز رەقىبى ئۈستىدىن غالىب كېلىدۇ. ئۆز ئۈستىدىكى تاغنى غۇلىتىپ تاشلاشقا قادىر. ئۇلارنىڭ ھەممىسى پات ئاردىدا زەرەپشانىنىڭ ھەقىقىي خوجايىنلىرى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ ۋە شۇنداق بولۇشى چوقۇم ...»

(قېيۇم تۇردى «كۆرەشچان يىللار»)

(3) فانتازىستىك تەسەۋۋۇر: بۇ ــ ئەسەر قەھرىمانلىرىنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرىغا ئاساسلىنىپ، ئەمەلىيەتتىكى مۇمكىن بولغان ياكى مۇمكىن بولمايدىغان ئىشلارنى گويا ھازىر بولۇپ ئۆتكەنىدەك ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىش ئاساسىدىكى بىر خىل تەسەۋۋۇر شەكلىدۇر. مەسىلەن، لۇشۈن «AQ نىڭ ھەقىقىي تەرجىمھالى» دېگەن ئەسىرىدە AQ نىڭ ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن بولمىغان بىر خىيالىنى مۇنداق فانتازىستىك تەسەۋۋۇر بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

«ئۇ ھۇشاللىقىدا سۆزمۇ قىلالمايتتى، شام يېڭى يىل كېچىسى دېگۈدەك يېنىپ تۇراتتى، AQ نىڭ خىيالى

ئىزىمۇ ھەر تەرەپكە چېچىلىماقتا ئىدى، — دېسىيان تەزىق...
ئاق تۆمۈر قالپاق كىيگەن ئىنقىلابچىلار كېلىدۇ.
ئۇلارنىڭ قوللىرىدا قىلىچ، بومبىلار، قامچىلار، چىنت ئەل
زەمبىرەكلىرى، ئۇچى ئۇچلۇق قوش ئىلمىچلار، ئىلمەك
نەيزىلەر، ئۇلار ئىبادەتخانىنىڭ يېنىغا كېلىپ: < AO،
يۇر بىز بىلەن > دەپ يۇگۇرىدۇ. مەن ئۇلار بىلەن
بىللە كېتىمەن.»

يۇقىرىقىلار AO نىڭ فانتازىيىسىگە ئاساسەن بېرىلە
گەن تەسەۋۋۇردۇر. ئۇ، A نىڭ «كەلگۈسى ئارزۇسى»
بولسىمۇ، لېكىن بىز باشتا دېگەن كەلگۈسى زامان
تەسەۋۋۇرىغا ئوخشمايدۇ. چۈنكى كەلگۈسى زامان تەسەۋ-
ۋۇرى كەلگۈسىدە ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن بولغان،
رېئاللىققا ئاساسلانغان تەسەۋۋۇردۇر. ئەمما AO نىڭ رو-
ھىي ھالىتى گەۋدىلەندۇرۇلگەن يۇقىرىدىكى فانتازى-
ىنىڭ تەسەۋۋۇر كەلگۈسىدە ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن بول-
مايدىغان (چۈنكى بۇ خىل تەسەۋۋۇرنىڭ ئىشقا ئېشىشىغا
جەمئىيەت تەرەققىيات قانۇنى چەك قويغان) تەسەۋۋۇر-
دۇر. دېمەك، فانتازىنىڭ تەسەۋۋۇر ئاپتور قەھرىمانىنىڭ
فانتازىيىلىك خىيالى ئاساسىغا قۇرۇلغان تەسەۋۋۇر
بولغاچقا، ئۇنىڭدىكى ئارزۇلارنىڭ يۇزدە يۇز شۇنداق
بولۇشى، كەلگۈسىدە رېئاللىققا ئايلىنىشى مۇمكىن
ئەمەس.

تەسەۋۋۇردىن پايدىلىنىشتا تۆۋەندىكىلەرگە دىقە
قەت قىلىش كېرەك:

(1) تەسەۋۋۇر جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپىگە ئۇيغۇن بولۇشى، ئەمەلىيەتنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن بولۇشى، كەلگۈسى ھەققىدىكى ئىلمىي قاراشقا ئاساسلانغان بولۇشى كېرەك.

(2) تەسەۋۋۇر مول تۇرمۇش بىلىمى ۋە تەجرىبىسىگە ئاساسلانغان بولۇشى، ھەرگىز قۇرۇق ئويدۇرما بولۇپ قالماسلىقى كېرەك.

25. يېپىشتۇرۇش

ھەر خىل ئەسەرلەردە، نۇتۇقتا بىر - بىرىگە يانداشقان كەلگەن جۈملىلەرنىڭ باش - ئاخىرىنى ئۆزئارا يېپىشتۇرۇشتىن ئىبارەت ستىلىستىكىلىق ۋاستە — يېپىشتۇرۇش (ئۇلاش) دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

«قوماندانلىق توغرا ئورۇنلاشتۇرۇشى توغرا قارارغا كېلىشتىن كېلىپ چىقىدۇ. توغرا قارارغا كېلىش توغرا ھۆكۈم قىلىشتىن كېلىپ چىقىدۇ. توغرا ھۆكۈم قىلىش ئەتراپلىق ۋە زۆرۈر چارلاشلاردىن. شۇنىڭدەك چارلاشلاردىن ھاسىل قىلىنغان تۇرلۇك ماتېرىيالارنى بىر - بىرىگە باغلاپ پىكىر يۈرگۈزۈشتىن كېلىپ چىقىدۇ.»

(ماۋزېدۇڭ «مۇھىم مەسىلە ئۆگىنىشكە ماھىر بولۇش»)

يۇقىرىقى مىسالدا، يولداش ماۋزېدۇك يېپىشتۇرۇشنى ئىبارەت ستىلىستىكىلىق ۋاستىنىڭ يارىدىمى بىلەن، «توغرا ئورۇنلاشتۇرۇش» بىلەن «توغرا قارار»، «توغرا قارار» بىلەن «توغرا ھۆكۈم»، «توغرا ھۆكۈم» بىلەن «كۆزىتىش»تىن ئىبارەت بىر خىل پىكىر يۈرگۈزۈش، ئوتتۇرىسىدىكى دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋەتنى چۈشۈنۈپ دىلەپ بەرگەن.

يېپىشتۇرۇش — ئاددىي شەكىللىك يېپىشتۇرۇش ۋە مۇرەككەپ شەكىللىك يېپىشتۇرۇش دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

بىر - بىرىگە ياندىشىپ كەلگەن ئىككى جۈملىنىڭ باش - ئاخىرىنى ئۆزئارا يېپىشتۇرۇش ئاددىي شەكىللىك يېپىشتۇرۇش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

«ھەر كىشى ئاتا - ئانىسى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۆزىنىڭ ھۈنەر قابىلىيىتى بىلەن تونۇلىدۇ.»

(«كەلىلە ۋە دىمنە»دىن)

«ئىنسان بەدىنى بىلەن ئەمەس، قەلبى بىلەن قەدىرلىك.»

(زوردۇن سابىر «ئارچا ياپرىقى»)

«بارلىق كىشىلەرگە شىپا بولالايدىغان ئەڭ ياخشى ۋە ئەڭ قىممەتلىك دورا — ئەمگەك.»

(ن. ئوستروۋىسكى «پولات قانداق تاۋلاندى»)

يۇقىرىقى مىساللاردا، ئىككى ئاددىي جۈملە ئۆزئارا

ياندا شتۇرۇلۇپ، جۇملىلەرنىڭ باش - ئاخىرى يېتىشمەي-
لۇپ، ئوي - پىكىر تەسىرلىك، روشەن ئىپادىلەنگەن.
بىر - بىرىگە ياندىشىپ كەلگەن ئۇچ، ياكى ئۇنىدىن ئارتۇق جۇملىلەرنىڭ باش - ئاخىرىنى ئۈزۈتارا زىچ يېپىشتۇرۇش ئارقىلىق ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەپ بېرىش شەكلى مۇرەككەپ شەكىللىك يېپىشتۇرۇش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

«... ئەگەر چوڭقۇرراق ئويلاپ باقمىدىغان بولسا، كىشى ئىنسانىنىڭ شاراپتى ئەپۇ ئىھسان بىلەن ئاشمىدىغانلىقىنى بىلەلەيدۇ. شۇڭا ئاشۇ ئىككى سۆپەتنى تېپىشقا ھەرىكەت قىلماق كېرەك. ھېچكىمگە مەخپىي ئەمەسكى، ئادەم گۇناھ ۋە غەپلەت، سەۋەنلىك، خاتالىقتىن خالى بولالمايدۇ. ئەگەر ھەر بىر گۇناھقا تازاب - ئوقۇبەت، ھەر بىر سەۋەنلىككە بىر سىياسەت قىلىپ بېرىدىغان بولسا، تېز ئارىدا پادىشاھلىقنىڭ مۇھىم ئىشلىرىغا توسالغۇ ۋە نۇقسانلار پەيدا بولىدۇ.»

(«كەلىمە ۋە دىمنە»دىن)

«... ئالەم ئەھلى ئۆزلىرىنىڭ ھەرىكىتى ۋە خاي-
پەيلىگە قاراپ تۆت خىلغا بۆلۈنىدۇ: بىرىنچىسى، دەيدۇ، قىلدۇ، بۇ — تىرىكچىلىك يولىنى بىلىدىغانلارنىڭ قائىدىسىدۇر. ئىككىنچىسى، دېمەيدۇ، قىلىدۇ، بۇ — مەردانىرىنىڭ ئادىتىدۇر. ئۈچىنچىسى، دەيدۇ، قىلمايدۇ. بۇ — مۇناپىقلارنىڭ ئۇسۇلىدۇر، تۆتىنچىسى، دېمەيدۇ، قىلمايدۇ. بۇ — بېخىل ۋە ھىممىتى پەسلەرنىڭ خىسلىتىدۇر.»؟

(«كەلىمە ۋە دىمنە» دىن)

يۇقىرىقى بىر ئىنچى مىسالدا، يەتتە ئاددىي جۈملە بىر-بىرىگە يېنداشتۇرۇلۇپ، جۈملىلەرنىڭ باش - ئاخىرى يېپىشتۇرۇلۇپ «ئىنسانىنىڭ شارائىتى ئەپۇ- ئىھسان بىلەن بولىدۇ. شۇڭا خاتالىق، سەۋەنلىكىگە قارىتا ئىمكان قەدەر تەرىبىنى ئاساس قىلىش كېرەك...» دېگەن نۇقتىنىزەر چۈشەندۈرۈلگەن. ئىككىنچى مىسالدا سەككىز ئاددىي جۈملە يانداشتۇرۇش، يېپىشتۇرۇش يولى بىلەن تۆت مىل خۇي - پەيلىگە ئىگە كىشىلەرنىڭ تۇپتىن پەرقلىق بولغان خاراكتېرلىرى قاتلامۇ قاتلام چۈشەندۈرۈلگەن.

يېپىشتۇرۇشتىن ئىبارەت ستىلىستىكىلىق ۋاسىتە ماقال - تەمسىلىلەردىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

«سەللە يوغان، ئىمان يوق،
داستىخان يوغان، بىر نان يوق.»

«مېۋىلىك دەرەخ ئېگىلىپ تۇرىدۇ،
كىشىلەر شۇڭا تىرەك قويىدۇ.
مېۋىسىز دەرەخ غادىيىپ تۇرىدۇ،
كىشىلەر ئۇنى پۇتاپ تۇرىدۇ.»

يېپىشتۇرۇشنىڭ ئاساسى — شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەۋھۇملۇك نەتىجە، زەنجىرسىمان باغلىنىش، تەدرىجىي ئۆرلەش قاتارلىق ئوبيېكتىپ ئىچكى مۇناسىۋەتلەردىن ئىبارەت بولىدۇ.

يېپىشتۇرۇش شەيئىلەرنىڭ ئالدىن، كېيىنلىك مۇنا-

سۆزنىڭ ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شەيئىلەرنىڭ بارلىققا كېلىش جەريانىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. بۇ ئۇسۇل مۇۋاپىق قوللىنىسا، شەيئىلەرنىڭ ئورگانىك باغلىنىشىنى تېخىمۇ ياخشى ئەكس ئەتتۈرگىلى، ئەسەر ۋە نۇتۇقنىڭ مەزمۇن قۇرۇلۇشىنى زىچ مۇكەممەللەشتۈرگىلى، تىلنىڭ مۇزىكىلىقىنى ئاشۇرغىلى، نۇقتىسىنەزەرنى توغرا، ئېنىق شەرھىلەپ بەرگىلى بولىدۇ. يېپىشتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىش ئاساسەن جەزمەن ئىپادىلەپ بەرمەكچى بولغان مەزمۇننىڭ ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك. نۇقۇل ھالدا، شەكىل جەھەتتىكى «قىزىقارلىق بولۇش» نىلا قوغلاشماسلىق كېرەك.

26. ئىلەپىس

ئەسەرنىڭ چوڭقۇر خۇشاللىق ياكى قايغۇرۇشىنى ئىپادىلەيدىغان قىسمىغا كەلگەندە، ئاپتورنىڭ قەلبىي ھاياجانلىنىش ياكى قايغۇلۇق كەيپىيات ئىنچىدە ئىختىيارسىز توختاپ قالىدۇ. نەتىجىدە يېزىشقا تېگىشلىك بەزى تەرەپلەرنى قالدۇرۇپ، ئورنىغا نۇرغۇن چېكىتلەرنى قويغاندىن كېيىن، باشقا ۋەقەلەر تەسۋىرىگە ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇل ئىلەپىس دەپ ئاتىلىدۇ. ئىلەپىس ۋەقەلىك شېئىرلاردا، داستانلاردا كۆپرەك ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

.....

«كېيىن ئورنىدا تولغىنىپ ئايال،
ئازابلاندى - ده ئالالمىدى دەم.
ئاندىن سوزۇلۇپ كېرىلگەنده بىر،
ئېقىپ كۆز يېشى كۆكسى بولدى نەم.
ياتقاندا شۇندىاق ئايال جىم بولۇپ،
ئاغزى - بۇرنىدىن يەنە كەلدى قان.
كەمپىر بېشىدىن كېلىپ تۇرۇپ دا،
ئايال كۆز يۇمۇپ ئۇزۇپ كەتتى جان...
كەمپىر تەمتىرەپ ئۆينىڭ ئىچىده،
يۇردى ئامالسىز، بولدى بىچاره.
...
(ئەلتەم ئەختەم «سائادەتخان»)

يۇقىرىقى پارچىدا، فېئودالىق جەمئىيەتتىكى زالىم ئەرنىڭ قولىدا ئېچىنىشلىق ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى تارتقان سائادەتخاننىڭ جان ئۈزگەن يېرىگە كەلگەنده، ئاپتورنىڭ نۇرغۇن چېكىتلەرنى قويۇۋېتىپ، بىردىنلا ئۆي خىزمەتكارى مومايىنىڭ هەرىكىتىگە كۆچكەنلىكىنى كۆرسىتىز. نۇرغۇن چېكىت ئورنىغا، ئەمەلىيەتته شائىرنىڭ فېئودالىق جەمئىيەتكە، «ئەرلەر ئەزىز، ئاياللار خار» دەپ قارىلىدىغان كونا ئىجتىمائىي تۈزۈمگە، زالىملىققا بولغان قەھرى - غەزىپى، ئېزىلگەن، دەپسەنده قىلىنغان مەزلۇمەگە بولغان هېسداشلىقى يوشۇرۇنغان.

«بۇ كەڭ دۇنيا مەن ئۈچۈن بولدى دوزاخ،
ياش گۈلۈمنى خازان قىلدى قانخور ئەبلەخ...»

(ل. مۇتەللىپ «ئاخىرقى سۆز»)

يۇقىرىقى مىسرادىكى كۆپ چېكىتنىك ئورنىدىمۇ، شائىرنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىدىن، خەلقتىن، ساتقىنلارغا، زالىم پەلەككە بولغان غەزەپ-نەپرىتى ئەكس ئېتىدۇ.

«ياكرىدى سىگنالىنىڭ ئۈنى جاراڭلاپ،
تەۋرىدى پاراخوت قۇشتەك قوزغىلىپ،
قىرغاقمۇ بارغانچە قالدى يىراقلاپ،
قالدىمۇ كۆتكەن قىز بەلكى مۇڭلىنىپ ...

ئاي قاراڭغۇ كۆكۈش تۈمان كېچىسى،
كەلمەكتە دەل بىر ئارالغا يېقىنلاپ،
ئاپئاق يەلكەن بېلىقچىلار كېمىسى.
.....

(ت. ئالماس «قىز ۋە شامال»)

يۇقىرىقى مىسالدا ئاپتور ئىنقىلابىي جەڭچى ئۇزاق ئىتىن بېرى زارىقىپ كۈتكەن قىزى پىكىلەنىدىن خەت تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىنكى ئاجايىپ زور خۇشاللىقنى ئەك قىلىناق ھېسسىيات بىلەن يېزىپ كېلىۋېتىپ، جەڭچى بىلەن تەڭ زور خۇشاللىقا تولغان خۇشاللىق ھېسسىياتىنى باسالماي قەلىمى ئىختىيارسىز توختاپ نۇرغۇن چېكىت قويۇش ئارقىلىق ھېسسىياتىنى يوشۇرغاندىن كېيىن باشقا ئىشقا يەنسى پاراخوتنىڭ ئارالغا يېقىنلاشقانلىقى، ئاي قاراڭغۇسىدا ئاسمانىنى كۆكۈش تۈمان قاپلىغانلىقى، سانسىز يەلكەنلەر، بېلىقچى

كېمىلەرنىڭ ئارالغا يېقىنلىشىپ كېلىشىدەك مەنزىرىنى. تەسۋىرلەشكە ئۆتۈپ كەتكەن. بىراق ئاپتور بۇ مەنزىرىنى يېزىش بىلەن پىكىلەن قىزنىڭ مۇشۇ كېمىلەردە ئۆز دادىسى ئالدىغا كېلىۋاتقانلىقىنى ئىزھار قىلىش ئالدىدا تېخىمۇ ھاياجانلىنىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن بىر كۈپلېت شېئىردىكى 4 - مىسرانى قالدۇرۇپ نۇرغۇن چېكىت قويغان. كىتابخانىلار ئويلاش ئارقىلىق نۇرغۇن چېكىتلەر ئاستىدا ئۇزاقتىن بېرى كۆرۈشمىگەن ئاتا بىلەن قىزنىڭ كۆرۈشكەن چاغدىكى كەيپىياتىنىڭ يېزىش ئارقىلىق ئۇلار قەلبىدىكى ئاجايىپ زور، تىل بىلەن تەسۋىرلەپ بېرىشكە قەلەم ئاجىزلىق قىلىدىغان ھېسسىياتنىڭ يوشۇرۇنۇپ ياتقانلىقىنى بايقاپ ئالالايدۇ.

27. مېتافورا ئوخشاشلىق كۆچۈم

مېتافورا گرېكچە «MetaPhora» دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان. كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا ئۇ، «ئىستا ئارا» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

ئىككى شەيئى ياكى ھادىسىدىكى بەلگىلەرنىڭ ئوخشاشلىقى سەۋەبىدىن، بىر شەيئى ياكى ھادىسىنىڭ ئىككىنچى بىر شەيئى، ھادىسىگە كۆچۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ، كۆچمە مەنىدە قوللىنىلىشى مېتافورا دېيىلىدۇ، يەنى مېتافورا ئىككى نەرسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىقىغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، كۆچمە مەنىدە ئىشلە-

تىلگەن سۆزدىن تىبارەت. مېتافورا ئۇسۇلىدا، ئۇقۇمدا ئوخشاش نەرسە چۈشۈرۈپ قالدۇرلىدۇ ـ دە، ئوخشىتىلغان نەرسە ۋە ئۇنىڭغا ئوخشىغان نەرسىنىڭ سۈپىتى ساقلاپ قېلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئاق كۆڭۈل ئادەم» دېسەك، «ئاق» سۆزى ئادەم كۆڭلىنىڭ رەڭگىنى ئەمەس، بەلكى خىسلىتىنى كۆرسىتىدۇ. يەنى ئادەمنىڭ سېمىي ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمەلىيەتتە «ئاق» سۆزى ناھايىتى كۆپ نەرسىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالسىمۇ، بۇ يەردە «ئاق» پەقەت كۆڭۈلگىلا قارىتىلغان. شۇ سەۋەبلىك مېتافورىنى قىسقارتىلغان ئىخچام ئوخشىتىش دېيىشكىمۇ بولىدۇ. ئەگەردە مەجازى مەنىدە ئىشلىتىلگەن سۆز سۈپەتلىگۈچى ۋەزىپىسىدە كەلسە، ئۇ مېتافورىك سۈپەتلەش دەپ ئاتىلىدۇ. ئالايلى، «شۇم خەۋەر»، «قارا نىيەت» مېتافورىلىرىدىكى «شۇم»، «قارا» سۆزلىرى مېتافورىك سۈپەتلەشتۇر.

ئەدەبىي ئەسەرلەردە مېتافورىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىش ئارقىلىق، كىتابخانلارنىڭ ھەۋىسىنى زور دەرىجىدە قوزغىغىلى، ئەسەرنىڭ تۈپ مەزمۇنىنى تولۇق چۈشىنىۋېلىشقا ياردەم بەرگىلى بولىدۇ.

«لېنىن تىرىكلەرنىڭ ئەڭ تىرىكى،
بەس ئۇ جەڭلەردە يېڭىپ ئۆگەنگەن،
مىلىسىز چوڭ تاغ ئۇنىڭ يۇرىكى،
ئۇ كۈرەشلەردە يېڭىشكە ئۆگەتكەن.»
(ل. مۇتەللىپ «لېنىن شۇنداق ئۆگەنگەن»)

«ئاقىۋەت دولقۇنلار پۈكۈپ قامەتنى،
بىزنىڭ يەلكەنگە ئېگىپ قالدى باش.

دەل شۇ چاغ تەپتىنچ دېگىز ئۇستىنى،
قىزىتاتتى تاۋلانغان شۇ ئالتۇن قۇياش.»
(ئابلىز نازىرى «چېچەك پەسلى»)

يۇقىرىقى مىسالاردىكى «چوڭ تاغ ئۇنىڭ يۇرىكى»، «ئالتۇن قۇياش» دېگەنلەر مېتافورىدۇر.

مېتافورا ئەدەبىي ئەسەرلەر، سىياسىي نەزەريەۋى ماقالىلەر ۋە جانلىق نۇتۇقلىرىمىزدا ئېھتىياجغا ئاساسەن ئوخشاشمىغان دەرىجىدە قوللىنىلىدۇ. شۇنىڭغا دىققەت قىلىشىمىز كېرەككى، مېتافورا سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئۆز مەنىسىنى ئەمەس، بەلكى كۆچمە مەنىسىنى ئوبيېكت قىلغانلىقى ئۈچۈن، مېتافورىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنى ئۇلارنىڭ جۈملىدە ئۆتكەن ۋەزىپىسىگە قاراپ قوللىنىش ۋە پەرق ئېتىش كېرەك. ئالايلى، «ئۆتكۈر پىچاق»، «ئەقلى ئۆتكۈر»، «كالىسى ئۆتكۈر»، «كۆزى ئۆتكۈر»، دېگەن سۆز بىرىكمىلىرىدىكى «ئۆتكۈر» سۆزى پەقەت بىرىنچى سۆز بىرىكمىسىدە، «قارا سىيا»، «قارا نىيەت»، «قارا كۆڭۈل»، «ئاق - قارىنى ئايرىش»، «قارا ئىشچى»، «قارا ساۋات»، «قارا ئىغۇ بازار»، «قارا ئاشلىق»، «قارا يېغىن»، «قارا قورساق»، «قارا ماتېرىيال»، «قارا نوپۇس»، «قارا يېپ» دېگەن سۆز بىرىكمىسىدىكى «قارا» سۆزى پەقەت بىرىنچى سۆز بىرىكمىلىرىدە ئۆز مەنىسىدە كەلگەن بولسا، قالغانلىرىدا كۆچمە مەنىدە كەلگەن. دېمەك، مېتافورا رولىنى ئويناتقان سۆزلەرنىڭ

كونكرېت مەنىسىنى شۇ جۈملىدە ئۆتمىگەن ۋەزىپىسىگە قارىپ روشەن كۆرگىلى بولىدۇ. ئەكسىچە، سۆز يەككە ھالدا تۇرغاندا، پەقەت ئۇنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى (ئۇقۇمىنى) بىلگىلى بولىدۇ، ياكى تەخمىنەن مەنىسىنى بىلگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، «ئېچىلدى» دېگەن سۆز يەككە ھالدا تۇرغاندا، پەقەت ئىشىكنىڭ ئېچىلغانلىقىنىلا بىلدۈرسە، تۆۋەندىكىدەك جۈملىلەردە كەلگەندە، ھەر خىل كۆچمە مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ:

كۆڭلۈم ئېچىلدى، يۈزى ئېچىلدى، سىر ئېچىلدى، گۈل ئېچىلدى، ھاۋا ئېچىلدى، چىراي ئېچىلدى، يول ئېچىلدى، ئەپتى - بەشىرىسى ئېچىلدى، چېچەك ئېچىلدى، كۆرگەزمە ئېچىلدى.

كۆچمە مەنىگە ئىگە سۆزلەرنى مۇۋاپىق قوللانغانلىقىڭ تىلنىڭ مەزمۇندارلىقىنى، تەسىرچانلىقىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، «بىزنىڭ قولىمىز ئۇزاردى» دېگەن جۈملىدىكى «ئۇزاردى» سۆزى «قولىمىز ئۇزاردى» دېگەن كۆچمە مەنىگە ئىگە بولۇپ، كەگەچكە، «تۇرمۇشىمىز ياخشىلاندى، ھەممە نەرسىمىز تەل بولدى، خالىغان نەرسىنى سېتىپ ئالالايسىمىز» دېگەن ئەتراپلىق ئوي - پىكىرلەرنى ئىپادىلەپ بېرەلىگەن.

مېتافورا ئەدەبىي ئەسەرلەردە ۋە جانلىق تىلدا بەزىدە باشقا ستىلىستىكىلىق ۋاسىتىلەر بىلەن، بولۇپمۇ سۈپەتلەشتىن ئىبارەت ۋاستە بىلەن گىرەلىشىپ كېتىدىغان ئەھۋاللار ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

«غەربكە سوزۇلغان ھەسەن - ھۈسەنگە،
مىنىپ دەل شۇ چاغ كەلدى بىر جانۋار.
كۈموشرەڭ كۆزلىنى كۆكتە ئويناتار،
كۆزى نۇر، كىركسى ساپ ياسالغان گاڭدا.»
(ئا. خوجايېۋ «بۇ قانداق مۆجىزە»)

يۇقىرىقى مىسالدا، «جانۋار» مېتافورىسى «كۈموش رەڭ كوكۈلا»، «كۆزى نۇر»، «كۈكسى ساپ ياسالغان گاڭدا» دېگەندەك سۈپەتلەشلەر بىلەن گىرەلىشىپ كەلگەن.

28. رېتورىك سوراق

ئاپتورلار ئەسەرلىرىدە مەلۇم بىر مەزمۇننى تەكىتلەش يۈزىسىدىن، ئەسلى مۇددىئاسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ئىلگىرى سوئال قويۇپ، كىتابخانلارنى ئويلاندۇرىدۇ. بۇ خىل سوئال قويۇش يولى بىلەن ئۆز پىكرىنى تەستىقلاش ياكى سوئال جۈملە شەكلى بىلەن مەزمۇننى تەكىتلەش — رېتورىك سوراق دەپ ئاتىلىدۇ.

رېتورىك سوراق، ئويغۇر تىلى ستىلىستىكىسىدا ئاپتورنىڭ ياكى سۆزلىگۈچىنىڭ ئۆزى سوئال قويۇپ، ئۆزى جاۋاب بېرىش شەكلى بىلەن دېمەكچى بولغان ئوي - پىكىرنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرىشتىكى ياخشى ۋاسىتىدۇر. يەنە بەزى ھاللاردا سوراق قويۇلسىمۇ، ئۇنىڭغا جاۋاب بېرىلمەيدۇ. بۇنداق ھاللاردا، گەرچە

جاۋاب بېرىلمىگەندەك كۆرۈنسەۋ، ئەمەلىيەتتە تېگىشلىك جاۋاب سوئالنىڭ ئىچىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ خىل شەكىلنى قوللىنىشتىن مەقسەت كىتابخانىلارغا ئەسەۋۋۇر قىلىش ئىمكانىيىتى قالدۇرۇش. ئەسەر ۋە ئوتتۇرىسىدىكى ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى يوقىرى كۆتۈرۈشتىن ئىبارەت. بۇ خىل ئەھۋالغا قاراپ، رېتورىك سوراق. بىلەن ھاياجانلىق سوراقنى بىر نەرسە دەپ قاراشقا، ياكى بۇ ئىككىسىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ.

رېتورىك سوراق — كىتابخانىلار بىلەن تېكىشىغۇچىلارنىڭ دىققىتىنى مەسىلىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىغا جەلىپ قىلىش، ئۇلارغا مەسىلىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى كۆرسىتىپ بېرىش، ئۇلارنىڭ دىققىتىنى قوزغاش، ئۇلارنى چوڭقۇر ئويغا سېلىش رولىغا ئىگە. ئاپتور بىرەر مەسىلىنى بايان قىلغاندا، كىتابخانىلار ياكى تېكىشىغۇچىلارنىڭ ئېتىراز بىلدۈرۈش يا بولمىسا ئۇلارنىڭ خاتا، مۇجمەل چۈشىنىپ قېلىش ئېھتىمالىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۆزى سوئال قويۇپ، ئۆزى جاۋاب بېرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ. مەسىلەن، ستالىن «لېنىنىزم مەسىلىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە، ئالدى بىلەن «لېنىنىزم دېگەن نېمە؟» دېگەن سوئالنى قويىدۇ. كېيىن ئاپتور بىۋاستە جاۋاب بېرىشنىڭ ئورنىغا، بۇ ھەقتىكى خىلمۇ خىل خاتا چۈشەنچىلەر ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزىدۇ ۋە بۇ خىل خاتا نۇقتىنەزەرلەرنى رەت قىلىپ كېيىن، «شۇنداق ئىكەن، لېنىنىزم دېگەن نېمە ئاخىر؟» دېگەن سوئالنى قويۇپ، «لېنىنىزم — جاھانگىرلىك ۋە پرولېتارىيات دەۋرىنىڭ

مارکسزمدۇر» دېگەن ئېنىق ۋە توغرا خۇلاسىنى بېرىدۇ. يولداش ماۋزېدۇڭمۇ «بېتىيوننى خاتىرىلەيمىز» دېگەن ئەسىردە، ئىنتېرناتسىئونالىزم جەڭچىسى بېتىيوننىڭ ئۇلۇغۋار خىسلىتى ئۈستىدە توختىلىپ كېلىپ: «بىر چەت ئەللىك قىلچىمۇ ئۆز مەنپەئىتىنى كۆزلىمەي، جۇڭگو خەلقىنىڭ ئازادلىق ئىشىنى ئۆز ئىشىم دەپ بىلدى. بۇ قانداق روھ؟» دېگەن سوئالنى قويىدۇ. ئاندىن ئۆزى يەنە: «بۇ ئىنتېرناتسىئونالىزملىق روھ، بۇ كوممۇنىستىك روھ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ھەر بىر ئەزاسى مۇشۇنداق روھنى ئۆگىنىشى كېرەك» دېگەن جاۋابنى بېرىدۇ. يۇقىرىقى مىسالاردا رېئالىزىم سوراق ناھايىتى مۇۋاپىق قوللىنىلغان. بۇ ئۇسۇل خەلق قوشاقلىرى ۋە شېئىرلارىدىمۇ قوللىنىلىدۇ.

«سېنىڭ جېنىڭ، مېنىڭ جېنىم بىرجان ئەمەسمۇ؟
سېنىڭ ئۈچۈن مېنىڭ جېنىم قۇربان ئەمەسمۇ؟»
قەلبىم مېنىڭ خۇددى يالقۇن، باغرىڭ سېنىڭ ئوت.
ئىككىمىزنىڭ قەلبى ئوخشاش گۈلخان ئەمەسمۇ؟»
(مۇھەممەت ئېلى زۇنۇن)

رېئالىزىم سوراق ھەر خىل ئەسەرلەردە، ئۇنۇتۇقىتا ئىپتىياجقا قاراپ مۇۋاپىق قوللىنىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەسەرنىڭ پاراگرافىنىڭ ياكى ئابزاسنىڭ بېشىدا، بەزىدە ئوتتۇرىدا كېلىدۇ. يەنە بەزى چاغلاردا بىر مۇستەقىل سوئال جۈملە شەكلىدە بىر ئابزاسنى ھاسىل قىلىپ، ئۆتۈشۈش، باغلاشتۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ.

رېتوريك سوراقنى قوللىنىشتا تۆۋەندىكىلەرگە دىققەت قىلىش كېرەك.

(1) رېتوريك سوراق بىلەن ئادەتتىكى سوئال جۈملىلەرنى ئېنىق پەرقلەندۈرۈش كېرەك. تۆۋەندىكى ئىككى مىسالنى كۆرۈپ باقايلى:

«... قۇربان بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ، قەلبى يايراپ ھەيران بولۇپ سورىدى:

— كومپارتىيە، ماۋجۇشى ھازىر قەيەردە؟ بىز ئۇلارنى كۆرىلەيمىزمۇ؟

— ماۋجۇشى ھازىر يەنئەندە 8 — ئارمىيە ۋە 4 — ئارمىيىگە رەھبەرلىك قىلىپ، خەلقنى قوزغاپ، ياپونىيا قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتىدۇ، — دېدى لىن جىلۇ.»

(«شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى» 1978 — يىل، 11 — سان)

«مەسىلە دېگەن نېمە؟ مەسىلە — شەيئىلەرنىڭ زىددىيىتى.»

(ماۋزېدۇڭ، «پارتىيە باگۇسىغا قارشى تۇرايلى»)

يۇقىرقى ئىككى مىسالنىڭ بىرىنچىسىدە، سوئال قويغۇچى كىشى ئۆزى بىلىۋالماقچى بولغان مەسىلە توغرىسىدا ئىككىنچى كىشىگە سوئال قويغان ۋە ئىككىنچى كىشىنىڭ جاۋاب بېرىشىنى كۈتكەن. بۇ، سوئال جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئىككىنچى مىسالدا، ئاپتور

كتابخانلارنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىش مەقسىتىدە، ئوزى سوئال قويغان ۋە ئوزى جاۋاب بەرگەن. بۇ رېتورىك سوراقتۇر. دېمەك، ئوزىنارا دىئالوگلار شەكلىدىكى سوئال - جاۋابلار رېتورىك سوراق بولمايدۇ.

(2) رېتورىك سوراق قاراتمىلىقتا، قوزغىتىش خاراكتېرىگە ئىگە بولۇشى لازىم، قالايمىقان، كەلسە - كەلمەس جايلاردا سوئال قويۇۋېرىلسە، ئۇ رېتورىك سوراق بولمايدۇ. ئەسەرنىڭ نۇتۇقىنىڭ قىممىتىگە دەخلى يېتىدۇ. پەقەت مۇھىم نۇقتىنى تەكىتلەش يۇزىسىدىنلا، مۇۋاپىق جايلاردا رېتورىك سوراقتىن پايدىلىنىش كېرەك. بەزى كىشىلەر نۇتۇقلىرىدا ئورۇنسىز ۋە مەقسەتسىز ھالدا «ھە، نېمىشقا؟»، «نېمە ئۈچۈن؟»، «بۇ، نېمىشقا» دېگەندەك سوئاللارنى تولا قويىدۇ. بۇلار رېتورىك سوراق بولمايلا قالماستىن، بەلكى نۇتۇقنى تولىمۇ لاۋزا، كۆچسىز قىلىپ قويىدۇ. بۇ خىل ئورۇنسىز سوئاللار ئىشلىتىلمەسلىكى كېرەك.

29. رېتورىك مۇراجىئەت

ئاپتور ئوزىنىڭ كۆچلۈك ھاياجىنىنى، مۇھەببەت، نەپرەتنى، خۇشاللىق ياكى غەزەپنى ئىپادىلەشتە، بەزىدە ئوز ئەسىرىدە تەسۋىرلىنىۋاتقان پېرسوناژغا، شەيئىگە خىتاب قىلىدۇ. ئۇلار بىلەن سۆزلىشىدۇ. بۇ خىل ستىلىستىكىلىق ۋاستە رېتورىك مۇراجىئەت دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

«ئەي شوخ مارت شامىلى، توختا!

ئىجىك!
ئەركىلەپ يېنىمدىن يەلپۈپ ئۇچ!
بۈيرۇقىمنى ئاڭلا!
دۇنياغا،
ياۋروپا،
ئامېرىكا،
خەتەرلىك قىزىلىرىغا
ئاپەت چۈش!
چېلىشىۋۇن ئۇلار،
فاشىزمغا ئېچىنىپ ئەجەللىك ئوت!
مارت شامىلى،
ئازاد خەلقلەر قىزىلار شەۋكىتىنى،
ئۇچمەس تارىخ ۋاراقلىرىغا پۈت!»

(ل. مۇتەللىپ «جۇڭگو قىزى رەيھانىنىڭ مارت شامىلىغا بۈيرۇقى»)

يۇقىرىقى شېئىردا ئاپېتورنىڭ كۆچلۈك ھاياجىنى «پۈتكۈل دۇنيا ئايالىرىغا بولغان چوڭقۇر ھېسداشلىقى) مارت شامىلىغا قىلغان مۇراجىئەتتى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بىز يەنە ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «رابىيە سەئىدىن» داستانىدىكى پارچىنى كۆرۈپ باقايلى:

«رىيازەتتە ئۆتكەن باشىڭغا دەريخ،
قىزىل قانلار ئاققان ياشىڭغا دەريخ.
كى تۈپراققا تولغان كۆزۈڭگە دەريخ،

سەرىق گۈلدەك سولغان يۈزۈڭگە دەريخ.
شېكەر ۋارشەرىن سۆزۈڭگە دەريخ،
سۆزۈڭگە دەريخ ھەم ئۆزۈڭگە دەريخ.
قاراتىغى تۆككەن قانىڭغا دەريخ،
پىراق ئىچرە كۆيگەن جانىڭغا دەريخ.
چۈمەنە تتە كەزگەن يولۇڭغا دەريخ،
ئاچىلماي ساچىلغان گۈلۈڭگە دەريخ.»

ئىبراھىمنىڭ ئوغلى سەئىدنىڭ قەبرىسى بېشىدا تۇرۇپ ئوقۇغان بۇ مەرسىيە، ئاپتورنىڭ ئىنتايىن غەزەپلىك ھېسسىيات بىلەن فېئودالىزىم كونا جەمئىيەت ئۈستىدىن قىلغان شىكايىتىدۇر.

رېتورىك مۇراجىئەت ئادەمگە مۇراجىئەت ۋە نەرسىگە مۇراجىئەت دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

ئاپتور ئۆز ئەسىرىدە، (نۇتقىدا) ئۆزى تەسۋىرلىمەكچى بولغان، بايان قىلىپ بەرمەكچى بولغان قەھرىمانى بىلەن سۆزلىشىش، مۇنازىرىلىشىش، ئۇنىڭغا مۇراجىئەت قىلىش ئادەمگە مۇراجىئەت قىلىش بولىدۇ. ئايرىم ھاللاردا ئاپتور ئەسەر پېرسونا ژلىرىدىن سىرت كىتابخانلار بىلەنمۇ سۆزلىشىدۇ. ئۇلارغا مۇراجىئەت قىلىدۇ. بۇ، ئەدەبىي ئەسەرلەردە «مونولوگ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

«تىنچ يېتىڭلار يولداشلار! بىز سىلەر ئۈچۈن ئىنتىقام ئالىمىز!»

(لیۇگۇاڭجۇ، ياڭ يىمەن «قىزىل قىيا»).

«ئوغلۇم يۈ ئەر، ساڭا ئۇۋال قىلدى ... ئۇلار ساڭا قەست قىلدى ... ئۇلارنىڭ ھالىغا ۋاي، ئۇلار قىلمىشىنىڭ جازاسىنى تارتماي قالمايدۇ، خۇدا ئۆزى ھەممىنى كۆرگۈچى، سەن خاتىرجەم يېتىۋەر.»

(لۇشۈن «دورا»)

يۇقىرىقى مىساللاردا پېرسوناژ ئۆز يېنىدا بولمىغان شەخسلەر بىلەن سۆزلەشكەن.

376. ئويغان ئەي بوز چاچلىق، ئۆلۈمگە ئىشەن،
بۇ كەچمىش كۈنۈڭگە يىغلا ھەم ئۆكەن.

377. ئۆتۈپ كۈن بىكارغا تۈگىدى ھايات،
بۇ قالمىش كۈنۈڭنى تەۋىلە ئۇزات.

378. ئەي ئىگەم سەنلا ھەققۇ مۈكسىز تىرىك،
ياراتتىڭ ئۆلۈمگە بۇ سانسىز تىرىك.

.....

6627 يۈسۈپ سەن يارالمىق، دۇرۇس سۆزنى ئېيت،
يارامسىزنى يوشۇر، زەرەرلىك قارا.

6628 تولا سۆزلىدىڭ سۆز، سۈيى كەتمىسۇن،
تولا سۆزدىن ئىنسان زىيانكەپ بارا.

(يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»)

«مەرىپەت ئىزلە ئىبرىنىمە،
سەرپ ئەتكىن كۈچۈڭنى.

بویاق بىلەن بویىمغىچە تېشىڭنى،
بىلىم بىلەن زىننەتلىگىن ئىچىڭنى.»
(ل. مۇتەللىپ)

يۇقىرىقى مىساللاردا، ئاپتور ئادەمگە خىتاب قىلغان. بۇ ئۇسۇل ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ باشقا ژانىرلىرىدىمۇ ئۇخشاشمىغان دەرىجىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

«... رەھمەتلىك ئاپا، شۇم پېشانە قىزىڭنى نېمىشقىمۇ تۇغقان بولغىيتتىڭ! قىزىم مۇشۇنداق قاراڭغۇ كۈنلەرگە قالار دەپ ئويلىمىغان بولغىيتتىڭ! ئويلىغان بولساڭ، نۇرۇم بىلەن ئىككىمىزنىڭ بەختىنى چوڭ تويى قىلىمەن دەپ توختىتىپ قويمىغان بولاتتىڭ، خەير، ئاپا، قورۇنما. يەرلىكىدە تىنچ يات!»
(زۇنۇن قادىرى «غۇنچەم»)

ئاپتور ياكى ئەسەردىكى پېرسوناژنىڭ ئەسەردە تەسۋىرلىنىۋاتقان شەيئىنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ تۇرۇپ، ئۇنىڭغا خىتاب قىلىشى، ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىشى نەرسىگە مۇراجىئەت قىلىش دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

«ئاھ! قىسقا باھار كېچىسى! مۇھەببەتكە مەپتۇن بولغان گەيشىيا ئۇچۇن نېمە ئانچە ئۇزۇنسەن، ئېھ!... باھار شامىلى، ئارام ئالساڭچۇ...»
(لىۇچىڭ «ئىگىلىك تېكىلەش ھەققىدە قىسسە»)

«... ھە، بورانلىق يامغۇر، شىددەتلىكىنى تېز كۆرسەت!

ھە قېنى كۆلدۈرماما، جاھاننى زىلزىلگە سېلىپ
تېزكۈلدۈرلە!»
(لېۋكۈاكۈۋ، ياك يىمەن، «قىزىل قىيا»)

يۇقىرقى مسالالاردا، ئاپتور ۋە ئەسەردىكى پېرسو-
ناژ ئەسەردە تەسۋىرلىنىۋاتقان شەيئىگە، (باھار كېچە-
سى، باھار شامىلى، بورانلىق يامغۇر، گۈلدۈرماما
قاتارلىقلارغا) مۇراجىئەت قىلىنغان. ئەرسىگە خىتاب قىلىش
(مۇراجىئەت قىلىش) شېئىرلاردا ماھىرلىق بىلەن قوللا-
نىلسا، شېئىرنىڭ لىرىكىلىقىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ.
ل. مۇتەللىپنىڭ «جۇڭگو» دېگەن شېئىرىدا بۇ خىل
ماھارەتنى ئېنىق كۆرەلەيمىز:
«جۇڭگو!...
جۇڭگو...
ئانا يۇرتىمىز سەندۇ،
چۈنكى بىز مىليونلىغان خەلق،
سېپىنىڭ ئوماق،
ساپ ھاۋاڭدا چوڭ بولغان.
ئېھە!
شۇڭلاشقا جۇڭگو،
بىزنىڭ بويىنىمىزدا تۇڭىمەس قەرزىڭ بار.
ئۇنى بىز قىلىمىز ئادا،
بۇ توغرىلىق جېنىمىز پىدا...»

رېئورىك مۇراجىئەت توغرا، ماھىرلىق بىلەن قول-

لىنىلسا، ئەسەرنىڭ (ئۇتۇقنىڭ) جەڭگىۋارلىقى ئاشىدۇ. كىتابخانلار، تىڭشىغۇچىلارنىڭ دىققىتىنى زور دەرىجىدە قوزغىغىلى بولىدۇ. تىلىنىڭ تەرغىباتچىلىق ۋە جەڭگىۋارلىق رولىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

رېتورىك مۇراجىئەتنىڭ نەرسىگە مۇراجىئەت قىلىش شەكلىنى قوللانغاندا، ستىلىستىكىلىق ئىپادىلەش شەكىللىرىنىڭ بىرسى بولغان جانلاندۇرۇشتىن پەرقلەنىدۇرۇشكە ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك.

30. ھاياجانلىق سوراق

تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرۇش مەقسىتىدە، كۆڭۈلدە ئېنىق بولغان كۆزقاراشنى ئىپادىلەش ئۈچۈن سوراق جۈملە شەكلىدىن پايدىلىنىپ ئىنتۇناتسىيە كۈچەيتىلىدىغان ستىلىستىكىلىق ۋاستە ھاياجانلىق سوراق دەپىلىدۇ.

كۆڭۈلدە ئېنىق بولغان مەنىنىڭ بەزىسى تەستىقى، بەزىسى ئىنكار بولىدۇ. سوئال قويۇش شەكلىدىن پايدىلىنىپ، تەستىقى مەنىنى ئىپادىلىگەن چاغدا ئىنكار سۆز، ئىنكار مەنىنى ئىپادىلىگەن چاغدا تەستىقى سۆز ئىشلىتىلىدۇ. ئادەتتە، ھاياجانلىق سوراق مەنىدىكى سوراق ماھىيەتتە سوراق ھېسابلانمايدۇ. شۇنىلاشقا ئۇنىڭغا جاۋاب بېرىش ھاجەتسىز. بەزى ھاللاردا، كۆرۈنۈشتە سوئالغا جاۋاب بېرىش تەلەپ قىلىنغاندەك، ھەتتا جاۋاب بېرىلگەندەك بىلىنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ تەكىتلەش مەقسىتىدە (مەنىنى يەنە بىر قېتىم تەكرارلاش

مەقسىتىدە) ھاياجانلىق سوراقنىڭ قوللىنىلغان يەنە بىر خىل شەكلىدۇر. مەسىلەن، «تاريخنى خەلق ياراتقان، بۇنىڭدىنمۇ گۈمانلىنىشقا بولامدۇ؟ ياق، بۇنىڭدىن گۈمانلىنىشقا بولمايدۇ.» دېگەن جۈملىلەردىكى «ياق، بۇنىڭدىن گۈمانلىنىشقا بولمايدۇ» دېگەن قىسىم كۆرۈنۈشتە ئالدىنقى قىسمىنىڭ جاۋابىدەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ جاۋاب بەرگەنلىك بولماستىن بەلكى مەنىنى يەنە بىر قېتىم تەكرارلىغانلىقتۇر. چۈنكى، «ياق، گۈمانلىنىشقا بولمايدۇ» دېگەن قىسىم بولمىسىمۇ، ئالدىنقى قىسمىدىن ئاشۇ مەزمۇننى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ.

ھاياجانلىق سوراقنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈش شەكلى ئاساسەن تەستىقى شەكىل ئارقىلىق سوئال قويۇلۇپ، ئىنكار قىلىنىدىغان شەكىلدۇر. يەنى، مۇئەييەنلەشتۈرۈش شەكلىدىكى ھاياجانلىق سوراق ئىنكار مەزمۇننى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ۋېيتنام تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ تېررېتورىيىسىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىردى، بۇنىڭغا جۈڭگو خەلقى قانداقمۇ چىداپ تۇرالسۇن؟!

يۇقىرقى مىسالدىكى ھاياجانلىق سوراقتا «چىداپ تۇرالمايدۇ» دېگەن ئىنكار جاۋاب (ئىنكار مەزمۇن) ئىپادىلىنىدۇ.

ھاياجانلىق سوراقنىڭ ئىنكار شەكلىدە، ئىنكار قىلىش شەكلىدىكى سوئال قويۇلۇپ، دېمەكچى بولغان مەقسەت مۇئەييەنلەشتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

يولداش لې فېڭ ھەممىلا جايدا خەلقنە ياخشى

ئىش قىلىپ بەرگەن، ئۇنىڭ بۇ خىل كومۇنىستىك روھ-
ىدىن، ئالىيجانابلىقتىن كىمنى تەسىرلەنمەيدۇ؟!
يۇقىرىدىكى مىسالدىكى ئىنكار سوئالدىن، «ھەممە
كىشى تەسىرلىنىدۇ» دېگەن تەستىقى جاۋاب
ئىپادىلىنىدۇ.

دېمەك، ھايۋانلىق سوراقتا، ئىككىنچى بىر تەرەپ
سوراقنىڭ ئۆزىدىنلا جاۋابنى چۈشىنەلەيدۇ. ھايۋان-
لىق سوراقنى قوللىنىشتىكى مەقسەت ــ تىلنىڭ ئىپادە-
لەش كۈچىنى ئاشۇرۇش، شۇ ئارقىلىق ئەسلىدە ئېنىق
بولغان مەنىنى تېخىمۇ روشەن، مۇنازىرە تەلەپ قىلە-
ىدىغان ھالدا ئىپادىلەپ بېرىشتىن ئىبارەتتۇر. ھايۋا-
نلىق سوراقنىڭ ئاساسىي ستىلىستىكىلىق رولى ــ ئىنتۇ-
ئاتسىيىنى كۈچەيتىپ، تىلنىڭ كۆرۈنۈشىنى. (قىياپىتىنى)
ھەيۋەتلىك قىلىش، تىلغا جانلىقلىق بەخش ئېتىش،
ئىپادىلەنگەن مەزمۇننى باشقا كىشىلەر رەددىيە بېرەلە-
مەيدىغان ھايۋانىي كۈچكە ئىگە قىلىشتىن ئىبارەت.

بىز تۆۋەندە، بىرنەچچە مىسال كەلتۈرىمىز:

«... يولداشلار، ئويلاپ بېقىڭلار، ئەگەر يولداش
ماۋزېدۇڭ 1927 - يىلدىكى چوڭ ئىنقىلاب مەغلۇپ
بولغاندىن كېيىن ۋە زۇنىيى يىغىندىن كېيىن، جۇگگو-
ىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ئەھمىيىتىنى كۆزدە تۇتمىغان بولسا،
كىتابىبازلىقتا ۋە ئەقىدىچىلىككە قارشى تۇرمىغان بولسا،
كىتابتا قاتناق دېيىلگەن بولسا شۇنداق قىلغان بولسا،
جۇگگو ئىنقىلابىي غەلىبە قىلالامتى؟... ماۋزېدۇڭ ئىدە-
يىسى بارلىققا كېلەلەمتى؟»

(يېڭى جىيەنيىڭ)

«دوستلار، سىلەر بۇ قەھرىمانلىقلارنى ئائلىغاندا، قانداق تەسىرات ئالدىڭلار؟ سىلەر جەڭچىلىرىمىزنى سۆيۈملۈك ئەمەس دەپ ئېيتالامسىلەر؟ سىلەر ۋەتىنىمىز-دە پەخرلىنىشكە ئەرزىيدىغان ئەنە شۇنداق قەھرىمانلار يوق دەپ ئېيتالامسىلەر؟»

(ۋېي ژى «ئەك سۆيۈملۈك كىشىلىرىمىز كىم»)

«قېنى سەندىكى ياشلىق ئىرادە؟!
قېنى سەندىكى ئاداققى ۋەدە؟!
قېنى كۆرەشتە باتۇر بولغىنىڭ؟!
دۇشمەننى سۇرۇپ تارمار قىلغىنىڭ؟!
قېنى مۇشەققەت، جاپاغا تۆزگىنىڭ؟!
قېنى يېڭىشنىڭ سۆيىدە ئۆزگىنىڭ؟!
قېنى ۋەتەنگە جېنىڭ بەرگىنىڭ؟!
قېنى ئېيتقىنا، چىن مۇھەببىتىڭ؟!
ۋەدىلەر بېرىپ يازغان ئۇ خېتىڭ؟!»

(ل.مۇتەللىپ «مۇھەببەت ۋە نەپرەت»)

«بىزنىڭ سېپىمىز ئۇنتۇپ قالمىدى،
لەنەتتى ئۇتمۇشنىڭ قانلىق دېغىنى،
بىز شۇمپەندىن شەپقەت تىلەمدۇق؟
يىرتقۇچلارغا تاشلاپ بېرەمدۇق؟
ۋەيران قىلىپ بەخت بېغىنى؟!

(ت ئېمىيوپ)

«مۇنچاق - مۇنچاق سۆ چاچرىتىپ ئۆركەشلىگەن،
بويىنىدا لالە رەڭلىك چېچەكلىگەن،
مۇڭسىز ئاققان شۇ تارىمنى كۆرگەن چاغدا،
تېپچەكلىمەي، ئۇزالمدۇ يۈرەك دېگەن؟»
(ئە. ناتىنق)

ھاياجانلىق سوراق بىلەن رېتورىك سوراقنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى زىچ، دەر ئىككىسى ئادەتتىكى سۆزنال جۈملىلەرگە ئوخشاشمايدۇ. بەزى جۈملىلەردە ھاياجانلىق سوراقنىڭمۇ، رېتورىك سوراقنىڭمۇ ئالاھىدىلىكى كۆرۈنمەيدۇ. بەزىدە رېتورىك سوراق ھېسىياتلىق جۈملىلەردە مەلۇم دەرىجىدە ھاياجانلىق سوراقنىڭ ئىنتۇناتسىيە ئالاھىدىلىكى بولىدۇ. بەزى ھاياجانلىق سوراق ھېسىياتلىق جۈملىلەردە رېتورىك سوراقنىڭ مەلۇم ئالاھىدىلىكى بولىدۇ. لېكىن بۇ ئىككى خىل ستىلىستىكىلىق ۋاسىتىنىڭ مۇناسىۋىتى شۇنداق زىچ بولسىمۇ، ئۇلار ئىرماش-چىرماش مۇناسىۋەتتە بولسىمۇ، تۈپ ئالاھىدىلىكى ۋە رولى جەھەتتىن ئوخشاشمايدۇ.

رېتورىك سوراقتا ئاپتور ئۆزى سوئال قويۇپ، ئۆزى جاۋاب بېرىدۇ، ھاياجانلىق سوراقتا بولسا، ئاپتور سوئال قويمايدۇ، ئەمما جاۋاب بەرمەيدۇ. جاۋاب سوراق ئىچىدە ئىپادىلىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، رېتورىك سوراق كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىشنى، كىشىلەرنى مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشكە يېتەكلەشنى مەقسەت قىلسا، ھاياجانلىق سوراق ئىنتۇناتسىيىنى كۈچەيتىشنى مەقسەت

قىلمىدۇ.

بەزىدە بۇ ئىككى خىل ۋاستە بىرلەشتۈرۈپمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

«... بىر چېلەك سۇنى يەردىن كۆتۈرمەي، كۆك تىتن كۆتۈرۈش كېرەكمۇ؟! (ھايا جانلىق سوراق) ئۇنداق بولسا، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى يۇقىرى كۆتۈرۈش دېگەندە قايسى ئاساستىن يۇقىرى كۆتۈرۈش كېرەك؟ (رېتورىك سوراق) فېئودالىق سىنىپى ئاساسىدىمۇ؟ (ھايا جانلىق سوراق) ئوششاق بۇرژۇئازىيە ئاساسىدىمۇ؟! (ھايا جانلىق سوراق)

(ماۋزىدۇڭ «يەنئەت ئەدەبىيات ـ سەنئەت سۆھبەت يىغىنىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق»)

31. ئىمۇتسىئونال (ھايا جانلىق) نۇتۇق

شائىرنىڭ ئۆز شېئىرىدا ئىپادىلىمەكچى بولغان ئوي ـ پىكرى، روھى ـ ھالىتى ۋە كەچۈرمىشلىرىگە قارىتا كىتابخانلارنىمۇ ئىشتىراك قىلغۇچى (تەڭ شېئىرىك، ھەمدەم قىلغۇچى) ستىلىستىكىلىق ۋاستە ئىمۇتسىئونال (ھايا جانلىق) نۇتۇق دېيىلىدۇ. ئىمۇتسىئونال نۇتۇق ئىنئورىسىيە، تەكرارلاش، رېتورىك سوراق، رېتورىك ھاياجانلىق سوراق قاتارلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

ئىنئورىسىيە

شېئىر مىسرالىرىدىكى سۆزلەرنىڭ ئادەتتىكىدىن

تاشقىرى، باشقىچە تەرتىپتە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت ستىلىستىكىلىق ۋاسىتە ئىنۇرسىيە دەپ ئاتىلىدۇ.

سۆزلەرنىڭ ئىپادىلىك بولۇشىنى كۆچەيتىش ئۈچۈن شائىر شېئىر مىسرالىرىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ تەرتىپىنى باشقىچە ئۆزگەرتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كىتابخانلارمۇ ئاشۇ سۆزلەر ئۈستىدە ئالاھىدە ئويلىنىدۇ، ئىزلىنىدۇ. شېئىرىي نۇتۇق كۆچلۈك مەزمۇندارلىققا، جانلىق، ئاھاڭدارلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ.

«ئاستا ئۆتۈپ كۆك پەردىنىڭ كەينىگە،
يەڭگۈشلىدى كۈن ئۆزىنىڭ ئەڭلىنى.
چۈچىنچىدىن كۆڭلەك كىيىپ چىقتى ئۇ،
چەت - چېتىگە تۈتۈپ تىللا- تەڭگىنى.»
(ئابدۇكېرىم خوجا «ئايدىڭ كېچە»)

«كۈن كۆك پەردىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ، ئۆزىنىڭ ئەڭلىنى ئاستا ئۆزگەرتتى. ئۇ، چەت - چېتىگە تىللا- تەڭگىلەر تۈتۈلغان چۈچىنچە كۆڭلەك كىيىپ چىقتى» دېگەن بۇ جۈملىلەردىكى سۆزلەر شائىر تەرىپىدىن يۇقىرىقىدەك مىسرالار تەرتىپى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، شېئىرى ئىنتۇنا تەسىيە ھاسىل قىلىنغان. سۆزلەرنىڭ تەسىرچانلىقى كىتابخانلار قەلبىنى چوڭقۇر ھېس- ھاياجان قوزغىيالايدىغان دەرىجىدە كۈچەيتىلگەن.

تەكرارلاش

ھەر خىل ئەسەرلەرنىڭ، نۇتۇقنىڭ تەسىرچانلىقىنى

نی. تەدبکی ئاھاڭدارلىقنى كۆچەيتىش ئۈچۈن بەزىدە بىر سۆز ياكى بەرەر سۆز بىرىكمىسى قايتا - قايتا تەكرارلىنىدۇ. بۇ خىل ستىلستىكىلىق ۋاستە تەكرارلاش دەپ ئاتىلىدۇ. تەكرارلاش ئانافورا، ئاللىتراتسىيە، پارااللىلىزم، ئاددىي تەكرارلاش، كۆچەيتمە تەكرارلاش قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

شېئىر مىسرالىرىنىڭ بېشىدا كەلگەن سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنى تەكرارلاشتىن ئىبارەت ستىلستىكىلىق ۋاستە ئانافورا دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

«بېيجىڭ جان دىلىم،
بېيجىڭ كۆز نۇرۇم.
بېيجىڭ مۇقەددەس،
بېزنەڭ تەختىمىز.
بېيجىڭدە سۆزۈم،
بېيجىڭدە كۆڭلۈم.
بېيجىڭدە دوستۇم،
بېزنەڭ بەختىمىز.
بېيجىڭ دىلىدىن،
ئېيتىلغاندا سۆز،
تاپقان ئېلىمىز،
شۇ چاغدا دەرمان.
بېيجىڭ قەلبىدىن،
چىچىلغاندا نۇر،
يۇرەكلەر قېنىپ،
چىققان ھەم ئارمان.

بېيجىڭ ئۇستىگە،
تىكلەنگەندە تۇغ.
ۋەتەن تېنىگە،
شۇ چاغ كىرگەن جان.
مەڭگۈ يۇز ئېچىپ،
تاپقاندا شۆھرەت.
كۆتۈرگەن نامنى،
ئالقىشلاپ جاھان.
بېيجىڭ شەرەپلىك،
بېيجىڭ مۇقەددەس.
ئانا ۋەتەننىڭ،
ئاشۇ يۈرىكى.
ئۇلۇغ پارتىيە،
ئۇنىڭ قەلبىدە،
ھاياتىمىزنىڭ،
ئاشۇ تۈۋرىكى.
بېيجىڭ قەدىرلىك،
بېيجىڭ سۆيۈملۈك.
مېنى دۇنياغا،
شۇ جاي سالغان ئىزم.
بېيجىڭ دېگەندە،
بەخت ياغدۇ.
ئېلىمگە ئۇ جاي،
جاندىنمۇ ئەزىز.
ئەنە شۇ جايدا—

پایته ختمسزده.
ئۇلۇغ پارتىيه،
ئېلىمىزكه باش.
كومۇنىزمغا،
باشلايدۇ ئەلنى،
كومپارتىيەمىز،
بىزكه بولۇپ باش.»
(ئەلقەم ئەختەم «بەيجىڭ»)

يۇقىرىقى شېئىردا شائىر «بەيجىڭ» دېگەن ئىسمى 15 ئورۇندا تەكرارلىغان.

ئانافورىدا، بىر خىل سۆزلەرنىڭ تەكرارلىنىشى. جەريانىدىكى ئاھانىداشلىقنىڭ، جۈملىلەر تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ سىنتاكتىك جەھەتتىن زىچ باغلىنىپ كېلىشىگە دىققەت قىلىش لازىم.

«قايسى بىر ئازادلىك ئەيتاي جانى ئەغيارىنىڭ،
قايسى بىر ئاغرىتقانىمىن كۆڭلۈمنى دەي دىلدارىنىڭ.»
(بابىر)

«كۆز مىگىل قەشقەرنى كەم، بۇجايدا مەردانلار ياتۇر،
ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق - بۇغرايى خاقانلار ياتۇر.
خەلق ئۈچۈن قۇربان بولۇپ، دۇشمەن بىلەن قىلغان كۈرەش،
ئۇل شەھىدۇ قەھرىمان ئالىپ ئارسلانلار ياتۇر.»
(قۇتلۇق شەۋقى)

ئانافورا يالغۇز شېئىرلاردىلا قوللىنىلىپ قالماستىن چەلكى باشقا سىياسىي - ئەدەبىيىمىزنى مانا شۇنداق ئېپىك ئەسەرلەر ۋە نەسرىي ئەسەرلەردىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

«... خوش ئاتا... خوش گۈلسۇم...، خوش ئاكام، ھەممىگە خوش، خوش ئەي ۋاپاسىز ئالەم، خوش، ئەي زالىم زامان، ئاھ قېنى سەن، تۇرغىن، مەن باراي، خوش ئاي، خوش يۇلتۇزلار... (ئۇيان - بۇيان يۈگۈرۈپ، قەبرىنى قۇچاقلاپ، يەنە ئورنىدىن تۇرۇپ، بىر نەرسە ئاڭلىغاندەك بولۇپ، ئاخىرى بوينىدىن يەرگە چۈشۈپ كەتكەن رومالنى كۆرۈپ قالىدۇ - دە، رومالنى ئېلىپ، دەررۇ قارىياغاچقا باغلايدۇ.) خوش ئەمسە، خوش ئاتا، نەدە سەن، مەن كەتتىم ياريم قېشىغا، مۇرادىمغا يەتتىم!...»

(ل. مۇتەللىپ «چىن مۇھەببەت»)

يۇقىرىقى پارچىدا «خوش» سۆزى ئون يەردە تەكرارلانغان.

ئانافورىلىق تەكرارلاش، قۇرۇلۇشىغا ئاساسەن ئۈچكە تەكرارلاش ۋە ئارىلاپ تەكرارلاش دېگەن ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ.

بىر سۆز بىر جۈملە، بىر سۆز بىرنەچچە يېكى بىرەر ئابزاسنىڭ ئارىسىغا باشقا سۆز - ئىبارىلەر قىستۇرۇلماستىن كەينى - كەينىدىن تەكرارلاش ئۈچۈن تەكرارلاش دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

«ــا سەنزە! سەنزە! سەنزە! سەنــزە... سەنــزە. مېنى پارتىيىگە تونۇشتۇرغانلىقىڭ ئۈچۈن مەندىن مــنـ ـە تدارچىلىق تەلەپ قىلامسەن؟... پارتىينى تــەرتــىپكە سېلىش ئۈگىنىشىدە ساڭا بېرىلگەن پىكىر. تەربىيىنــڭ رولى چوڭ بولمىغان ئوخشايدۇ ـ دە! ھەي...»

(لىوچىك «ئىگىلىك تىكلەش ھەققىدە نــسـە»)

يۇقىرىقى مىسالدا، «سەنزە» سۆزى ئارىسىغا باشـ ـقا سۆزلەر قىستۇرۇلمىغان ھالدا تۆت قېتىم تەكرارلانغان.

سۆز، سۆز بىرىكمىلىرى، جۈملە ۋە ئابــزاسلار- لىرىڭ ئارىسىغا باشقا سۆز ـ ئىبارىلەرنــىڭ ئارىــلىــشــىپ كېلىشى ئارقىلىق تەكرارلىنىــش ئارىــلاش تــەكــرارلاش دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

«ئاشلىقنى چىڭ تۇتۇش، پاختىنى چىڭ تــۇتــۇش، رەختنى چىڭ تۇتۇش لازىم.»

(ماۋزېدۇڭ)

«جىمجىتلىق! ئاھ، جىمجىتلىق! ئەگەر بۇ جىمجىتـ ـلىق پارتلىمايدىغان بولسا، پەقەت ھالاك بولۇش قالدى. ھالاس.»

(لۇشۈن «لىيۇخىجىننىڭ ئەسلەش...»)

ئانــافورىلىق تەكرارلاشنى قوللىنىشتا، تەكرارلىنــ ـىدىغان سۆزلەرنىڭ تەبىئىيلىكىگە، مەزمۇننى دەل جايىدا، قولۇق ئىپادىلەپ بېرىشكە ئەھمىيەت بــېــرىــش زۆرۈر-

بەدىئي ئەسەرلەر ۋە نۇتۇقنىڭ ئاھاڭدارلىقىنى، تەسىرچانلىقىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن بەزىدە بىر خىل ئاھاڭداش سۆزلەر يەكئى ئوخشاش تاۋۇشلۇق سۆزلەرنى تەكرارلاشقا توغرا كېلىدۇ. تەكرارلاشنىڭ بۇ خىل تۈرى ئاللىتراتسىيە دەپ ئاتىلىدۇ.

«پاك ئىنسانلار، ساپ ۋىجدانلار، ھېچ ئۆلمىسۇن.
قەدىردانلار، مېھرىبانلار، ھېچ ئۆلمىسۇن.
چاقنان - چاقنان، ئالغا ئاققان، ئەلنى باققان،
دىلغا ياقتان، غەيۋىرانلار ھېچ ئۆلمىسۇن.»
(بىلال ئازىزى)

يۇقىرىقى مىسرالاردىكى ئاستىغا سىزىلغان سۆزلەر ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەر بولۇپ، شېئىرنى پىكىر بۇ سۆزلەر ئارقىلىق يانراق تۇسقا كەڭگۈزۈلگەن.

جۈملە تۈزۈلۈشى جەھەتتىن، شېئىر مىسرالىرىدا كېيىنكى مىسرالارنىڭ ئوخشاش بولۇپ تەكرارلىنىپ كېلىشى پارالليلىزم دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

«كۆرەش - كۆرەش دەپ دائىما تىرىشىپ تۇرساق،
بۇ مېھنەت ياش غۇنچە گۈلۈم ئېچىلاتتى.
ھەر قەدەمدە كونا تۈرمۇش بىلەن قېرىشىپ تۇرساق،
بۇ مېھنەت ياش غۇنچە گۈلۈم ئېچىلاتتى
(ل.مۇتەللىپ «بۇ مېھنەت ياش غۇنچە گۈلۈم ئېچىلاتتى»)

يۇقىرىقى بىر كۆپلەت شېئىردىكى 2 - 4 - مىسرالار پارالليلىزملىق تەكرارلىنىش ھالىتىدە كەلگەن.

ۋەقە، ھادىسىلەرگە يەكىي ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ تالادىغان كۆڭۈل بۆلۈش مەقسىتىدە تەكرار كەلتۈرۈلگەن سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى ئاددىي تەكرارلاش دەپ ئاتىلىدۇ. ئاددىي تەكرارلاش ھەرقايسى يېزىقچىلىق تۈرلىرىدە، نۇتۇقتا تەلەپپۇزنى ئاساسەن ئوخشاشمىغان دەرىجىدە قوللىنىلىپ، مەزمۇن گۈزەللىكىنى يېتىلدۈرۈشتە رول ئويناپ كېلىدۇ. بولۇۋاتقان ئىش-ھەرىكەتنىڭ جەريانى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. بىز تۆۋەندە، ئاددىي تەكرارلاشقا، ھەرخىل ئەسەرلەردىن بىرنەچچە مىسال كەلتۈرىمىز.

«... ھۆكۈمەت مولتىلارغا بەلگىلىك كىتابلارنى («تۆت كىتاب» ۋە «بەشنامە»نى ئوقۇشنى؛ بەلگىلىك تەپسىلەرگە رىئايە قىلىشنى؛ بەلگىلىك ماقالە، يەنى ئاتالمىش باگۇ ماقالىلىرى يېزىشنى ھەمدە بەلگىلىك نىزام بويىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشنى پەرز قىلىپ بەلگىلەپ بەرگەن ئىكەن.»

(لۇشۈن «ھازىرقى زامان جۇڭگوسىدىكى كۆڭفۇزى»)

«بەزى يولداشلار ئوقۇنى قولىغا ئېلىپ، ئۆرۈپ-چۆرۈپ كۆرىدۇ - دە، «ياخشى ئوق ئىكەن، ياخشى ئوق ئىكەن، دەپ ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي ماختايدۇ. ئەمما ھېچ ئاتقۇسى كەلمەيدۇ.»

(«ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 3-توم، 1485-بەت)

«مەن ئانامدىن مىننەتدارمەن، ئۇ ماڭا قىيىنچىلىق بىلەن كۆرەش قىلىش تەجرىبىسىنى ئۆگەتكەن... مەن

ئانامدىن مىنىڭ تارمىقىمنى، ئۇ مانا ئىشلەپچىقىرىش ساۋاتى بىلەن ئىنتىلابىي ئىرادىنى ئۆزىگە تەكەن...»

(جۇدىي. «ئانا خاتىرىسى»)

«— ئۆزۈم بىخۇدلۇق قىلغان، — دېدى شياۋلىن ھەدە نىزىسىز كۆزلىرىنى ئېچىپ، — قار ياغقاندا ياۋايى ھايۋانلار تاغ ئىچىدىن يېم تاپالمايلا كەتكەچكە ھايۋانلار تاغ ئىچىدىن يېم تاپالماي كەتكەچكە كېلىدۇ. دەپلا ئويلايتتىم. ئەتىياز كۈنلىرىمۇ كېلىشىنى كېلىدۇ. دەپلا ئويلايتتىم. ئەتىياز كۈنلىرىمۇ كېلىشىنى ئويلىمىپتىكەنمەن... دەرۋەقە ئۇ، ئوت ئىچىدە يېتىپتۇ. ئويلىمىپتىكەنمەن... دەرۋەقە ئۇ، ئوت ئىچىدە يېتىپتۇ. ئۇچەي - باغرىنى يەپ بوپتۇ، ھېلىقى سېۋەت قولىدا ئۇچەي - باغرىنى يەپ بوپتۇ، ھېلىقى سېۋەت قولىدا مەھكەم تۇتۇقلۇق تۇرۇپتۇ...— ئۇ، بوغۇلۇپ، يىغلاپ مەھكەم تۇتۇقلۇق تۇرۇپتۇ...— ئۇ، بوغۇلۇپ، يىغلاپ سۆزىنى داۋام ئەتتۈرەلمىدى.»

...

«— ئۆزۈم بىخۇدلۇق قىلغان، — دەيىتتى ئۇ، — قار ياغقاندا ياۋايى ھايۋانلار تاغ ئىچىدىن يېم تاپالماي كەتكەچكە كېلىدۇ، دەپلا ئويلايتتىم، ئۇنىڭ ئەتىياز كۈنلىرىمۇ كېلىشىنى ئويلىمىپتىكەنمەن... ئۇ بىر ياز كۈنلىرىمۇ كېلىشىنى ئويلىمىپتىكەنمەن... ئۇ بىر ئۆۋىدا يېتىپتۇ... ئۇچەي باغرىنى يەپ بوپتۇ... ھېلىقى ئۆۋىدا يېتىپتۇ... ئۇچەي باغرىنى يەپ بوپتۇ... ھېلىقى سېۋەت بالامنىڭ قولىدا مەھكەم تۇتۇقلۇق تۇرۇپتۇ... سېۋەت بالامنىڭ قولىدا مەھكەم تۇتۇقلۇق تۇرۇپتۇ... ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ياش قۇيۇلاتتى، ئاۋازىمۇ بو- ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ياش قۇيۇلاتتى، ئاۋازىمۇ بو- غۇلغان ئىدى.

(لۇشۈن «بەخت تىلەش»)

«كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇخلاشتى، ھەتتا ئايالىم ھېلەن ئوغلۇممۇ ئۇخلاپ ياتاتتى. مەن شۇ چاغدا ئەڭ

ياخشى دوستلىرىمدىن ئايرىلىپ قالغىنىمغا، جۇڭگونىڭ ئەڭ ياخشى ياشلاردىن ئايرىلغىنىغا ئېچىندىم، ئېچىمدىن مۇڭغا چۆكتۈم. لېكىن ئۇزاق يىلدىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەن ئادىتىم بويىچە ئۆزۈمنى تۇتۇۋالدىم - دە، تۇۋۇەندىكى مىسرالارنى يازدىم.»

...

«كىشىلەرنىڭ دەممىسى ئۇيقۇدا ئىدى، ھەتتا ئايالىم بىلەن ئوغلۇممۇ ئۇخلاپ ياتاتتى. مەن ياخشى دوستلىرىمدىن ئايرىلىپ قالغىنىمغا، جۇڭگونىڭ ئەڭ ياخشى ياشلاردىن ئايرىلغىنىغا قاتتىق ئېچىنىپ، غەزەپنەپرەت ئىچىدە مۇڭغا چۆكتۈم. لېكىن ئۇزاق يىلدىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەن ئادىتىم بويىچە ئۆزۈمنى تۇتۇۋالدىم - دە يۇقىرىتىلارنى يازدىم.

(لۇشۈن «ئۇنتۇش ئۇچۇن ئەسلەش»)

«... يېتىم بالا ئۇندا ئىشلەپتۇ، بۇندا كەچلەپتۇ. يۇرت ئارىلاپتۇ، ئارىلاپتۇ، قارىسا دەممە يەردە دۇقازانىنىڭ قۇلىقى تۆت، ئاخىرى يەنە سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ، مېڭىپتۇ، ماڭغاندىمۇ مول يۇرۇپتۇ. ئارىدىن بىرنەچچە كۈنلەر ئۆتكەندە، ھالسىزلىنىپ ماغدىرىدىن كەتكەندە بىر بۇلاغنىڭ يېنىغا كېلىپ قاپتۇ...»

(خەلق چۆچىكى «ساپ كۆڭۈل يىگىت» تىن)

«— ھەي يوغان تاش،
ھەي يوغان تاش،

خۇشاللىقتىن كۆزۈمدە ياش!
يېپىل تېشىم، يېپىل تېشىم،
قۇتۇلۇپ قالدى ئەزىز بېشىم.
.....
يېرىلما تېشىم، يېرىلما،
مەن دادامنى كۆرمەيمەن،
«دادا»دەپ باغرىمنى يېمەن،
ئاۋۋال ئىدى ئۆز دادام،
ئەمدى بولدى قېيىن ئاتام.
.....
— ئەللەي بالام، ئەللەي،
كېچىلىرى چىراغىم.
ئوك يېنىمدا ئالتۇن بولۇك،
سول يېنىمدا كۈمۈش بولۇك.
ئەللەي بالام، ئەللەي.
(خەلق چۆچىكى «يېرىل تېشىم، يېرىل»دىن)

ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن،
ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى.
كۆز يېشىم دەريا بولۇپ،
بېلىقلىرىم يۇتقاي سېنى.

مەن ئۆلەرمەن، مەن ئۆرلەرمەن،
يولدا قويمائىلار مېنى.
يولدا قويمائىلار قويۇئىلار،
چۆلدە قويمائىلار مېنى.

ئېگىز - ئېگىز تاغ باشىدا چىراغ كۆيەدۇر،
چىراغ ئەمەس يارنىڭ ئوتى، يۈرەك كۆيەدۇر.

ئوي ئويلايسىز، ئوي ئويلايسىز،
ئويچىمىدىگىز سىز.
يان باغىردا يېتىۋاپسىز،
قويچىمىدىگىز سىز.

(«ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى»دىن)

ئېگىز - ئېگىز تاغ باشىدىن سىرىلدىم سىزگە،
قارلىغاچنىڭ بالىسىدەك ئېگىلدىم سىزگە.
بىلە مىسىزكى، بىلمەمسىزكى خۇشتارمەن سىزگە،
ئۇشبۇ ئوتتا ئۆلۈپ كەتسەم ئۇۋالىم سىزگە.

(«ئۇيغۇر خەلق بېيىتلىرى» دىن)

«... بالا يىغلىدى، قاقشىدى. ئاپىسىنىڭ قەبرىسىگە بارىدى. ئۇ، پارقىراپ تۇرغان سېرىق توپا ئۈستىگە ئۆزىنى ئېتىپ، باغرىنى يېتىپ، قەبرىنى چىڭ قۇچاقلاپ، زار - زار يىغلايتتى. «ئاپا... ئاپا... جېنىم ئاپا! نەدە سەن؟ مېنىڭ ئاۋازىمنى ئاڭلاۋاتامسەن؟... مەن كەلدىم، سەن نەگە كەتتىڭ ئاپا؟... مېنى تېمىشتا ئاشلاپ كەتتىڭ ئاپا... مەن ئەمدى كىمنى ئاپا دەيمەن؟ ئاپا دېگەننىڭ ئاغزىغا قارايمۇ؟... مېنى مۇشۇنداق كۈنگە ئاتاپ تۇغقانمىدىڭ؟ مەن ئەمدى قانداق قىلىمەن؟ جېنىم ئاپا... ئەمدى مېنى قېشىڭغا ئالساڭچۇ، دەپ زارلايتتى.»

(تۇردى ساماق، «تىيانشان باغرىدا»)

«قانلىق يىللار، قانلىق ئايلار، قانلىق ھەپتە،
ئەنە شۇنداق قاقىرلاردەك تىزىلىپ ئۆتتى.
قانلىق چامدام، قانلىق قامچا، قانلىق نەشتەر،
كۆپلىگەن ئەل ھايات-ئىنسان ۋىجدانى.»

(ئۇيغۇر پوسا قۇيۇش)

يۇقىرىقى مىساللاردىن، ئاددىي تەكرارلاشنىڭ ھەر خىل ئەسەرلەردىكى شەكىللىرىنى: بەزىدە بىر سۆز ياكى بىر سۆز بىرىكمىسىنىڭ تەكرارلىنىشىنى، بەزىدە بىر جۈملىنىڭ تەكرارلىنىشىنى، ھەتتا بەزىدە پۈتۈن بىر ئابزاسنىڭ تەكرارلىنىشىنى، ئېھتىياجغا ئاساسەن ئۇدا تەكرارلاشنىڭمۇ، ئارىلاش تەكرارلاشنىڭمۇ ئايرىم ياكى ئارىلىشىپ كېلىشىنىمۇ كۆرۈپ ئالالايمىز.

تەكرارلاشنىڭ يەنە بىر خىل تۈرى كۆچەيتىپ تەكرارلاشتۇر.

شېئىرنىڭ بىرىنچى مىسراسىدا ئېيتىلغان ئوي - پىكرىنىڭ كېيىنكى مىسرالاردا ئۈلاشتۇرۇپ تەكرارلىنىشى — كۆچەيتىپ تەكرارلاش دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

قارا دەيدۇ، قارا دەيدۇ، قارا مەندە يوق،
قارا مۇڭنىڭ قاسىرىقىدەك گۇناھ مەندە يوق.

قارا — قارا قاشلارىڭغا قاتسائچۇ مېنى،
قارا قاشنىڭ بازىرىدا ساتسائچۇ مېنى.

قارا قاشنىڭ بازاردا ئۆتمىسەم ئەگەر،
كىرپىكىنى ئوقيا قىلىپ ئاتسا ئۆچۈ مېنى.

(خەلق قوشىقى)

بىز يۇقىرىدا تەكرارلاشنىڭ بىرنەچچە خىل ئۇسۇلىرى ھەققىدە توختالدۇق. ئۇلاسىلىگەندە، تەكرارلاش ئۇسۇلى مۇئاپىق قوللىنىلغاندا، ھەر خىل ئەسەرلەر ئۈچۈن ئۆتۈملۈك ئىپادىلەنمەكچى بولغان ئوي - پىكىرنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. ھېسسىياتنى كۈچەيتىدۇ. تىلنىڭ مۇزىكىلىقىنى ئاھاڭدارلىقىنى ئاشۇرىدۇ.

تەكرارلاش ئۇسۇلىنى قوللىنىشتا تۆۋەندىكىلەرگە دىققەت قىلىش كېرەك.

(1) تەكرارلاش ئۇسۇلى ئەسەر ئۈچۈن ئۆتۈملۈك مەزمۇننى، ئاپتورنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىياتىنى ئىپادىلەشنى چىقىش قىلىش كېرەك. قالايمىقان قوللىنىلسا، ئەسەر ئۈچۈن ئۆتۈملۈك تېتىقسىز، چاكىنىلاشتۇرۇپ قويىدۇ. بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە ئىزاھلاپ ئۆتۈش كېرەككى، شېئىرلاردا تەكرارلاش ئۇسۇلىنى قوللىنىشتا، نوقۇل قاپىيە كەلتۈرۈش، بوغۇم تولدۇرۇشنى ئاساسىي مەقسەت قىلماسلىق كېرەك. بەلكى كىتابخانلارنى شائىرغا ئوخشاش شېئىرىي ھېس - تۇيغۇغا كەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلىش كېرەك. شائىر كى يەن «جۇزۇكلى، سىز نەدە» دېگەن شېئىرىدا مۇشۇ تەلەپنى ئورۇنلىغان.

مەسىلەن:

مەشەدە!
مەشەدە!
سىز مەڭگۈ بىز بىلەن بىللە.
بىللە ھەرقاچان...
كۈن چەقار جايدا تۇردىسىز مەڭگۈ،
خەلقىڭ قەلبىدە ياشايسىز مەڭگۈ
ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئۇزمەي ھەر قاچان،(ھەر زامان!)»
ئەسلەيدۇ خەلق،
ئەسلەيدۇ سىزنى،
ئەسلەيدۇ ھامان.»

(كى يەن «جۇزۇڭلى، سىز نەدە؟»)

(2) تەكرارلاشنى مۇۋاپىق، مەقسەتلىك، نىشانلىق ئىشلىتىش كېرەك. ھەرگىز سۆز تاپالمىغاندا بىر سۆزنى قايتا - قايتا تەكرارلاۋېرىشتەك تېتىقسىزلىقنى قىلماسلىق كېرەك.

(3) تەكرارلاشقا تېگىشلىك سۆز، سۆز بىرىكمىلىرى، جۈملە، ئابزاسلار مەنە جەھەتتە، شەكىل جەھەتتە بىردەك بولۇشى، بىر خىل سۆز تۈركۈمى ۋە جۈملە تۈرىگە مەنسۇپ بولۇشى، ئۇيناپدىغان رولى ئوخشاش بولۇشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن ئەسەر ۋە نۇتۇقنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىغا زىچ جىپسلىشىپ كېتىشى كېرەك.

32. سېنكىندوخا

شېئىرىيەتتە پۈتۈن نەرسىلەر ئورنىغا پاسـ

چىه، پارچه ئورنىغا پۈتۈن، كۆپلۈك ئورنىغا بىرلىك، بىرلىك ئورنىغا كۆپلۈكنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنى ئىشلىتىش ئارقىلىق ھېسسىياتنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈش ئىبارەت ستىلىستىكىلىق ۋاستە سېنكىدوخا دەپ ئاتىلىدۇ.

سېنكىدوخا دېتونومىينىك بىر تۈرى بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىدىكى جۈملىنىڭ بىر خىل بۆلەكلىرىگە پېتىن كېلىدۇ. مەسىلەن:

«نەقىشلىك ئۇپۇققا تىزىلغان ئانار،
تىزىلغان كۆك ئامۇت، بېھى ۋە ياڭاق.
بۇغدايغا لىق توشقان ئون نەچچە تاغار،
تۇراتتى بۇلۇڭدا سورتلۇق باش قوناق.

مېھمانىمدن، داستىخان ئۈستىدە مەزە،
تۇرىدۇ ئوخشىغان قاتلىما، ئاق نان.
بەھۇزۇر بېتىپتىمەن قوغۇن ئۈزۈمگە،
ئۇپرىغان تېنىمگە كىردى كۈچ - قۇۋۋەت.»
(مىرزاھىد كېرىمى «دېھقاننىڭ سوۋغىسى»)

يۇقىرىقى شېئىردا ئاپتور ئانارلار، ئامۇتلار، بېھىلەر، ياڭاقلار، بۇغدايلار، قوناقلار، قاتلىمىلار، ئاق نانلار دېگەن كۆپلۈك ساندىكى ئىسىملار ئورنىغا، بىرلىك سان (بىرلىك) مەنىسىدىكى ئىسىملارنى ئىشلىتىش ئارقىلىق، شېئىردىكى رېئىتىم ۋە ئاھاڭدارلىقنى كەلتۈرۈپ

چىقىرىپ. شېئىر تېمىسىنىڭ تېپادىلەش ئۇسۇلىنى يۇقىرى چەللىگە كۆتۈرگەن.

«يۇرتۇم بېغى يەنە بۇ يار زىننەتكە تولۇپتۇ،
زىننەتتىن ئېسىل مەھسۇلى بەرىكەتكە تولۇپتۇ.
شاخلارنى ئېگىپ ئالما، ئۈزۈك، شاپتۇللار ۋە ئەنجۈرمۇ
تەكلەردە ئۈزۈم باشقىچە شەربەتكە تولۇپتۇ.»

(ت. ئېلىيۇپ «يۇرتۇم بېغى»)

يۇقىرىقى شېئىردىمۇ، ئاپتور جۈملە بۆلەكلىرىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، كۆپلۈك مەنىدىكى ئالمىلار، ئۈزۈكلەر، شاپتۇللار، ئەنجۈرلەر، ئۈزۈملەر دېگەن ئىسىم ئورنىغا، بىرلىك مەنىدىكى ئىسىملارنى ئىشلىتىپ، شېئىر مەزمۇنىنى ھېسسىياتلىق ئىپادىلەپ بەرگەن.

سېنكىدوخادىن ئىبارەت ستىلىستىكىلىق ۋاستىدىن پايدىلانغاندا، ئاپتور تاللىۋالغان ئوبيېكت يەنى ماتېرىيال (تىلغا ئېلىنغان شەيئى) نامى بىۋاستە تىلغا ئېلىنىدىغان بولغاچقا، كۆپىنچە ئىسىملارنى ئىشلىتىشكە توغرا كېلىدۇ. كۆپ ھاللاردا كۆپلۈك ئورنىغا بىرلىك، بىر توپ شەيئى ئورنىغا يەككە (ئايرىم) شەيئى قوللىنىلغانلىقى ئۈچۈن كۆپلۈك سان قوشۇمچىلىرىمۇ كەلمەيدۇ. شۇنداقتىمۇ، بىرلىك مەنىدە ئېلىنغان شەيئىلەرنىڭ نامى ئوخشاشلا كۆپلۈك، پۈتۈنلۈكىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار ئۆتكەن ۋەزىپىنى ئادا قىلىدۇ. مەسىلەن:

«ئەنە لەيلى، ئەنە ئەتىر، مىسالى گۈل بازارى بۈ.
گۈزەللىكتە تېڭى يوق باغ بېھىشتنىڭ ئىنتىزارى بۈ.»
(ئەبەيدۇللا ئىبراھىم «قەشقەر باغچىسى»)

يۇقىرقى مىسالدىكى «لەيلى»، «ئەتىر» ئىسىملىرى بىرلىك مەنىدە كەلگەن بىلەن مەنە جەھەتتە كۆپلۈك مەنىنى، (لەيلىلەر، ئەتىرلەر... دېگەن ئومۇمىي ئىسمنى) ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ.

33. ئىرونىيە (دارىتما)

فورما جەھەتتىن ئىجابىي ماھانى ئىپادىلىگۈچى سۆزلەر ئارقىلىق، ئەمەلىيەتتە دارىتمىلاش ۋە مەسخىرىلەش مەنىلىرىنى ئاڭلىتىدىغان ئىبارە ئىرونىيە دېيىلىدۇ. ئىرونىيە كىنايىنىڭ بىر شەكلى بولۇپ، كۆپىنچە شېئىرىيەتتە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

«ئىنت ۋاپا، خوتۇن جاپا» دەپتىكەن بىر ساددا،
تىترەك قارا يىللارنىڭ بىر دانىشمىنى (؟!)»
(ل. مۇتەللىپ)

بۇ مىسالدىكى «دانىشمەن» دېگەن سۆز قارىماقتا ئىجابىي مەنىگە ئىگىدەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ سۆز كۆچلۈك مەسخىرە مەنىسىگە ئىگە.

本书维语中多采用的修词产语是以例子说明。

维吾尔语修词学 （维吾尔文）

作者：胡吉·阿布都拉
艾麦提·尼牙孜

责任编辑：阿布里米提·吾斯满

责在校对：白合提亚尔·阿布里米提

喀什维吾尔文出版社出版

新疆新华书店发行

喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷

787×1092毫米 32开本 9.5印张

1987年11月第1版 1988年6月第1次印刷

印数：1—5550

ISBN7—5373—0058—5/H·2

统一书号：*M9264—5* 定价：0.75元

«ئۇيغۇر تىلى ستىلىستىكىسى»گە تۈزىتىش

بەت	قۇر		خاتاسى	توغرىسى
	يوقىرىدىن	تۆۋەندىن		
156		2	مەتونومىيە ئوخشاشسىز كۆچۈم	مەتونومىيە (ئوخشاشسىز كۆچۈم)
210		10	مەكتەپنىڭ	مەكتەپنىڭ
260		10	مېتافورا ئوخشاشلىق كۆچۈم	مېتافورا (ئوخشاشلىق كۆچۈم)

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: غەيرەت خالىق

ISBN7 — 5373 — 0058 — 5/H·2

نومۇرى: 5 — 9264 باھاسى: 0·75 يۈەن